

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Selçuklular Döneminde Maturidilik

Yrd. Doç. Dr. AHMET AK

Selçuklular Döneminde Maturidilik

Selçuklular dönemi, Türk ve İslâm tarihinde, siyasi ve içtimai bakımdan olduğu kadar dinî bakımdan da önemli bir yere sahiptir. Nitekim Müslümanların önemli bir kısmının mensup olduğu Maturidilik, büyük ölçüde Selçuklular döneminde gelişip yayılmıştır. Bu sebeple, Maturidiliğin Türkler arasında yayılışının bilinmesi, İslâm ve Türk tarihi bakımından önemli olduğu kadar Türklerin din anlayışının kökeninin tespiti bakımından da oldukça önemlidir.

Bu kitapta, Selçukluların siyasi, içtimai ve dinî durumuna kısaca temas edildikten sonra Maturidiliğin oluşumu ve yayılışı ele alınmaktadır. Bu çerçevede Maturidiliğin Selçuklular döneminde algılanışı/ isimlendirilişi ve yayılışına etki eden sosyo-politik unsurlar tahlil edilmektedir. Yine bu araştırmada, Selçuklu dönemine ait Hanefi-Maturidi kaynakların bir listesi ile Hanefi-Maturidi âlimlerin hoca-öğrenci silsilesi verilmektedir.

Elinizdeki kitap, Selçukluların dinî hayatına ve Türklerin İslâm anlayışının köklerine ışık tutmaktadır.

ISBN 978-605-5932-28-2

Yrd. Doç. Dr. AHMET AK

Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesinde doğdu (1963). İlk ve orta öğrenimini Pazarcık'ta tamamladı. ODTÜ Kahramanmaraş Meslek Yüksek Okulu Elektrik Bölümünden mezun oldu (1983). Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu (1990). İnönü Üniversitesi Darende İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalına Araştırma Görevlisi olarak atandı (1993). *Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde İslam Mezheplerinin Tasnifi* adlı teziyle Yüksek Lisansını tamamladı (1996). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde doktora başladı (2000). *Mâturîdî Kaynaklarda Mâturîdî ve Maturidilik* adlı tezi ile Doktor unvanını aldı (2006). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalına Yrd. Doç. Dr. olarak atandı (2009). Halen bu görevini sürdürmektedir. Evli ve üç çocuk babasıdır.

YAYINEVİ 09

© TN İletişim

Araştırma İnceleme 08

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Ak

Selçuklular Döneminde Maturidilik

Düzeltili: TN İletişim

Redaksiyon: Habib Köse

Grafik Tasarım: Tavoos

Uygulama: Tavoos

Baskı: Özkan Matbaacılık / İvedik Ankara

ISBN 978-605-5932-28-2

1. Baskı: Ekim 2009

İletişim Adresleri

Halide Nusret Zorlutuna Sk. 4/7

06420 Çankaya Ankara

tel.: 0312. 439 01 69

faks: 0312. 439 01 68

yayineviyayin@gmail.com

SELÇUKLULAR
DÖNEMİNDE
MATURİDİLİK

Yrd. Doç. Dr. AHMET AK

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	7
ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	11
I. KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI	11
II. ARAŞTIRMANIN METODU	13
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	15
A. Makâlât Türü Eserler	16
B. Tarih Kitapları	17
1. Genel İslâm Tarihi Eserleri	17
2. Selçuknâmeler	19
C. Biyografik Eserler	21
D. Hanefî-Mâturîdî Âlimlere Ait Eserler	25
E. Çağdaş Araştırmalar	26
BİRİNCİ BÖLÜM	
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE SİYASÎ İÇTİMAÎ VE DİNÎ DURUM ..	29
I. SİYASÎ VE İÇTİMAÎ DURUM	29
A. Siyasî Durum	31
B. İctimaî Durum	38
II. DİNÎ DURUM: MEZHEPLER VE SÜFİLİK	40
A. Şîa	41
B. Mutezile	50
C. Eş'arilik	52
D. Kerrâmiyye	55
E. Süfîlik	56

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MÂTURİDİLİĞİN YAYILIŞI	69
I. SELÇUKLULARDAN ÖNCE MÂTURİDİLİK (300-431 / 914-1040)	69
A. Mâturîdiliğin Hanefilik İle İlişkisi	70
B. Mâturîdiliğin Oluşumu	81
II. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MÂTURİDİLİK (431-600/1040-1200)	
A. Selçuklular Döneminde Mâturîdilik Algısı	95
1. Hanefîyye / Ashâbu Ebî Hanîfe	96
2. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat	98
3. Ashabu Ebî Mansûr el-Mâturîdî / İmam Mâturîdî ve Tâbileri	102
B. Mâturîdiliğin Yayılışına Etki Eden Sosyo-Politik Unsurlar	112
1. Selçuklu Sultanlarının ve Diğer Bazı Yöneticilerin Siyasî Desteği	112
2. Hanefî-Mâturîdî / Şâfiî-Eş'arî Âlimlerin Rekabeti	125
C. Mâturîdiliğin Mâverâünnehir ve Horasan'da Yayılışı	130
1. Mâverâünnehir'de Yayılışı	130
2. Horasan'da Yayılışı	160
II. SELÇUKLULAR DÖNEMİNE AİT HANEFİ-MATURİDİ ESERLER	175
A. V./XI. Yüzyıla Ait Eserler	176
1. Kelâma Dair Eserler	176
2. Fıkha Dair Eserler	179
B. VI./XII. Yüzyılda Yazılan Eserler	179
1. Kelâma Dair Eserler	179
2. Fıkha Dair eserler	182
SONUÇ	187
EK 1: Selçuklu Dönemi Hanefî-Mâturîdî Âlimlerin Listesi	193
EK 2: Selçuklu Dönemi Hanefî-Mâturîdî Eserlerin Listesi	195
KAYNAKÇA	197
DİZİN	223

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: Oğlu
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DFİFM	: Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
El²	: The Encyclopedia of İslâm (new edition)
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
krş.	: Karşılaştırınız
Ktp.	: Kütüphane
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr.	: Neşreden
Nu	: Numara
r.a.	: Radıyallahu anh / Radıyallahu anhâ
r.h.	: Rahimehullah
S.	: Sayı
s.a.s.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TM	: Türkiyât Mecmuası
trc.	: Tercüme
thk.	: Tahkik
trz.	: Basım tarihi yok
v.	: Varak
vd.	: Ve devamı
yrz.	: Basım yeri yok

ÖNSÖZ

Mâturîdîlik, Ebû Mansûr el-Mâturîdî'ye nispet edilen ve kökleri İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'ye dayanan itikadî bir mezheptir. Ancak Mâturîdîlik, Ehl-i Sünnet'in en büyük kolu olarak geniş bir kitleye hitap etmesine rağmen mensupları tarafından bile iyi bilinmemektedir. Bu zamana kadar Mâturîdîlik hakkında yurt içinde ve yurt dışında önemli araştırmalar yapılmıştır. Fakat Mâturîdîlikle, özellikle de Selçuklular döneminde Mâturîdîliğin yayılışı ile ilgili bilimsel çalışmalar henüz istenilen düzeye ulaşmamıştır. Bu konuda daha pek çok araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu sebeple, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik* konusunu araştırmak istedik. Bu araştırmanın Selçukluların dinî hayatının ve Türklerin İslâm anlayışının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

Araştırmamız giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir. Giriş'te, araştırmada kullanılan metot ve kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra, Mâturîdîlik ile ilgili çalışmalardan bahsedilmektedir. Birinci Bölüm'de araştırmaya ışık tutması maksadıyla kısaca Selçukluların siyaseti, içtimai ve dinî durumu ele alınmaktadır. Yine bu bölümde Selçuklu yönetimi ve halkı üzerinde etkili olan sûfiler / sûfilik ve Selçukluları bir hayli uğraştıran Bâtınîlik üzerinde durulmaktadır. İkinci Bölüm'de ise Selçuklulara kadar Mâturîdîliğin oluşumu ve gelişimi üzerinde kısaca bilgi verildikten sonra Mâturîdîliğin Selçuklular döneminde algılanışına ve yayılışına etki eden sosyo-politik unsurlar tahlil edilmektedir. Yine bu bölümde Mâturîdîliğin Selçuklular döneminde Horasan ve Mâverâünnehir

bölgelerindeki yayılışı ele alınmakta ve Selçuklu Hanefî-Mâturîdî âlimlerin ve onlara ait eserlerin iki ayrı listesi verilmektedir.

Konunun tespitinde ve akademik hayatımda, çok istifade ettiğim ve böyle bir araştırma yapmam konusunda beni teşvik ederek yardımlarını esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. Hasan Onat'a ve Prof. Dr. Sönmez Kutlu'ya, çalışmalarım boyunca değerli görüşleriyle konunun şekillenmesine katkıda bulunan Prof. Dr. Ahmet Turan'a, Prof. Dr. Mehmet Saffet Sarıkaya'ya, Prof. Dr. Mazlum Uyar'a, Prof. Dr. Mehmet Ali Büyükkara'ya ve Prof. Dr. Mehmet Zeki İşcan'a minnettarım. Ayrıca araştırmam esnasında önerilerinden yararlandığım Doç. Dr. Mehmet Atalan'a, Doç. Dr. Yusuf Benli'ye, Doç. Dr. Ahmet Faruk Sinanoğlu'na, Doç. Dr. Mehmet Ali Kirman'a, Doç. Dr. Hulusi Arslan'a, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Bağlıoğlu'na, Yrd. Doç. Dr. Şaban Öz'e, Dr. Muzaffer Tan'a, Dr. İbrahim Kaplan'a, Dr. Mustafa Bozkurt'a, Dr. Hakkı Kardeş'in ve emeği geçen herkese teşekkür ederim.

Yrd. Doç. Dr. Ahmet AK
Ankara 2009

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI

İslâm'ın doğru anlaşılması için mezheplerin oluşum ve yayılış süreçlerinin aydınlatılması son derece önemlidir. Çünkü "İslâm'ın siyasî, itikadî ve amelî (fıkhi) sahadaki düşünce ekolleri diyebileceğimiz mezhepler, dinin anlaşılma biçimiyle ilgili farklılıkların kurumlaşması sonucu ortaya çıkmış beşeri oluşumlardır."¹ Bu bakımdan Ehl-i Sünnet'in iki büyük kolundan biri olan Mâtürîdîliğin ortaya çıkışı ve yayılışının bilinmesi büyük önem taşımaktadır.

Öte yandan Türk ve İslâm tarihinin en önemli dönemlerinden birisi de kuşkusuz Selçuklular dönemidir. Çünkü bu dönemde meydana gelen siyasî, içtimai ve dinî hareketler sonraki dönemleri büyük ölçüde etkilemiştir. Nitekim günümüzdeki Müslümanların önemli bir kısmının mensup olduğu Mâtürîdîlik, büyük ölçüde Selçuklular döneminde gelişip yayılmaya başlamıştır. Türkler, ilk dönemlerden itibaren âlimiyle, yöneticisiyle ve halkıyla genelde ibadet ve sosyal ilişkilerde İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'yi, itikadî konularda ise İmam Mâtürîdî'nin görüşlerini benimsemişlerdir. Bu sebeple Mâtürîdîlik, ortaya çıkışından günümüze kadar Türklerin büyük çoğunluğunun kabul ettiği bir mezhep olmuştur.² Onun için

- 1 Hasan Onat, "Türkiye'de İslâm Mezhepleri Tarihi'nin Gelişim Sürecinde Ethem Ruhi Fırlalı'nın Yeri", *Ethem Ruhi Fırlalı'ya Armağan*, Ankara 2002, 236.
- 2 Kırş, Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, Ankara 2003, 17; Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001, 87; Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler Türkiye ve İslâm*, İstanbul 1999, 40-62 vd.

Selçuklular dönemi İslâm ve Türk tarihi bakımından önemli olduğu kadar Türklerin din anlayışının kökeninin tespiti bakımından da oldukça önemlidir.

Şüphesiz Selçuklular dönemindeki siyasî, içtimâî ve dinî durum da göz önünde bulundurarak, Mâtürîdîliğin Selçuklular döneminde yayılışını etkileyen faktörleri ortaya koymak da büyük önem taşımaktadır. İslâm Mezhepleri içinde en çok taraftarı olan bir mezhebin yayılışı ile ilgili sürecinin aydınlatılması, mezhebin daha doğru anlaşılmasının yanında, büyük çoğunluk tarafından benimsenmesinin ardında yatan sebeplerin tespitine de katkı sağlayacaktır.

Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (493/1099), Ebû'l-Muîn en-Neseî (508/1114), Ömer en-Neseî (537/1142), Alâuddîn es-Semerkindî (539/1144) ve Nureddîn es-Sâbûnî (580/1184) gibi önde gelen Hanefî-Mâtürîdî âlimler, Selçuklular döneminde yaşamış ve onların tamamı fıkıhta İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin, itikatta ise İmam Mâtürîdî'nin ismini ve görüşlerini yaymaya çalışmışlardır. *Tabsiratü'l-Edille*, *Akâidü'n-Neseîyye* ve *el-Emâlî* gibi Mâtürîdîliğin temel kaynaklarının çoğu yine bu dönemde kaleme alınmıştır. Kezâ *el-Hidâye* ve *Mizânü'l-Uşûl an Netâici'l-Ukûl* gibi Hanefî fıkına ait kıymetli eserler de yine bu dönemde yazılmıştır. Daha da önemlisi Selçuklu Hanefî âlimleri, usûl ve fûrûa dair bu kitapları nesilden nesile okutarak Hanefîliği ve Mâtürîdîliği birlikte yaymaya çalışmışlardır. Mâtürîdîliğe ait temel kaynakların çoğu, Selçukluların hüküm sürdüğü 431/1040 ile 590/1194 tarihleri arasında yazılmıştır. Bu sebeple araştırmamız, yaklaşık 150 yıllık bu zaman dilimini kapsamaktadır. Söz konusu eserlerin tamamı Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki âlimler tarafından telif edilmesinden dolayı da araştırmamızın alanı Horasan ve Mâverâünnehir bölgesiyle sınırlandırılmıştır.

Araştırmamız esnasında önemli bir kavram sorunuyla karşı karşıya kaldık. O da şudur: Selçuklular dönemindeki Hanefî âlimlerin hemen hepsi itikatta İmam Mâtürîdî'nin görüşleri etrafında birleşmelerine ve Mâtürîdîliğe ait temel kaynakların çoğunun yine bu âlimler tarafından yazılmasına rağmen, o dönemde Mâtürîdîlik isminin henüz kullanılmadığı sonucuna vardık. O dönemde Mâtürîdîlik yerine Hanefiyye, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ve Mâtu-

rîdî ve Tâbileri gibi isimlerin kullanıldığını tespit ettik. Bu yüzden araştırmamızda, Mâturîdîlik yerine bazen Hanefiyye / Hanefîlik, bazen Hanefî-Mâturîdîlik, bazen de sadece Mâturîdîlik kavramını kullanmak zorunda kaldık.

II. ARAŞTIRMANIN METODU

Bir araştırmanın doğru ve güvenilir olması, öncelikle uygun bir metoda ve teknik bilgilere bağlıdır.³ Bu sebeple araştırmamızda İslâm Mezhepler Tarihi'ne ait yöntem ve teknikler esas alınmıştır. Bu yöntem ve tekniklere göre Mâturîdîliğin Selçuklular döneminde ne zaman, kimler tarafından, ne şekilde ve nerelerde yayıldığı objektif olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İyi bir araştırma yapmanın diğer bir şartı da sağlam ve güvenilir kaynaklara dayanmasıdır.⁴ Bu bakımdan araştırmamızda güvenilir ilk kaynakların kullanılmasına özen gösterildiği gibi söz konusu eserlerin sağlam ve güvenilirliğini göstermek amacıyla kaynak kritiği de yapılmıştır.

Araştırmada, fertlerin ve toplumların psikolojisinde zaman içerisinde değişiklikler olabileceği ve fertlerin toplumu etkilediği gibi toplumların da fertleri etkileyebileceği gerçeği⁵ göz önünde bulundurulmuştur. Bu sebeple araştırma boyunca fikirlerin yanı sıra, bu fikirlerin içindeki duygu ve heyecanın köklerine de inilmeye çalışılmıştır. Böylece Mâturîdîliğin Selçuklular döneminde hangi şartlarda gelişip yayıldığını incelerken psikolojik ve sosyolojik hususlar da göz önünde bulundurulmuştur.

3 Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1999, 3-4; S. Mübahat Küçükoglu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul 1994, XIII; Orhan Türkdoğan, *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi*, İstanbul 1995, 154, 169; Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara 1995, 12, 13, 75; Mehmet Ali Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'elesi*, İstanbul 2003, I/441.

4 Küçükoglu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, 31 vd; Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 183 vd; Hasan Onat, "Din Anlayışımızın Kaynakları Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yurdu*, C. XIII, S. 75 (1993), 48; Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'elesi*, İstanbul 2003, 437.

5 Bkz., Erich From, *Sahip Olmak ya da Olmak*, İstanbul 1991, 199 vd; krş., Ahmet Bağhoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, Ankara 2004, 12.

İslâm kaynaklarında İmam Mâturîdî hakkında pek çok rivayet bulunmaktadır. Burada geçen rivayetlerin siyasî ve sosyal yansımalarını doğru tespit etmek büyük önem taşımaktadır.⁶ Bundan dolayı ilgili rivayetleri ele alırken bu hususa da dikkat edilmiştir. Yine eserlerde geçen rivayetler, “*Zaman-mekân bağlamı ve fikir-hâdise irtibatı*”⁷ ve “*Menkulde makulün aranması*”⁸ çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Şüphesiz fikirlerin ortaya çıkışı ve kurumsallaşması ile o fikirleri ortaya koyan kişi ve takipçileri arasında yakın bir ilişki vardır. Zira kişilerin ve takipçilerinin yorumları, zamanla düşünce sisteminin ana unsuru haline gelmektedir.⁹ Bu nedenle kişiler, fikirlerin doğuşu, gelişmesi ve kurumsallaşmasında önemli rol oynarlar. Dolayısıyla incelenen fikirlerin veya nazariyelerin teşekkülünde rolü bulunan “*şahıslar üzerinde derinleşmek*”¹⁰ ve onların konumlarını doğru belirlemek çok önemlidir.¹¹ Bundan dolayı İmam Mâturîdî’nin yanı sıra Ebû’l-Yüsr el-Pezdevî (493/1099), Ebû’l-Muîn en-Neseî (508/1114) ve Alâuddîn es-Semerkindî (539/1144) gibi önde gelen takipçilerini, “*şahıslar üzerinde derinleşme*” prensibine göre ele almaya özen gösterilmiştir. Ayrıca araştırmamızın Giriş bölümünde konumuza ışık tutması maksadıyla Selçuklu döneminin siyasî ve içtimâî durumunun yanı sıra mezhep ve tasavvuf hareketleri de kısaca ele alınmıştır.

6 Bu hususta bir değerlendirme için bkz. W. Montgomery Watt, *İslâmi Tetkikler: İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, çev. Süleyman Ateş, Ankara 1968, 15; John Tosh, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arkan, İstanbul 1998, 94; Sabri Hizmetli, “İtikadi İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”, *AÜİFD*, c. 26, 65.

7 İlk defa Watt tarafından kullanılan bu metot, Hasan Onat tarafından sistematik hale getirilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, Ankara 1993, 12-20; krş., Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2008, 139.

8 Krş., Ahmet Akbulut, *Sahâbe Devri Siyâsi Hadiselerin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992, 10; Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci Mutezilenin Oluşumu ve Ebû’l-Huzeyl Allaf*, Ankara 2001, 15.

9 Krş., Jan Assman, *Kültürel Bellek*, çev., Ayşe Tekin, İstanbul 2001, 42.

10 Onat, *Emeviler Devri Şîî Hareketleri*, 12-20; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, 27.

11 Kutlu, “*İslâm Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu*”, 54.
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://irantey.org>

İslâm mezheplerinin nerelerde ve nasıl yayıldığı, ne zaman ve nasıl isimlendirildiği önemli bir konudur. Kaynaklarda, İslâm mezhepleri değişik şekillerde isimlendirilmiş ve tasnife tabi tutulmuştur.¹² Fakat bizim araştırmamız, Selçuklular dönemindeki Mâturîdîlikle sınırlı olduğundan, İslâm mezheplerinin hepsine burada yer verilmeyecektir. Araştırmanın Birinci Bölüm'ünde sadece Selçuklular döneminde öne çıkan Şîa, Mutezile, Eş'arîlik ve Kerrâmiyye gibi mezhepler ve onların mensupları hakkında kısaca bilgi verilecektir. Araştırmanın temelini oluşturan Mâturîdîlik konusu ise tekrara düşmemek için Birinci Bölüm'de değil, İkinci Bölüm'de ele alınacaktır.

Araştırmada İslâm Mezhepleri Tarihi'ne ait kavramlar kullanılmış ve İmam Mâturîdî'nin ismi, fikirleri ve bu fikirleri takip eden şahıslar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu sebeple söz konusu kişilerin eserlerinin yanı sıra sık sık biyografik eserlere de başvurulmuştur.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

İslâm Mezhepleri Tarihi alanıyla ilgili araştırmalarda, mezheplerin ortaya çıkışını, yayılışını, temsilcilerini ve temel görüşlerini doğru bir şekilde ortaya koyabilmek için kaynak kritiğinin yapıl-

- 12 İslâm mezhepleri, Ehl-i Sünnet, Cebriyye, Mürcie, Mutezile, Şîa ve Kerrâmiyye gibi ana fırkalara ve bunların her birinin altında yer alan alt fırkalara ayrılmıştır. Bkz., Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî (324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn*, nşr., Helmut Ritter, Wiesbaden 1980, 4-5; Ebû'l-feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr., Emir Ali Mühennâ-Ali Hasan Fâûr, Beyrut 1993, I/20-22; Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî (606/1209), *I'tikâdâtü'l-Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, nşr. Ali Sami en-Neşâr, Kahire 1938, 39-75; İbn Hazm Ebû Muhammed Ali el-Endülüfî ez-Zâhirî (456/1063), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Mısır 1317, II/111; Ebû'l-Hüseyn Muhammed Malatî (377/987), *et-Tenbîh ve' red Alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, nşr. Muhammed Zahid el-Kevserî, Mısır 1993, 91; Ebû'l-Muzaffer Şehfûr b. Tâhir el-İsferâinî (471/1078), *et-Tebîr fi'd-Dîn ve Temyizi'l-Fırakati'n-Nâciyeti anî'l-Fırakî'l-Hâlikîn*, thk., Muammed Zahid el-Kevserî, Beyrut 1988, 16, 17; Bu konuda geniş bilgi için bkz., Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 128-133; Ahmet Ak, *Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde İslâm Mezheplerinin Tasnifi*, MÜSBE, İstanbul 1996, 2-75 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Namık Kemal Karabiber, *Fahreddin er-Râzî'ye Göre Mezheplerin Tasnifi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1996, 1-125 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Çağfer Karataş, "Mezhep ve İsim Mezhep-İslâm Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme", *Marife*, sayı: 3, Kış 2005, 7.

ması büyük önem arz etmektedir. Çünkü bazı müellifler, mezhep taassuplarından olayları sübjektif olarak yorumlayarak yanlış bilgiler verebilmektedirler.¹³ Bu yüzden Mâturîdîliğin Selçuklular döneminde yayılışını incelerken, bir taraftan o dönemde yaşayan Hanefî-Mâturîdî âlimlerin kaynaklarından, diğer taraftan ulaşabildiğimiz bütün makâlât, milel-nihal, tarih, tabakât, ensâb, coğrafya, edebiyat ve *Selçuknâme* türü eserlerden de yararlanmaya çalıştık. Araştırmada kullandığımız kaynakları, öncelikle kendi aralarında tasnif ederek genel bir tahlil ve değerlendirmeye tabi tuttuk.

A. Makâlât Türü Eserler

İslâm Mezhepleri Tarihi'nin temel kaynaklarından birisi şüphesiz makâlât türü eserlerdir. Bununla birlikte bu tür eserler genelde kaleme alınırken daha çok muhalif görüş ve kimseleri eleştirmek ve sadece mensubu bulundukları mezhebin hak olduğunu ispatlamak için yazılmışlardır.¹⁴ Bu nedenle söz konusu eserlerden yararlanırken, bu durumu göz önünde bulundurduk.

Araştırmamızda İslâm Mezhepleri Tarihi'nin temel kaynakları olan Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî'nin (324/936) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, Ebû Mansûr Abdülkâhîr el-Bağdâdî'nin (429/1037) *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî'nin (548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal* ve Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî'nin (606/1209) *İ'tikâdâtü Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* isimli eserlerinden de yararlandık. Bunlar arasında *el-Milel ve'n-Nihal* ve *İ'tikâdâtü Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* adlı eserler, Selçuklular döneminde kaleme alınmaları bakımından çalışmamız için ayrı bir öneme sahiptir.

13 Bkz., Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed el-Bağdâdî (429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev., Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1991, Önsöz, XVIII; krş., Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie*, 1.

14 Bkz., Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Önsöz, XXII; krş., Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, 15; Büyükkara, "İslâm Mezhepleri Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar", 257-259.

B. Tarih Kitapları

İslâm Mezhepleri Tarihi'nin temel kaynaklarından biri de genel tarih kitaplarıdır. Gerçi tarih kitaplarında, İslâm mezhepleriyle ilgili müstakil bölümler bulunmamaktadır. Fakat bu eserlerde tarihî, siyasî ve içtimâî olayların yanı sıra mezhep hareketleri ve mezhep mensuplarının merkezî idareyle ilişkileri hakkında önemli bilgiler vardır. Bundan dolayı genel tarih kitapları da çalışmamızın kaynakları arasında yer almaktadır. Araştırmada kullandığımız tarih kitaplarını genel İslâm tarihi kitapları ve *Selçuknâmeler* şeklinde iki grupta değerlendirmek mümkündür.

1. Genel İslâm Tarihi Eserleri

Târîhu'l-Azîmî: Selçuklular döneminde yaşayan Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tenûhî el-Azîmî'ye (556/1161) ait olan bu eser, Hz. Âdem'den başlayarak Abbâsî halifesi Muktefi Liemrillah döneminin (530-555/1136-1160) sonuna kadar vuku bulan olayları anlatmaktadır.¹⁵ İbnü'l-Esîr (632/1234), İbn Hallikân (681/1282) ve Bedrüddîn el-Aynî (855/1451) gibi önemli İslâm tarihçileri tarafından da kaynak olarak kullanılan ve içerisinde değerli bilgiler bulunan bu eserde olaylar kronolojik ve muhtasar şekilde ele alınmaktadır.¹⁶ Bu eser, Selçuklular döneminin siyasî, tarihî ve içtimâî durumu hakkında kıymetli bilgileri ihtiva etmesi bakımından araştırmamızın önemli kaynaklarından biridir.

el-Kâmil fi't-Târîh: İmâdüddîn Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr'e (632/1234) ait olan eserde ise 628/1230 yılına kadar cereyan eden olaylar anlatılmaktadır.¹⁷ İlk yedi cildi Taberî'ye dayanan ve toplam on iki ciltten meydana gelen bu eser,

15 Bu eserin Selçuklular dönemiyle ilgili bölümleri, Arapça metin, çeviri, notlar ve önemli açıklamalarla birlikte Ali Sevim tarafından basılmıştır. Bu sebeple, söz konusu eserin hem Arapça kısmından hem de çeviri, notlar ve açıklamalar kısmından yararlandık. Eser hakkında geniş bilgi için bkz., Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, nşr., Ali Sevim, Ankara 1988, I-XXIX.

16 Bkz., Ali Sevim, "Azîmî", *DİA*, İstanbul 1991, IV/330, 331.

17 Bkz., İmâduddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr (632/1234), *el-Kâmil fi't-Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1398/1996 - <https://rante.org>

İslâm tarihinin en önemli kaynakları arasında sayılmaktadır.¹⁸ Bu sebeple eser, Mâtürîdîliğin gelişip yayıldığı Selçuklular dönemine ait olması ve o döneme ait siyasî, içtimâî ve dinî durum hakkında önemli bilgiler vermesi açısından araştırmamızın önde gelen kaynakları arasındadır.

el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem: Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî'ye (597/1200) ait olan bu eser, siyasî olayları kronolojik olarak verdikten sonra o yıl içerisinde vefat eden önemli kişiler hakkında bilgi vermektedir.¹⁹ Eserin özellikle dokuz ve onuncu ciltlerinde Selçuklular dönemi hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.²⁰

Mirâtü'z-Zemân fî Târîhi'l-Â'yân: İbnü'l-Cevzî'nin torununa ait olan bu eserde *el-Muntazam*'da bulunmayan önemli bazı bilgiler yer almaktadır.²¹ Eserin 448-480/1056-1087 yılları arasında cereyan eden Selçuklularla ilgili olayların anlatıldığı bölümü, Ali Sevim tarafından neşredilmiştir.²² Bu eserden Selçuklu sultanları ile Abbâsî halifeleri arasındaki ilişkilerin boyutu ve dönemin dinî durumu ile ilgili bilgilerden yararlandık.²³

el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer: Bu eser, tıp, tarih, tefsir, coğrafya gibi pek çok alanda söz sahibi olan ve şairlik, devlet adamlığı ve ordu komutanlığı hüviyeti de bulunan Melik el-Müeyyed İmâdüddîn Ebû'l-Fidâ'ya (732/1331) aittir. Dört cilt olan bu eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Bunlardan birinci bölümü Hz. Âdem'in yaratılışından Hz. Muhammed'in doğuşuna kadar geçen dönemi; diğeri bölümü ise Hz. Peygamber'den müellifin yaşadığı döneme

18 Bkz., Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, nşr., Yüksel Kanar, İstanbul 1991, 154, 155.

19 Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (597/1200), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk., Süheyl Zekkâr, Beyrut 1415/1995; Carl Brokelman, "İbnü'l-Cevzî", *İA*, V/II, 848, 849.

20 Krş., Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, 13.

21 Ali Sevim, "Mirâtü'z-Zemân fî Târîhi'l-Âyân (Kayıp Uyûnu't-Tevârihten naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzî", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi* XIV, S. 18 (1989-1992) Ankara 1992, 25 vd.

22 Bkz., Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu (654/1257), *Mirâtü'z-Zemân fî Târîhi'l-Âyân*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1968.

23 Ali Sevim, *Azîmî Tarihi*, 8 vd. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

kadar cereyan eden olayları anlatır. İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil*'i esas alınarak VII./XIV. yüzyılın başlarına kadar cereyan eden tarihi olayların özetlendiği eserde, günümüze ulaşamayan bazı kitaplar da yer alan kıymetli bilgiler bulunmaktadır.²⁴ Eser, hem bu bakımdan, hem de günümüze ulaşamayan kıymetli pek çok eserin özeti olması bakımından önemlidir.

el-Bidâye ve'n-Nihâye: İbnü'l-Kesir'e (775/1373) ait olan bu eserde, Hz. Âdem'den başlayarak, müellifin yaşadığı döneme kadar ki siyasî olayların yanı sıra o sene içerisinde vefat eden meşhur kişiler hakkında önemli bilgiler verilmektedir.²⁵ Hanefî-Mâtürîdî âlimler hakkında değerli bilgiler bulunan bu eser de çalışmamızın önemli kaynaklarından birini teşkil etmektedir.

2. Selçuknâmeler

Selçuklu Vekâyinâmeleri olarak da isimlendirilen ve Selçuklularla ilgili ilk kaynaklardan kabul edilen Selçuknâmelerde genelde ilk insan Hz. Âdem'den başlayarak müellifin yaşadığı döneme kadar cereyan eden olaylar, hicri yıllara göre kronolojik bir şekilde verilmektedir. Bu eserlerde Selçuklular döneminde olup biten olaylar ve Selçuklu sultanları hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.²⁶

Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye: Sadreddîn el-Hüseynî'ye (590/1194) ait olan bu eser, Selçuklularla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca günümüze kadar ulaşamayan bazı eserlerden istifade edilerek yazılmasından dolayı da önemli bir kaynaktır. Eser, Necati Lügal tarafından Türkçeye çevrilmiştir.²⁷

24 Bkz., İmâduddîn İsmail b. Ali Ebû'l-Fidâ (732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, Beyrut 1997; krş., Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 210-212.

25 Bkz., İsmail b. Ömer İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İbn Kesir, (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1990; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 328; Brockelmann, "İbn Kesir", *İA*, V/II 762.

26 Bkz., Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990, XIII-XVI; krş., Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, İstanbul 2002, 1-2.

27 Bkz., Sadreddin Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsir el-Hüseynî (590/1194), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, trc., Necati Lügal, Ankara 1943, ayrıca bkz., Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 11.

Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr: Bu eser, Kâsan yakınlarındaki Râvend kasabasında doğan Ebû Bekir Necmüddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî'ye (603/1207) aittir. Râvendî, 599-602/1203-1205 yılları arasında yazdığı bu eserini Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev'e (602-608/1205-1211) ithaf ve takdim etmiştir. Eserde ilk doğuşundan 590/1194 tarihindeki yıkılışına kadar geçen Büyük Selçuklu tarihi bulunmaktadır. Eser, Muhammed İkbâl tarafından Londra'da neşredilmiş ve Ahmed Ateş tarafından Türkçeye çevrilmiştir.²⁸

Zübdetü'n-Nüsra ve Nühbetü'l-Usra: İsfahanlı Ebû'l-Feth el-Bündârî'ye (642/1245) ait olan bu eser, Kâtip İsfehânî'nin (642/1245) *Nusretü'l-Fetre Usretü'l-Katre fî Ahbârî'd-Devleti's-Selcûkiyye* adlı kitabının lüzumsuz uzatmalardan arındırılarak daha kullanışlı hale getirilmesiyle oluşmuştur.²⁹ Selçuklu tarihiyle ilgili bize ulaşan derli toplu ilk kaynaklardan olan bu eser, Kıvâmüddîn Burslan tarafından Türkçeye çevrilmiştir.³⁰

Müsâmeratü'l-Ahbâr: Bu eser, iyi bir tahsil gördükten sonra ömrünün kırk yedi yılını (674-723/1276-1323) devlet hizmetinde geçiren Kerîmüddîn Mahmud Aksarayî'ye (733/1332) aittir. Selçuklularla ilgili önemli kaynaklardan biri olan eserde, Hz. Peygamberin hayatından başlayarak, Emeviler, Abbâsîler ve Selçuklular dönemi anlatılmaktadır. Aslı Farsça olan eser, ilk olarak F. N. Uzluk tarafından yazılan önsöz ve notlarla birlikte, M. Nuri Gençosman tarafından 1943 yılında Türkçeye çevrilmiştir.³¹ Söz konusu eser, daha sonra Osman Turan tarafından önemli ilavelerle birlikte neşredilmiştir.³² Bu nedenle çalışmamızda eserin Türkçe çevirisinden

28 Bkz., Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (604/1207), *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr I*, (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alemeti), çev., Ahmed Ateş, Ankara 1999, s. XIX vd; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, XV.

29 Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 147, 148.

30 Bkz., Ebû'l-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündârî (642/1245), *Zübdetü'n-Nüsra ve Nühbetü'l-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), trc., Kıvâmüddin Burslan, İstanbul 1943.

31 Bkz., Aksaraylı Kerimeddin Mahmud (733/1332), *Müsâmeratü'l-Ahbâr* (Selçukî Devletleri Tarihi), çev., M. Nuri Gençosman, Önsöz ve notlar, F. N. Uzluk, Ankara 1943.

32 Bkz., Aksaraylı Mehmed oğlu Kerîmüddîn Mahmud (733/1332), *Müsâmeratü'l-Ahbâr* (Moğallar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi), Mukaddime ve haşiyelerle tashih ve neşreden Osman Turan, Ankara 1999, 581. - <https://rantey.org>

yararlandık. Selçuklu sultanları ve onların yönetimleriyle ilgili önemli bilgiler bulunması açısından bu eser de çalışmamızın önemli kaynakları arasındadır.

Selçuk-Nâme: Bir Osmanlı müellifi olan Ahmed b. Mahmud (977/1570) tarafından Arapça olarak yazılan Selçuklu tarihiyle ilgili bu eser, sonradan Muhammed b. Mecdüddîn tarafından iki cilt halinde Osmanlıcaya daha sonra ise, Erdoğan Merçil tarafından Türkçeye çevrilmiştir.³³

Tabsiratü'l-Avâm: Selçuklular döneminde Farsça olarak kaleme alınan bu eser Seyyid Murtaza Râzî'ye ait olup genel olarak Selçuklular dönemindeki dinlerden ve mezheplerden bahsetmektedir.³⁴

Kitâbü'n-Nakz: Bu kitap, ismi tespit edilemeyen Sünnî bir âlim tarafından Şîa hakkında kaleme alınan *Ba'du Fezâihî'r-Revâfız* adlı esere Abdülcélil Kazvinî tarafından reddiye olarak yazılmıştır.³⁵ Eser, Selçuklular dönemindeki mezhepler ve bazı siyasî ve sosyal olaylar hakkında önemli bilgiler vermesi açısından önemlidir.³⁶

Bu araştırmada başvurulacak kaynaklardan biri de Selçukluları bir hayli uğraştıran Bâtınîler konusunda Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî'nin (505/1111) yazmış olduğu *Fedâihu'l-Bâtiniyye*'dir. Ayrıca Selçuklu sultanları Alparslan ve Melikşah'a toplam 30 yıl kadar vezirlik yapan Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme* adlı eseri de araştırmamız esnasında faydalandığımız kaynaklar arasındadır.

C. Biyografik Eserler

Dinî, siyasî, içtimai ve ilmî alanlarda öne çıkan tarihî şahsiyetler hakkındaki bilgiler veren biyografik eserlerin başında neseb, ricâl, tabakât ve menâkıb kitapları gelmektedir. Bu bakımdan Selçukluların siyasî, içtimai ve dinî durumunu ortaya koyarken ve

33 Bkz., Ahmed b. Mahmud, (977/1569), *Selçuk-Nâme I-II*, nşr., Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, X vd; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 12.

34 Bkz., Seyyid Murtazâ b. Dâif Hasanî Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm fî Ma'rifeti Makâlâtî'l-Enâm*, thk. Abbas İkbâl, Tahran 1313; ayrıca bkz., A. Bausani, "Religion in the Saljuq Period", *The Cambridge History of Iran*, edit. J.A. Boyle, Cambridge 1968, V/283-302.

35 Bausani, "Religion in the Saljuq Period", V/283-302.

36 Bkz., Abdülcélil b. Ebi'l-Hüseyn b. Ebi'l-Fazl el-Kazvinî, *Kitâbü'n-Nakz*, nşr., Seyyid Celaledin Hüseyinî Urmevî, 1371/1952.

özellikle o devirde yaşamış olan Mâturîdî âlimleri ele alırken bu kaynaklardan yararlandık.

el-Kand fî Zikri Ulemâ-i Semerkand:³⁷ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî'ye (537/1142) ait olan bu eserde, Hanefî-Mâturîdîliğe ait önemli bilgiler bulunmaktadır.³⁸ Bu eser, özellikle Mâturîdîliğin çıkış merkezi olan Semerkant'ta faaliyet gösteren çok sayıda Hanefî-Mâturîdî âlimler hakkında başka yerde bulunmayan değerli bilgiler vermesinden dolayı çalışmamız için ayrı bir önem taşımaktadır.

Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân: Ebû'l-Abbâs İbn Hallikân'a (681/1282) ait bu eserde, özellikle Selçuklu sultanları, Abbâsî halifeleri ve dönemin diğer önemli şahsiyetleri hakkında kıymetli bilgiler bulunmaktadır.³⁹

Kitâbü'l-Ensâb: Ebû Sa'd Abdülkerim es-Sem'ânî'ye (562/1167) ait olan bu eser, ricâl kitapları arasında önemli bir yere sahiptir. Kezâ Semânî, Selçuklu devletinin başkenti olan Merv'de dünyaya gelmiş ve orada vefat etmiştir.⁴⁰ Bu eserde, Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ebû'l-Muîn en-Neseî gibi Mâturîdî şahsiyetler ve tarihi olaylar hakkında kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

*Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*⁴¹ ve *Tezkiretü'l-Huffâz*:⁴² Bu iki eser, Şemsüddîn ez-Zehebi'ye (748/1348) ait olup, her iki eserde Ebû'l-Yüsr

37 Bkz., Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî (537/1142), *el-Kand fî Zikri Ulemâ-i Semerkand*, nşr. Nazar Muhammed Faryâbî, Riyad 1991; ayrıca bu eserin 1378/1999 yılında Tahran'da ayrı bir baskısı yapılmıştır. Ancak bu her iki baskıda da önemli eksiklikler vardır. Nitekim bu baskılarda bulunmayan bazı sayfalar Barthold tarafından 1898 yılında Saint Petersburg'da yayınlanmıştır. Araştırmamız esnasında söz konusu üç ayrı baskıdan da yararlandık.

38 Aygün Hümeysra Aslantürk, "Neseî, Necmeddin", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/572.

39 Bkz., Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk., İhsan Abbas, Beyrut 1397/1977; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 190, 191.

40 Bkz., Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî (562/1167), *el-Ensâb*, nşr., Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1988; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 131.

41 Bkz., Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi (748/1347), *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnaût-M. Nuaym el-Arkasûsî, Beyrut 1416/1996.

42 Bkz., Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi (748/1347), *Tezkiretü'l-Huffâz*, Beyrut 1416/1996.

el-Pezdevî ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî gibi Hanefî-Mâturîdî âlimler hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır.⁴³

el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye:⁴⁴ Bu eser, Alâud-dîn et-Türkmânî ve Hibetüllah et-Türkistânî'nin yanında yetişen Muhyiddîn el-Kureşî'ye (775/1373) ait olup Hanefî âlimlerden bahseden eserlerin başında gelmektedir.⁴⁵ Bu sebeple bu eser çalışmamızın temel kaynaklarından birisini teşkil etmektedir.

Tâcü't-Terâcîm:⁴⁶ Ebû'l-Fadl İbn Kutluboğa'nın (879/1474) bu eseri de yine Hanefî âlimlerden bahseden önemli bir eserdir. Bu eserin Kutluboğa adında bir Türk tarafından yazılması ona ayrı bir değer katmaktadır.⁴⁷

Ketâibu A'lâmi'l-Ahyâr: Muhammed b. Süleyman el-Kefevî'ye (990/1582) ait bu eserde, Hanefî-Mâturîdî fukaha hakkında, diğer tabakât kitaplarında bulunmayan önemli bilgiler bulunmaktadır. Kefevî, eserinde sadece biyografik bilgiler vermez, aynı zamanda Hanefî âlimlerin özgün görüşlerini ve onlar hakkında diğer eserlerden aldığı dikkat çekici bilgiler vermektedir. Eserin İstanbul kütüphanelerinde 10'dan fazla yazma nüshası bulunmaktadır. Biz bu yazmalardan Reîsülküttâb nüshasını kullandık.⁴⁸ Bütün bunlardan dolayı bu eser, araştırmamızın önemli kaynakları arasındadır.

el-Fevâhidü'l-Behiyye: Hanefî fakihlerin hal tercümelerinin verildiği başka bir eser olup Hindistan âlimlerinden Muhammed Abdülhay el-Leknevî'ye (1304/1886) aittir.⁴⁹ Eserde, Selçuklu sul-

43 Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 201-203.

44 Bkz., Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrullah b. Sâlim el-Kureşî (775/1373), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye I-IV*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Beyrut 1413/1993.

45 Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990, 83.

46 Bkz., Ebû'l-Fadl Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa (879/1474), *Tâcü't-Terâcîm fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdat 1962.

47 Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 392, 393.

48 Bkz., Mahmud b. Süleyman el-Hanefî el-Kefevî (990/1582), *Ketâibu A'lâmi'l-Ahyâr*, Süleymaniye Ktp. Reîsülküttâb Bölümü, Nu: 690; Kefevî ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz., Ahmet Özel, "Kefevî, Mahmud b. Süleyman", *DİA*, Ankara 2002, XXV/185-186.

49 Bkz., Muhammed Abdülhay el-Leknevî (1304/1886), *el-Fevâhidü'l-Behiyye fî Terâcîmi'l-Hanefiyye*, thk., Ahmet ez-Zabî, Beyrut 1998.

tanlarıyla Hanefî fakihler arasındaki ilişkiler konusunda kıymetli bilgiler bulunmaktadır.⁵⁰

Yukarıda zikredilen eserlerden başka *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfiyye* ve *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ* adlı kitaplarda da bazı önemli olaylar ve Hanefî âlimler hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Tâcuddîn Ebû'n-Nasr es-Subkî'nin (771/1369) *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ'sı* Tuğrul Bey'in veziri Kündürî tarafından Eş'arîlere karşı yürütülen siyaset ve sonuçları konusunda önemli bilgiler vermektedir.⁵¹

Selçuklular döneminde yaşayan Sûfilerin hal tercümeleri için Selçukluların ilk döneminde yaşamış olan Abdülkerim el-Kuşeyrî'ye (464/1072) ait *Risâletü'l-Kuşeyrî*⁵², Molla Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Câmî'ye (898/1492) ait *Nefehâtü'l-Üns*,⁵³ eş-Şeyh Ali b. Hüseyin el-Vâiz el-Herevî'ye ait *Reşahât Aynü'l-Hayât*⁵⁴ adlı eserlerde, Selçuklular dönemindeki sûfiler ve sûfilik hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Araştırmada, Selçuklular dönemine ışık tutan şehir ve bölge tarihleriyle ilgili diğer kaynakların yanı sıra *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik*,⁵⁵ *Kitâbu Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekâlîm*,⁵⁶ *Âsârü'l-Bilâd Ahbârü'l-İbâd*,⁵⁷ *Mu'cemu'l-Büldân*⁵⁸ gibi önemli coğrafya eserlerinden de yararlandık.

50 Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 393.

51 Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 16.

52 Bkz., Abdülkerim b. Havâzin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî (464/1072), *Kuşeyrî Risalesi*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1978.

53 Bkz., Molla Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Câmî (898/1492), *Nefehâtü'l-Üns*, thk. Muhammed Edib el-Câdir, Beyrut 1424/2003.

54 Bkz., Mevlâna Safiyyüddin, *Reşehât Aynü'l-Hayât*, İstanbul trz.

55 Bkz., Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *Kitâbü Mesâliki'l-Memâlik*, Beyrut, (Brill 1927 baskısından ofset).

56 Bkz., Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed el-Makdisî, *Kitâbü Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekâlîm*, nşr., M. J. De Geoeje, Beyrut trz.

57 Bkz., Zekerîya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvini, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut trz.

58 Bkz., Şihâbüddin Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî (627/1229), *Mu'cemu'l-Büldân I-IV*, thk., Ferid Abdulfaziz el-Cundi, Beyrut 1410/1990.

D. Hanefî-Mâturîdî Âlimlere Ait Eserler

Araştırmamızda hem Selçuklulardan önce hem de Selçuklular döneminde yazılan Hanefî-Mâturîdî kaynaklardan yararlandık. Selçuklulardan önce kaleme alınan kaynaklar, İmam Mâturîdî'nin (333/944) *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Kitâbü't-Te'vîlât*'ı, Ebû'l-Hasan Ali b. Saîd er-Rustuğfenî'nin (345/956) *el-Fevâidü'r-Rustuğfenî*,⁵⁹ Ebû'l-Kâsım İshâk b. Muhammed Hakim es-Semerkindî'ye (342/953) nispet edilen *Sevâdü'l-Azâm*⁶⁰ ve *Terceme-i Sevâdî'l-Azâm*,⁶¹ Muhammed b. Muhammed Ebû Seleme es-Semerkindî'nin (IV./X. asrın ortaları) *Cümelü Usûlî'd-Dîn*,⁶² İbn Zekerîya Yahya b. İshâk'ın (IV/X. asrın sonları) *Şerhu Cümelü Usûlî'd-Dîn*,⁶³ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin (383/993) *Şerhu Fikhu'l-Ekber*⁶⁴ adlı eserlerdir.⁶⁵

Araştırmamızın temelini teşkil eden Selçuklular dönemine ait Hanefî-Mâturîdî kaynakları ise şu şekilde sıralamak mümkündür: Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin (493/1099) *Kitâb Usûlî'd-Dîn*, Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin (508/1114) *Tabsiratü'l-Edille, et-Temhîd li Kavâidü't-Tevhîd* ve *Bahru'l-Kelâm*, Ömer en-Nesefî'nin (537/1142) *Akâidü'n-Nesefiyye*, Alâuddîn es-Semerkindî'nin (539/1144) *Şerhu Kitâbü't-Te'vîlât* ve *Mizânü'l-Usûl an Netâici'l-Ukûl*, Alâeddîn el-Üsmendî'nin (552/1157) *Lübâbü'l-Kelâm*, Ali b. Osman el-Üşî'nin (575/1180) *el-Emâlî*, Nureddîn es-Sâbûnî'nin (580/1184) *el-Bidâye fî Usûlî'd-*

59 Bkz., Ebû'l-Hasan Ali b. Saîd er-Rustuğfenî (345/956), *Fevâidü'r-Rustuğfenî*, Süleymaniye Ktp. Yeni Cami Bölümü, Nu: 547. (Keşşî'nin *Mecmû'u'l-Havâdis ve'n-Nevâzil* adlı eserinin içinde.)

60 Bkz., Ebû'l-Kâsım İshâk b. Muhammed Hakim Semerkandî (342/953), *Kitâbü's-Sevâdî'l-Azam*, İstanbul 1887.

61 Bkz., Ebû'l-Kâsım İshâk b. Muhammed Hakim Semerkandî (342/953), *Terceme-i es-Sevâdî'l-A'zâm*, thk., Abdülhay Habîbî, Tahrân 1348.

62 Bkz., Ebû Seleme Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî (IV./X. asrın ortaları) *Cümelü Usûlî'd-Dîn*, thk. Ahmet Saim Kılavuz, İstanbul 1989.

63 Bkz., İbn Zekerîya (İbn Yahya) Yahya b. İshâk (IV/X. asrın sonları), *Şerhu Cümelü Usûlî'd-Dîn li Ebî Seleme es-Semerkindî*, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa Nu: 1648/II.

64 Bkz., Ebû'l-Leys es-Semerkindî Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Hanefî (373/983), *Şerhu Fikhu'l-Ekber*, Haydarabad 1321.

65 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, İstanbul 2008, 4-17.

Dîn ve el-Kifâye, Ebû's-Senâ Lâmişî'nin (VI./XII. asrın ikinci yarısı) *et-Temhîd li Kavâidi't-Temhîd* ve *Kitâb fî Usûli'l-Fıkhı*, Alauddîn el-Kâsânî'nin (587/1191) *el-Bedâiu's-Senâf* ve Ebû'l-Hasan el-Merginânî'nin (593/1197) *el-Hidâye* gibi eserlerdir.⁶⁶ Bu dönemde daha pek çok Hanefî-Mâturîdî âlim yetişmiş ve kıymetli eserler vermişlerdir. Fakat bu kaynakları araştırmamızın İkinci Bölümü'nde "Selçuklular Dönemine Ait Hanefî-Mâturîdî Eserler" başlığı altında geniş bir şekilde ele alacağımızdan burada sadece bazılarının isimlerini vermekle yetindik.

E. Çağdaş Araştırmalar

Mâturîdîliğe ilişkin en önemli araştırmalardan birisi, yurt içi ve yurt dışındaki bilim adamları tarafından yazılan çeşitli makalelerden oluşan ve Sönmez Kutlu'nun editörlüğünde yayımlanan *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik* isimli çalışmadır. Ancak bu eserde İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik hakkında kıymetli bilgiler bulunmakla birlikte, Mâturîdîliğin Selçuklular döneminde yayılışı ele alınmamıştır. Gerçi bu kitapta 1971 yılında yayınlanan Madelung'a ait *Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler* adlı bir araştırma vardır.⁶⁷ Fakat bu araştırma, günümüzden otuz sekiz yıl önce yazıldığından ve Selçuklular dönemine ait özel bir çalışma olmadığından Mâturîdîliğin yayılışını yeteri kadar aydınlatamamıştır.⁶⁸ Bir diğer bilimsel çalışma da 1997 yılında yayınlanan Ulrich Rudolph'a ait *Al-Mâturîdî und die Sunnitische Theologie in Samarkand* isimli araştır-

66 Bkz., Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr Abdülcélil b. Halil er-Rişdânî el-Merginânî (593/1196), *el-Hidâye*, nşr., M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1385/1966; Geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, "Ebû Mansûr Mâturîdî ve Mâturîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara 2003, 385-432; Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 10-21.

67 Bu makale, Sönmez Kutlu'nun editörlüğünde hazırlanan *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik* kitabı içinde Muzaffer Tan tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bkz., Wilferd F. Madelung, "Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler", çev., Muzaffer Tan, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 305-368.

68 Bkz., Wilferd Madelung, *The Spread of Maturism and The Turks, Religious Schools and Sects in Medieval Early Islam*, London 1985, ss. 109-168; ayrıca bkz., Muminov Aşirbek Kurbanov, *Hanefî Âlimlerin Merkezî Mâverâünnehir Şehirleri Hayaatında Tutukları Yer Ve Rolü (II-VII/VIII-XIII. yüzyıllar)*, Taşkent İslâm Üniversitesi Taşkent Doğubilim Enstitüsü, Taşkent 2004, 7 Aralık 2004, <http://www.orientalstudies.org>

madır. Ancak bu çalışmada sadece Ebû Hanîfe'den Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye kadar Hanefîlerin kelâmî görüşleri ele alınmış,⁶⁹ Semerkant'ın dinî durumu âlimlerin faaliyetleri analiz edilerek Mâtürîdîliğin Selçuklular dönemindeki yayılışı üzerinde durulmuştur.⁷⁰ Bir başka araştırma ise Aşîrbek Müminov Kurbanoglu'na ait *Hanefî Âlimlerin Merkezi Mâverâünnehir Şehirleri Hayatında Tutukları yer ve Rolü (II-VIII/VIII-XIII. yüzyıllar)* isimli çalışmadır. Bu incelemede, Hanefî âlimler tarafından İslâm'ın Maveraünnehirde yayılışı incelenmiş ve önemli tespitlerde bulunulmuştur. Ne var ki yapılan araştırma, daha çok Semerkant ve Buhara merkezli olduğundan Selçuklular dönemindeki Mâtürîdîliğin aydınlatma konusunda yetersiz kalmıştır.⁷¹ Kezâ tarafımızdan yapılan *Mâtürîdî Kaynaklarda Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* isimli doktora çalışmasında da Mâtürîdîliğin Sâmânîler döneminde oluşumu üzerinde durulmuştur.⁷² Kezâ Ahmet Ocak tarafından *Selçukluların Dini Siyaseti* adlı başka bir çalışma yapılmış; ancak isminden de anlaşıldığı üzere bu eserde, daha çok Selçukluların din siyaseti üzerinde durulmuştur.⁷³ Yine Seyfullah Kara tarafından *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavga-ları* adlı önemli bir çalışma daha yapılmıştır. Bu çalışmada da Selçuklular döneminde Mâtürîdîliğin yayılışı üzerinde durulmamış, mezhepler arası ilişkilerden ve mücadelelerden bahsedilmiştir.⁷⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu zamana kadar Selçuklular döneminde Mâtürîdîliğin yayılışı hakkında müstakil bir çalışma bulunmamaktadır.

Batı'da ve Doğu'da Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, Şerafeddin Yaltkaya, Ali Sevim, Abdül-

69 Bkz., Ulrich Rudolph, *Al-Mâtürîdî und die Sunnitische Theologie in Samarkand*, Leiden-New-York-Köln 1997.

70 Krş., Kurbanoglu, *Hanefî Âlimler*, 7.

71 Kurbanoglu, *Hanefî Âlimler*, 9.

72 Ahmet Ak, *Mâtürîdî Kaynaklarda Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, AÜSBE, Ankara 2006, 82-103 (Basılmış Doktora Tezi).

73 Bkz., Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 1-120.

74 Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavga-ları*, İstanbul 2007, 53-365; konuyla ilgili diğer eserler için bkz., Talip Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İstanbul 2003; Saîm Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İstanbul 1984 ; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 2006

kerim Özaydın, Ahmet Ocak, Seyfullah Kara, Abdurrahman Bedevî, W. Barthold, Claude Cahen, Massignon, Madelung ve Bernand Lewis gibi çağdaş araştırmacılar tarafından Selçuklular dönemiyle ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır. Ancak söz konusu araştırmalarda daha çok Selçukluların siyasi ve tarihi yönü ele alınmıştır.⁷⁵ Araştırmamız esnasında söz konusu eserlerden de yararlandık.

Bu araştırmada, bu zamana kadar yapılan bilimsel çalışmalardan farklı olarak Mâtürîdîliğin Selçuklular döneminde algılanışı / isimlendirilişi, Horasan ve Mâverâünnehir’de yayılışı ve bu yayılışa etki eden sosyo-politik unsurlar üzerinde durulmuştur. Ayrıca Selçuklular döneminde yaşayan Mâtürîdî âlimlerin isimleri ve eserleri hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Bu yüzden çalışmamız, Selçuklular döneminde Mâtürîdîliğin yayılışı ile ilgili yapılan müstakil ilk araştırma olma özelliği taşımaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE SİYASÎ İÇTİMAÎ VE DİNÎ DURUM

I. SİYASÎ VE İÇTİMAÎ DURUM

Selçuklular, tarih sahnesine çıktığında İslâm dünyası çok derin siyasî ve mezhebî kavgalar içinde bulunmaktaydı. İslâm dünyasını temsil eden Abbâsî Devleti'nin Müslümanlar üzerindeki kontrolü kaybolmuş, İslâm coğrafyasının her yerinde çeşitli siyasî isyanlar baş göstermişti. Bir taraftan muhalif gruplar Bağdat'taki merkezi iktidarı ele geçirmek için türlü oyunlar sergilemişler; diğer taraftan da bazı vali ve komutanlar, görevli oldukları yerlerde tam bağımsızlıklarını ilan etme çabasına girmişlerdi. Ayrıca bu tür siyasî çalkantıların yanı sıra ülkede, mezhepler arası mücadeleler artmış ve bunlara bağlı olarak çıkan kargaşa sonucunda neredeyse bütün İslâm coğrafyasında huzur ve güven ortamı kaybolmuştu. Bütün bunlar, Abbâsî Devleti'nin merkezi otoritesini zayıflatmakla kalmamış tamamen yitirmesine de sebep olmuştu.¹

Selçuklu Devleti kurulduğu sırada yaklaşık bir asırdır Şii Büveyhîlerin (334-447/945-1055) hâkimiyeti altına giren Abbâsî hali-

1 Selçukluların kuruluşu sırasında İslâm coğrafyasındaki siyasî durum hakkında geniş bilgi için bkz., Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 5-16; Azîmî, *Azîmî Târîhi*, 12, 13; krş., Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2000, 48-50; Kara, *Büyük Selçuklular*, 85-86.

feleri İslâm dünyasındaki başıboşlukla mücadele etmek bir yana, zaman zaman kendi makamlarını bile korumaktan aciz kalmışlardı.² Nitekim Büveyhî hükümdarı Muizziddevle Ahmed (334-356/945-967), Halife el-Müstekfi Billâh'ı (333-335/944-946) hilafet makamından indirip, yerine el-Mutî' Lillâh'ı (335-364/946-974) getirmekle yetinmemiş, aynı zamanda gözlerine mil çektirmek suretiyle onu kör etmiş ve vefat ettiği 338/949 yılına kadar hapsedmişti.³ Önemli bir Selçuklu tarihçisi olan İbnü'l-Esîr'e (630/1232) göre, bu hadiseden sonra Abbâsî Halifesi'nin bütün yetkileri elinden alınmış, sadece siyasî nüfuzundan istifade etmek için hilafet makamında bir gölge olarak oturmak zorunda bırakılmıştı.⁴ Hatta bununla da kalınmamış, Sünnîlerin hilafet merkezi olan Bağdat'ta Cuma hutbeleri, Şîî hükümdarlar adına okunmaya başlanmıştı.⁵ Selçuklu Devleti kurulmadan önce, Fâtımîler, Mısır ve Suriye'de kurdukları Şîî hâkimiyetini bütün İslâm dünyasına yaymaya çalışıyorlardı. Her tarafa gönderdikleri dâiler vasıtasıyla gizli teşkilat kurup faaliyetler göstererek büyük bir tahribata girişmişlerdi. Mezhep taassubu yüzünden sadece Hristiyanlara değil, Sünnî Müslümanlara da zulüm yapmaya ve hatta onları sürgüne göndermeye başlamışlardı. Diğer taraftan Sünnî Abbâsî halifeleri de Şîî Büveyhîlerin kontrolüne girmiş ve iktidarlarını kaybetmiş durumda idiler. Özetle Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti'ni kurmadan önce İslâm dünyası içte ve dışta çeşitli tehlikelerle karşı karşıya bulunmaktaydı.⁶ Selçuklular işte böyle bir dönemde tarih sahnesine çıktı ve ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 447/1055 yılında Bağdat'a gelerek Sünnî Abbâsî hilafetini Şîî Büveyhîlerin elinden kurtardı.⁷ Osman Turan'a göre Selçuklu sultanları manevi liderliği halifeye bırakarak kendileri siyasî liderliği aldılar. Böylece İslâm'ın sultanı ve hamisi konumuna gelen Selçuklular İslâm dünyasını iç çalkantılardan ve dış tehlikelerden korumak suretiyle büyük bir

2 Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 13-14; krş., Kara, *Büyük Selçuklular*, 36.

3 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/451-452.

4 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/452.

5 Subhi Salih, *İslâm Kurumları*, trc., İbrahim Sarmış, Ankara 1999, 169.

6 Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, İstanbul 1999, 170-171.

7 Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 13-14; Osmanlıca PDF Kitap Arsi - <https://rantey.org>

medeniyetin kurulmasında önemli rol oynadılar.⁸ Araştırmamıza ışık tutması için Selçukluların siyasi, içtimai ve dinî durumuna kısaca temas etmek faydalı olacaktır.

A. Siyasi Durum

Selçuklular, Oğuzların Kınık boyuna mensuptur.⁹ Selçuklu Devleti, 431/1040 yılında Dandanakan zaferinden sonra kuruldu.¹⁰ Selçuklular, Sultan Melikşah (465-485/1072-1092) ve Sultan Sencer'-in (511-552/1118-1157) hükümdarlığı dönemlerinde Asya'nın ortalarından Hicaz bölgesi, Suriye, Irak ve Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir alana hâkim oldular.¹¹

Selçuklularda vezir, Sultana karşı sorumlu bir devlet memuru olmasına rağmen sultanlar devlet işlerini vezirlerine bırakmışlar ve onlara pek müdahale etmemişlerdir.¹² Bundan dolayı Nizâmülmülk, Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerinde devlet yönetiminde önemli rol oynamıştır.¹³

Selçuklular, çeşitli devletler kurmuşlardır. Bu devletler, Büyük Selçuklular, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, Anadolu

8 Osman Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, 16.

9 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 2; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 31.

10 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 8; Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 1-6; Ebû'l-Fadl Beyhakî, *Târîhu'l-Beyhakî*, trc. Yahya el-Haşşâb-Sâdık Neşet, Beyrut 1982, 663; Vasily Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, 323. Tuğrul Bey tarafından kurulan devletin adı yukarıdaki kaynaklarda Selçuklular olarak geçmektedir. Fakat söz konusu devlet, daha sonraları bazı tarihçilerce Büyük Selçuklu Devleti / İmparatorluğu olarak isimlendirilmiştir. Bu çalışmada Selçuklular ile Büyük Selçuklular kastedilmektedir.

11 Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi (748/1347), *el-İber fî Haberî men Çâber*, thk. Ebû Hacer Muhammed es-Said b. Bisîyûnî Zeğlûl, Beyrut 1985, III/309; Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 56-57; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 15; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I/18; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1992, 12; 343; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, XIII.

12 Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8-9 (1967), 97 vd.

13 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/79 vd.; Gıyaseddin Hondmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, nşr., Harbî Emin Süleyman, Mısır 1980, 247; Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Selçukluları ve Selçuklu Atabeyleri'dir.¹⁴ Fakat daha önce belirttiğimiz gibi araştırmamız Büyük Selçuklular dönemiyle sınırlıdır. Bu sebeple araştırmamıza ışık tutması maksadıyla sadece Büyük Selçuklu sultanlarının dönemindeki siyasî olayları kısaca ele almayı uygun bulduk.

1. Sultan Tuğrul Bey Dönemi (431-455/1040-1063)

Tuğrul Bey, 431/1040 yılında Dandanakan zaferinin ardından Selçuklu sultanı oldu. 435/1043 yılında Rey şehrini aldı ve orayı kendisine başkent yaptı.¹⁵ Kardeşi Davut'u Merv, Serahs şehirlerinin yanı sıra Belh'ten Nisâbü'r'a kadar olan bölgeye vali tayin etti. Amcaoğlu Hasan b. Musa'yı ise Herat, Bûşenc ve Sicistan valisi olarak atadı.¹⁶ Selçuklular, 433/1041 yılında bütün Horasan'a hâkim oldular. 435/1043 yılında Musul'a kadar ilerlediler.¹⁷ 440/1048 yılında Selçuklu şehzadeleri Bizans ordusunu Pasin Ovası'nda yendiler ve çok sayıda esirle birlikte büyük miktarda ganimet elde ettiler.¹⁸ Tuğrul Bey, 442/1050 yılında İsfahân'ı alarak orayı yeni başkent yaptı. 446/1054 yılında Azarbaycan'ı aldı ve Anadolu'ya sefer düzenledi.¹⁹

Büveyhî zulmünün artması ve Türk komutanlarından Arslan Besâsirî'nin isyan etmesi üzerine Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh (467/1075) Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti. Bunun üzerine Tuğrul Bey, veziri Amîdül-mülk Kündürî²⁰ ile birlikte 447/1055 yılında Bağdat'a girdi ve 334-447/945-1055 tarihleri arasında bir asırdan fazla süren Şîî Büveyhî hâkimiyetine son verdi. Bu olay üzerine

14 Turan, *Selçuklular Tarihi*, 236; krş., Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara 1988, 10-28.

15 Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, (748/1347), *Düvelü'l-İslâm*, Haydarâbâd 1337, I/199; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I/516-518.

16 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/451.

17 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I/199; Zehebî, *el-İber*, II/266.

18 Zehebî, *el-İber*, III/192; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 83.

19 Zehebî, *el-İber*, III/200.

20 Asıl ismi Muhammed b. Mansûr Ebû Nasr'dır. Lakabı Amîdül-mülk'tür. "Kündür" adlı bir köye nispetle Kündürî denilmiştir. Onun üstün meziyetlerinin yanı sıra şiire de merakı vardı. Yaklaşık 40 yaşında 457/1065 yılında idam edildi. Bkz., İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/460; krş., İbnü'l-Asîr, *Kâim Biemrillâh*, I/199.

Halife, başta Bağdat olmak üzere bütün İslâm dünyasında hutbenin Tuğrul Bey adına okunmasını emretti.²¹ Kafesoğlu'na göre Tuğrul Bey, böylece Bağdat'ı ve Oğuzların yayıldığı diğer yerleri devletine bağladığı gibi Abbâsî Halifesi'ni Şiîlerin elinden kurtarması sebebiyle Sünnî İslâm dünyasını müdafaa etmeyi de üzerine almış oldu.²² Nitekim Tuğrul Bey, bu hadiseden bir müddet sonra Irak'ın kuzeyinde yeniden toparlanıp saldırıya geçen Şiîleri tekrar dağıttı. Bağdat'a dönünce, bu zaferinden dolayı halife ona taç giydirip, altın kılıç kuşatarak ona "Melikü'd-Dünyâ" (*Dünya Sultanı*) unvanı verdi.²³

Tuğrul Bey, kendisine birkaç defa isyan eden şehzade İbrahim Yinal ile uğraştığı sırada Besâsirî yeniden Bağdat'a girdi ve Abbâsî halifesini esir aldı. Hatta o, esir aldığı halifeyi Âne kasabasına götürdü ve orada yaklaşık bir yıl hapiste tuttu. Ayrıca Irak'ta hutbeler Fâtımî halifesi adına, ezanlar Şiîliğe göre okunmaya başlandı ve onlar adına para basıldı. Bunun üzerine Tuğrul Bey tekrar Bağdat'a döndü ve halifeyi hapisten kurtararak düzeni sağladıktan sonra Arslan Besâsirî ve taraftarlarını ortadan kaldırdı.²⁴

Siyasî dehası ve üstün zekâsının yanı sıra cesur ve akıllı oluşu, yumuşak huyluluğu ve hayırseverliği²⁵ ile temayüz eden Tuğrul Bey, 8 Ramazan 455/1063 tarihinde Cuma günü vefat edinceye kadar yirmi beş yıl sultanlık yaptı.²⁶

21 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 13-15; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, 104; krş., Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 7 vd; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 92.

22 Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 38.

23 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/634; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 95; krş., Topaloğlu, *Selçuklu Muâddisleri*, 11.

24 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/634; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 15; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 535; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 98; krş., Topaloğlu, *Selçuklu Muâddisleri*, 12.

25 Hüseyinî, Tuğrul Bey'in bol sadaka verdiğini, çok sayıda mescit yaptırdığını ve onun daima "Ben kendime bir ev yaptırıp ta yanına bir mescit yaptırmazsam Allah Teâlâ'dan hayâ ederim" dediğini kaydetmektedir. Bkz. Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 16; Tuğrul Bey ve dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 1-25; Sibt İbn Cevzî, *Mirâtü'z-Zemân*, 1-102.

26 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/26, 28; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 15; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/452; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I/541.

2. Sultan Alparslan Dönemi (455-465/1063-1072)

Tuğrul Bey'in vefatından sonra kendisini sultan ilan eden Kuttalmış'ı 455/1063 yılında mağlup eden Alparslan, yeni Selçuklu sultanı oldu. O, ilk iş olarak Eş'arîlerin lanetlenmesine ve mağdur olmalarına sebep olan vezir Amîdûlmülk Küdürî'yi idam ettirdi ve onun yerine vezirliğe Nizâmûlmülk'ü atadı.²⁷ Sultan Alparslan, minberlerden Eş'arîlere lanet edilmesini kaldırarak ve Ebû'l-Meâli el-Cüveynî ve Kuşeyrî gibi Şâfiî-Eş'arî âlimlere yardım edip ikramda bulunarak, onların gönüllerini aldı.²⁸

456/1064 yılında Azerbaycan ve Kafkasya bölgesinde bazı yerleri alan Sultan Alparslan 457/1065 yılında Türkistan seferine çıkarak Mâverâünnehir'e komşu ülkeleri fethetti. Bundan sonra ülkesine sürekli göç eden Türkmenlere yurt bulmak amacıyla Anadolu'ya yöneldi. Bu esnada Bizans İmparatoru Ramanos Diogenes de Türkleri Anadolu'dan çıkartmak ve İran üzerinden geçerek Selçuklu başkentini zapt etmek düşüncesiyle sefere çıktı. Türk ve Bizans orduları 26 Ağustos 464/1071 yılında Malazgirt'te karşılaştı. Sultan Alparslan barış teklifinde bulundu, fakat Bizans İmparatoru kabul etmedi. Bunun üzerine yapılan savaşta Selçuklu ordusu kesin bir zafer kazandı.²⁹

Malazgirt zaferinden sonra Anadolu hızla Türkleşmeye ve İslamlaşmaya başladı. Sultan Alparslan, Anadolu'nun yanı sıra Şam bölgesine de ağırlık verdi ve Halep'e kadar olan toprakları Şiî Fâtîmîler'in elinden aldı. Kezâ o, Fâtîmîler adına okunan hutbenin Abbâsî Halifesi adına okunmasını³⁰ ve ezanın tekrar önceki şekliyle okunmasını sağladı.³¹

27 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/31-34; Hüseyinî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 17, 18; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/453; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I/541; krş., Muhammed Şerefüddin, "Selçukîler Devrinde Mezâhib", *Türkiyât Mecmuası*, Dâru'l-Fünûn Türkiyât Enstitüsü, sayı I, İstanbul 1925, 106.

28 Zehebî, *el-İber*, II/304-305.

29 Hüseyinî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 35; Malazgirt savaşı hakkında daha geniş bilgi için bkz., Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 37-41; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 141; Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ankara 1988; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üye-pazarcı, İstanbul 2002, 7-95.

30 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/63; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 19; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XVIII/417.

31 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/64. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Sultan Alparslan, Malazgirt savaşından bir yıl sonra 465/1072'de Mâverâünnehir'e düzenlediği sefer esnasında esir alınan bir kale kumandanı tarafından henüz 40 yaşında iken şehit edildi.³²

3. Sultan Melikşah Dönemi (465-485/1072-1092)

Sultan Alparslan'ın şehit edilmesi üzerine Selçuklu tahtına oğlu Melikşah geçti. Melikşah, ilk yıllarında sınırları müdafaa edip iç kavgaları bertaraf ettikten sonra imparatorluğun merkezini İsfahân'a taşıdı. Selçuklu topraklarını Suriye ve Akdeniz kıyılarına kadar genişletti. 483/1090 yılında Karahanlıları Selçuklulara bağlayarak imparatorluğun doğu sınırını Çin Seddi'ne dayandırdı. Ayrıca 485/1092 yılında Hicaz, Yemen ve Aden bölgelerini de hâkimiyeti altına aldı. Bunun üzerine halife el-Muktedî Billâh (487/1094) Melikşah'a "Melikü's-Şark ve'l-Garb" (*Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdarı*) unvanını verdi.³³

Melikşah döneminde Selçuklu Devletinin sınırları Kaşgar'dan Kudüs'e, Hazar Denizi ve Aral Gölü'nden Hint Okyanusu ve Yemen'e kadar, Mâverâünnehir, Horasan, Irak, Şam ve Hicaz bölgelerini içine alacak şekilde genişledi.³⁴ Melikşah, Anadolu'yu fethetmeleri için Kutalmış oğlu Süleymanşah'ı, Mansûr Alpilik ve Artuk Bey'i ve onlara bağlı Türkmen komutanları Anadolu, Suriye ve Irak içlerine doğru gönderdi.³⁵ Melikşah'ın komutanlarından Atsız 463-468/1071-1076 yılları arasında bütün Suriye ve Filistin'i aldı ve buralardaki Fâtîmî hâkimiyetine son verdi.³⁶

32 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 37-38; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, I/118; Zehebî, *el-İber*, III/256.

33 Zehebî, *el-İber*, III/309; Sultan Melikşah hakkında daha geniş bilgi için bkz., Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsârâ*, 56-83; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 162, 168, 172; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 67.

34 Zehebî, *el-İber*, III/309; Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsârâ*, 56-57; Bedrüddin el-Aynî (855/1451), *es-Seyfülmühenned fî Siyereti'l-Meliki'l-Müeyyed*, thk., Muhammed Alevî Şaltut-Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1998, 175-176; krş., Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, XIII.

35 İbn Bibî, *Selçuknâme*, Mükrimin Halil Yinanç, haz. Rafet Yinanç-Ömer Özkan, İstanbul 2007, 28-29; krş., Galip Demir, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu ve Ahilik*, İstanbul 2000, 31.

36 Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara 1989, 40-42.

20 yıl sultanlık yapan Melikşah, Selçukluların en büyük hükümdarlarından biri olup 38 yaşında iken 485/1092 yılında Bağdat'ta vefat etti.³⁷ Ondan yaklaşık bir ay kadar önce de 485/1092 yılında yaklaşık otuz yıl Selçuklulara vezirlik yapan Nizâmülmülk de bir Bâtînî tarafından katledildi.³⁸ Bu iki büyük devlet adamının kısa zamanda peş peşe hayatlarını kaybetmesi üzerine Selçuklular, bir müddet taht mücadeleleri ve iç karışıklıklarla karşı karşıya kaldı.³⁹

4. Sultan Berkyaruk Dönemi (485-498/1092-1104)

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra eşi Terken Hatun, Sultanın büyük oğlu Berkyaruk'un yerine çeşitli entrikalarla beş yaşındaki küçük oğlu Mahmud'u sultan ilan ettirdi.⁴⁰ Fakat Melikşah'ın ölüm haberini alan Nizâmülmülk'ün taraftarları Berkyaruk'u İsfahân'da tahta çıkarttılar ve hutbeyi onun adına okuttular.⁴¹ Berkyaruk 485/1092 yılında Terken Hatun ve oğlunu yenmesine rağmen, aralarındaki mücadele Terken ve oğlu 487/1094 yılında ölünceye kadar devam etti.⁴² Bundan sonra Berkyaruk bir taraftan amcaları Tâcû'd-Devle Tutuş,⁴³ Arslan Argun⁴⁴ ve Tekiş⁴⁵ ile diğer taraftan kardeşi Muhammed Tapar'ın isyanları ile uğraştı.⁴⁶ Bu iç mücadelelerin yanı sıra, Anadolu ve Suriye'de meydana gelen Haçlı Seferleri ve otorite boşluğundan yararlanan Bâtînîler de Selçuklu devletini zaafa uğrattı. Böylesine karışık bir dönemde ülkede nizam ve intizamı sağlamaya çalışan Sultan Berkyaruk, muhtemelen

37 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/210; Zehebî, *el-İber*, III/309; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 49; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/643; Aksaraylı, *Selçukî Devletler*, 116; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, 208 vd.; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 172.

38 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/204; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, 132; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/642.

39 Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, 132; Zehebî, *el-İber*, III/307.

40 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/214; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/643; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi* (485-498/1092-1104), İstanbul 2001, 15-17.

41 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/215.

42 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/234, 240; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/84.

43 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/244; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/85.

44 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/262.

45 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/239.

46 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/287, 290-310; Cevdeti, *Atatürk ve Selçuklular*, 109.

bu sıkıntılara dayanamayarak henüz 19 yaşında iken 497/1104 yılında vefat etti.⁴⁷

5. Sultan Muhammed Tapar Dönemi (497-511/1104-1118)

Sultan Berkyaruk'un vefatından sonra Selçukluların başına geçen Muhammed Tapar, 13 yıl süren saltanatı boyunca bir taraftan iç isyanları bastırmakla uğraştı, diğer taraftan Bâtınîlerle mücadele etti. O, hükümdarlığa layık, güzel huylu, adaletli ve daima memleket işlerini gözetirdi. Beytülmal'in yerinde kullanılmasına ve onun korunmasına büyük önem verirdi. Hayırsever ve güvenilirdir bir kimse idi. O, 11 Zilhicce 511/1118 yılında vefat etti.⁴⁸

Bu dönemde Muhammed Tapar ile kardeşleri arasındaki taht kavgaları uzun süre devam etti. Bu süre içinde İsmâîlîler kuvvetlenip çoğaldı. İsmâîlîlerin lideri Hasan Sabbah her tarafa davetçiler gönderdi. Onun gönderdiği davetçiler çok sayıda kişiyi Bâtınîliğe meylettirdiler.⁴⁹

6. Sultan Sencer Dönemi (511-535/1118-1141)

Muhammed Tapar'ın 511/1118 yılında vefat etmesi üzerine Selçuklu idaresine Horasan'da 20 yıldır meliklik görevini sürdüren Sultan Sencer geçti.⁵⁰ Hüseyinî'ye göre Sultan Sencer, içinde Gazne ve Semerkant gibi önemli şehirlerin bulunduğu Mâverâünnehir'den Horasan'a; Taberistan, Kirman, Sicistan, Rey, İsfahân, Hemedân, Azerbaycan, Ermeniyeye, Bağdat, Irakeyn (Kûfe ve Basra), Musul, Diyarbakır, Şam ve Haremeyn'e kadar olan geniş bir coğrafyaya hâkim oldu. Onun hükümrânlığı 535/1141 yılına kadar devam etti.⁵¹ Selçuklu devletini taht kavgalarından ve iç is-

47 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/380; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/141; Daha geniş bilgi için bkz., Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 11-39.

48 Bkz., Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 55-58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/525-529; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/111, 123, 124; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 184; daha geniş bilgi için bkz., Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 1-153.

49 Aksarâyi, *Selçukî Devletleri Tarihi*, 117.

50 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 59-67; krş., Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II/49.

51 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 65.

yanlardan kurtarıp ihtişamlı bir hale getirmesi sebebiyle kendisine "es-Sultânü'l-A'zâm" (*En Büyük Sultan*) unvanı verildi.⁵²

Sultan Sencer'in vefatından sonra Büyük Selçuklu devleti kıs-
men Atabeklerin hükümlanlığı altında bir müddet daha varlığını
sürdürdükten sonra 590/1194 yılında ortadan kalktı.⁵³ Hüseyinî'ye
göre, Selçuklu sultanları, ülkenin adaletle yönetilmesine büyük
önem verdiler. Onların döneminde haksızlığa yer yoktu. Sultan
Sencer b. Melikşah vefat edince Horasan, Sultan Rukneddîn Tuğ-
rul b. Arslan Şah katledilince de Irak harap oldu.⁵⁴

B. İctimaî Durum

Selçuklular, siyasi ve askerî alandaki başarılarını yeterli gör-
meyerek maddi ve manevi sahada oluşabilecek tehlikelere karşı
koymak için ilme ve irfana da büyük önem verdiler. Onlar, bu
maksatla ülkenin her yerine çeşitli medreseler, imârethâneler, zâ-
viyeler, kervansaraylar ve hastaneler inşa ederek ilmî ve kültürel
alandaki gelişmelerin önünü açtılar. Böylece Selçuklular, ilim ve
kültürü geniş bir teşkilatla ücretsiz yaptıran ilk devlet olma hüvi-
yetini kazandılar.⁵⁵

Bugün İslâm dünyasının pek çok yerinde görülen cami, medre-
se, hastane, kervansaray gibi hayır kurumlarının çoğu Selçuklular
döneminde yapılmıştır. Ortaya konan bu âbideler o dönemde kül-
türel alanda ne kadar mesafe alındığının birer delilidir.⁵⁶

Selçuklular döneminde ilmî faaliyetlere önem verildiği gibi
sosyal yardımlaşmaya ve dayanışmaya da büyük önem verildi.
Nitekim yolcuların her türlü ihtiyaçlarının ücretsiz karşılandığı

52 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II/49; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 44.

53 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 137.

54 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 137; krş., Aksaraylı, *Selçukî Devletleri Tarihi*, 118.

55 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi*, 175; Selçuklular dönemindeki eğitim ve sosyo-ekonomik hayat hakkında daha geniş bilgi için bkz., George Makdisi, *Orta Çağda Yüksek Öğretim*, İstanbul 2004, 49-413; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev., İlyas Kamalov, İstanbul 2007, 57-167.

56 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi*, 176; Kitap Arsivi - <https://irantey.org>

ğı kervansaraylarda onların tedavisi için tabip ve misafirlerin okuması için bir kütüphanenin bulunması sosyal kurumların ne kadar geliştiğine işaret etmektedir. Bu medenî yükseliş aynı zamanda Selçuklular dönemindeki Türk İslâm medeniyetinin ihtişamını da ortaya koymaktadır.⁵⁷ Selçuklular döneminde kurulan İslâm medeniyeti sadece Müslümanlara değil aynı zamanda bütün insanlara ışık tuttu.⁵⁸

Selçuklularda sosyal kurumlara, eğitime ve ticarete devletçilik hâkim idi.⁵⁹ İktâ sistemi sayesinde daima güçlü bir idarî ve askerî teşkilat bulunmaktaydı. Orta Asya'dan Akdeniz kıyılarına kadar uzanan geniş bir alanda siyâsî ve içtimâî istikrarın sağlanması ile ekonomik alanda da büyük gelişmeler kaydedildi. Bunun tabîî sonucu olarak halkın refah seviyesi bir hayli yükseldi.⁶⁰

Selçuklular döneminde okullarda dinî ilimlerin yanı sıra edebiyat, astronomi ve felsefe gibi dersler de okutuldu, Ömer Nesefî, Nureddîn es-Sâbûnî ve Fahreddîn Râzî gibi din âlimlerinin yanı sıra diğer ilimlerde de söz sahibi bilginler yetişti. Mesela Ömer Hayyam, Sultan Melikşah'ın emri ile kurduğu rasathanede astronomi araştırmaları yaparak, güneş yılını esas alan Celâlî takvimini hazırladı. Abdurrahman el-Hâzinî, Sultan Sencer döneminde Selçuklu topraklarının enlem ve boylamını gösteren bir çalışma yaptı. Yapılan bu ve benzeri araştırmalar dünyanın en büyük rasathanesinin kurulmasına zemin hazırladı. Kezâ Sultan Alparslan döneminde yeni hastaneler açıldı ve buralarda devrin önemli hekimlerine görev verildi. Hatta bu dönemde sağlık hizmetlerine o kadar önem verildi ki sefere çıkan askerlerin tedavileri için 100 deve ile taşınan seyyar hastaneler bulunmaktaydı.⁶¹

Hanefî âlimlerin Mâverâünnehir halkı üzerindeki etkileri konusunda önemli bir çalışma yapan Muminov Aşirbek Kurba-

57 Osman Turan, "Selçuk Kervansarayları", *Belleten* XXXIX (1946), 471-496; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, 176.

58 Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, trc. Ali Genceli, İstanbul 1923, 9 vd.

59 Turan, *Türkler ve İslâmîyet*, 22.

60 Turan, *Selçuklular Tarihi*, 239; Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklular", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/371-373.

61 Ahmet Ocak, "Selçuklular", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/375-376.

noğlu'na göre hicri II./VIII. yüzyıldan VII./XIII. yüzyılın sonuna kadar âlimlerin halk arasında devlet adamları kadar nüfuzu olmuştur. Bu dönemde, köy, şehir ve kasabalardaki halkın resmi olmayan önderleri sayılan âlimlerin, özellikle de Mâverâünnehirli Hanefî âlimlerin nüfuzu giderek artmıştır. Böylece Hanefî âlimler sosyal yaşam üzerinde bir hayli etkili olmuşlar ve çeşitli sosyal tabakaya mensup olanlarla sağlam ilişkiler kurmuşlardır.⁶² Bu sebeple, Selçuklular döneminde büyük bir medeniyetin kurulmasında dönemin âlimlerinin özellikle de araştıran, sorgulayan ve her şeyin mümkün olan en iyisinin yapılmasını tavsiye eden Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin önemli katkısı olmuştur.

II. DİNÎ DURUM: MEZHEPLER VE SÜFİLİK

Dönemin tarihçilerinden İbn Kesîr'e göre Selçuklular, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat,⁶³ Hüseyinî'ye göre ise Hanefî mezhebine⁶⁴ mensuptular. Barthold'a göre de Selçuklular, "Samanoğlu devletine hâkim mezhep olan ve orada Türkler tarafından kabul edilmiş bulunan Hanefî mezhebinin mutaassıp koruyucuları olmuşlardır... Selçuk'un torunları İslâm Sultanları olmak sıfatıyla Karahanlılar'a nispeten İslâm'ın ve Ehl-i Sünnet'in daha gayretli savunucuları olmuşlardır."⁶⁵ Bu sebeple Selçuklular, mezheplerini yaymak maksadıyla ülkenin pek çok yerinde Hanefî eğitimini destekleyerek Hanefîliğin ve Mâtürîdîliğin yayılmasına çalıştılar.⁶⁶ Bununla birlikte onlar, sadece Hanefîliğe değil, diğer Sünnî mezheplere de büyük önem verdiler.⁶⁷

Selçuklular döneminde devletin varlığına ve bütünlüğüne zarar vermeyi hedefleyen Bâtınîlik gibi aşırı cereyanların tehlikesinden kurtulmak ve ülkede bir an önce huzur ve sükûnun sağlanması

62 Kurbanoglu, *Hanefî Âlimler*, 4.

63 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/69; kırs., *Azîmî, Azîmî Târîhi*, 13.

64 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 2.

65 V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihî Dersleri*, yay., Haz., Hüseyin Dağ, Ankara 2004, 98.

66 Kara, *Büyük Selçuklular*, 272 vd.

67 Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 46. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

maksadıyla Nizâmülmülk'ün girişimleriyle Nizâmiye medreselerinin açılması önemli bir siyasî karar olmuştur. Bu karar üzerine başta Bağdat olmak üzere her yere Nizâmiye medreseleri açılmış ve onların hocalarına ve öğrencilerine harcanmak üzere zengin vakıflar tahsis edilmiştir.⁶⁸ Kanaatimizce Selçuklular döneminde Şâfiîliğin ve Eş'arîliğin öne çıkmasında Nizâmülmülk eksenli devlet politikasının önemli rolü olmuştur.

Araştırmamız Selçuklular döneminde Mâtürîdîliğin yayılışı ile sınırlı olduğundan dolayı burada bütün İslâm mezheplerinden değil, sadece Selçuklular döneminde öne çıkan Şîa, Mutezile, Eş'arîlik ve Kerrâmiyye gibi mezhepler hakkında kısaca bilgi verilecektir. Mâtürîdîlik mezhebi ise çalışmamızın temelini oluşturduğu için ve tekrardan kaçınmak maksadıyla, bu Bölüm'de değil, İkinci Bölüm'de ele alınacaktır.

A. Şîa

Şîa, kelime olarak taraftarı olmak ve fırkalaşmak gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁹ Terim olarak ise "Ali b. Ebî Talib'in Hz. Peygamber'den sonra nass ve tayinle halife olduğuna inanan, imametini kıyamete kadar onun Fatıma'dan olan soyundan çıkmayacağını (devam edeceğini) ileri süren toplulukların müşterek adıdır."⁷⁰

68 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zemân*, 140; krş., Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti*, 141.

69 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut trz., VIII/188 vd.

70 Onat, *Emeviler Devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şîiiliği*, 15; Şîa ve İmâmiyye hakkında geniş bilgi için bkz., Ebû'l-Halef Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî el-Kummî (301/913), *Kitâbu Makâlât ve'l-Fırak*, thk., Muhammed Cevad Meşkûr, Tahran 1963, 1-276; Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (300/912), *Fıraku's-Şîa*, thk., Muhammed Sadık Necef 1936, 1-137; Kummî-Nevbahtî, *Şîi Fırkalar Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak Fıraku's-Şîa*, çev., Hasan Onat-Sabri Hizmetli-Sönmez Kutlu-Ramazan Şimşek, Ankara 2004, 7-318; Şehristânî, *el-Milel*, I/169-235; Onat, *Emeviler Devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şîiiliği*, 1-189; Ethem Rûhi Fıglalı, *İmâmiyye Şîası*, İstanbul 2008, 13-250; Hasan Onat, "Şîiiliğin Doğuşu Meselesi", *AÜİFD*, XXXVI, (1997), 87 vd.; Mazlum Uyar, *İmâmiyye Şîasında Düşünce Ekolleri Ahbârilik*, İstanbul 2000; Mazlum Uyar, *Şîi Ulemânın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul 2004; Mehmet Saffet Sankaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001, 155-197; Yusuf Benli, "Irak'ta Şîiiliğin Tarihi Temelleri", *Irak Dosyası*, haz. Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, İstanbul 2003, 127-160; Sayın Dalkran, *Osmanlı Devletinde Ehl-i Sünnet'in Şîi Akidesine Tenkitleri*, İstanbul 2000; Şaban Öz, "Şîa'nın Aslı ve Doğuşu Üzerine Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranfey.org>

Selçuklu dönemi Mezhepler tarihçisi Şehristânî, Şîileri, Key-sâniyye,⁷¹ Zeydiyye,⁷² İmâmiyye,⁷³ Ğâliyye⁷⁴ ve İsmâiliyye⁷⁵ olmak üzere beş ana grupta toplamaktadır.⁷⁶ Bununla birlikte o, Hz. Ali'nin ilah veya peygamber olduğunu iddia eden, sahabeyi küfürle itham eden aşırı Şîî fırkalarından da bahsetmektedir.⁷⁷ Ancak biz burada Şîa'ya kısaca temas ettikten sonra daha çok Selçuklu devletini bir hayli uğraştıran Şîa'nın İsmâiliyye / Bâtînîlik kolu üzerinde duracağız.

Selçuklular döneminde Şîilik, siyasi bir mezhep olarak görülmesinin yanı sıra gayri Sünnî bir unsur olması ve devleti zaafa uğrattığı gerekçesiyle sultan ve idareciler tarafından dikkatle ta-

Görüşler", *e-Makâlât-Mezhep Araştırmaları Dergisi*, I/2, (Güz-2008), 29-47.

71 Keysâniyye, Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib el-Hanefiyye'nin imametini inananlardır. Geniş bilgi için bkz., Kummî-Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 100-106; Şehristânî, *el-Milel*, I/169-179.

72 Zeydiyye, Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib'a (r.a.) tâbi olup imamın sadece Fâtıma'nın (r.a.) soyundan gelenlere ait olduğuna inananlardır. Bunlar, Cârudiyye, Süleymaniye, Sâlihüyye ve Betriyye olarak çeşitli gruplara ayrılmıştır. Bkz., Kummî-Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 25, 78, 94, 95 179-181; Şehristânî, *el-Milel*, I/179-189; Yusuf Gökâlp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, AÜSBE, Ankara 2006. (Basılamamış Doktora Tezi)

73 İmâmiyye, İmâmetin Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra Hz. Ali'nin hakkı olduğuna inananlardır. Bunlar, Bâkriyye ve Caferiyyetü'l-Vâkıfa, Nâvûsiyye, Efsâhiyye, Şümeiyiyye, İsmâiliyyetü'l-Vâkıfiyye, Müseyviyye, Mufaddiliyye ve İsnâ Aşeriyye olarak çeşitli gruplara ayrılmıştır. Bkz., Kummî-Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 242-286; Şehristânî, *el-Milel*, I/189-203; ayrıca bkz., Mustafa Öz, *İmâmiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdî İnancı*, İstanbul 1995, 9-90; ayrıca bkz., Mehmet Atalan, *Şîîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, Ankara 2005, 190-198.

74 Ğâliyye, Gulât olarak ta bilinmektedir. Bunlar, imamları hakkında onların ilah olduğuna varacak kadar aşırılığa kaçanlara verilen isimdir. Bunlar Sebâiyye, Kâmiyye, Albâiyye, Muğîriyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Hişâmiyye, Numâniyye, Yûnisiyye, Nusayriyye, İshâkiyye olarak çeşitli gruplara ayrılmıştır. Bkz., Şehristânî, *el-Milel*, I/203-226; Kummî-Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 95, 100, 141, 155.

75 İsmâiliyye, İmâmetin İsmail b. Cafer'in hakkı olduğuna inanan kimselerdir. İsmâiliyye'ye Bâtîniyye de denilmiştir. Bkz., Kummî-Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 191-197; Şehristânî, *el-Milel*, I/226-235; Muzaffer Tan, "Erken Dönem İsmâilîlik ve Temel Görüşleri" *EKEV*, 13/39 (2009) s. 74.

76 Şehristânî, *el-Milel*, I/169-235; krş., Muhammed Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal İslâm Mezhepleri*, trc., Mustafa Öz, İstanbul 2005, 147-198.

77 Şehristânî, *el-Milel*, I/21, 22, 56, 105, 120, 169, 189, 193, 194, 197-199, 202, 204, 216, 219, 220, 223, 233; Krş., Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 21, 29-72; Malatî, *et-Tenbîh*, 18, 20.

kip edildi ve yayılmasına izin verilmedi.⁷⁸ Nitekim Şîî Büveyhîlerin kumandanı olan Besâsîrî, Bağdat'a girince Şîîliğe göre vaazlar verdirip, ezana "Hayye alâ hayrî'l-amel" ifadesini ilave etti ve kendi adına hutbe okuttu.⁷⁹ Bunun üzerine Abbâsî halifesi, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i yardıma çağırdı. Daveti alan Tuğrul Bey hemen Besâsîrî'nin üzerine yürüdü ve onu bertaraf ettikten sonra Halifeyi hapisten çıkartarak, onu, Bağdat'a getirip tahta oturttu.⁸⁰ Tuğrul Bey, Bağdat'a gelir gelmez ilk icraatlarından biri olarak ezana ilave edilen Şîî ifadeleri kaldırdı ve ezanın tekrar Sünnîliğe göre okunmasını emretti. Ayrıca mescitlerin giriş kapılarının üzerine yazılan Şîîliği çağrıştıran "Muhammed ve Ali insanların en hayırlısıdır" ibaresini de sildirdi ve Şîî kasidecilere sahabeyi öven kasideler okutturdu.⁸¹

Abbâsî Halifesinin Şîî baskılardan kurtulmak için Tuğrul Bey'i davet etmesi ve onun da halifenin yardımına koşması, Selçukluları Sünnî İslâm dünyasının resmen lideri ve hâmisî konumuna getirdi.⁸² Bu bakımdan Selçukluların ve özellikle Tuğrul Bey'in Sünnî İslâm dünyasındaki yeri ve önemi çok büyüktür.

Selçuklular, devletine bağlı olan Şîîlere karşı iyi davrandılar. Nitekim Tuğrul Bey 447/1055 yılında Bağdat'a girdiğinde Kerh mahallesindeki Şîîler, Selçuklu askerlerinin yanında yer aldı. Tuğrul Bey, Bağdat'a hâkim olup bu durumu öğrenince, karşılık olarak Kerhlilere iyi davranılmasını emretti ve bu Şîî mahallesini bir süvari birliği ile koruma altına aldırdı.⁸³ Yine Sultan Melikşah, 480/1087 yılında Bağdat'a geldiğinde İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel gibi Sünnî mezhep imamlarının kabri ile birlikte, İsnâ Aşeriyye'nin yedinci imamı Musa el-Kâzım'ın (183/799)⁸⁴

78 Kara, *Büyük Selçuklular*, 156.

79 Azimî, *Azimî Tarihi*, 13; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/68; Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbn Adîm (Seçmeler)*, Ankara 1987, 1-10; krş., Zehebî, *el-İber*, II/295; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I/535.

80 Aksarayî, *Selçukî Devletleri Tarihi*, 110.

81 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/614; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII/68; krş., Zehebî, *el-İber*, II/297.

82 Kara, *Büyük Selçuklular*, 157.

83 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/611.

84 Ebû'l-Hasan Mûsââ b. Ca'fer el-Kâzım, 128/745 yılında doğdu. Babası Ca'fer es-Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

da kabrini ziyaret etti.⁸⁵ Tuğrul Bey'in devletin yanında olan Şiîlere ve Melikşah'ın Bağdat'taki Sünnî büyüklerin kabirlerinin yanı sıra Şiî imamın kabrini ziyaret etmesi, Selçukluların devlete bağlı Şiîlerle fazla bir probleminin olmadığına ve aynı zamanda onların Şiîleri kazanmaya çalıştığına işaret etmektedir.⁸⁶

Selçuklular, aşırı Şiîleri kendileri için tehlike ve tehdit gördüklerinden, onlara resmi herhangi bir görev vermediler. Bununla birlikte onlar, mutedil Şiîlerden bazılarını resmi görev vermekte bir sakınca görmediler. Nitekim Mecdülmülk Ebû'l-Fadl Esad b. Muhammed (492/1098), Nizâmülmülk ile Melikşah arasında elçilik görevinde bulundu.⁸⁷

Selçuklular, Sünniliği korumak maksadıyla Şiîlere karşı tedbir almak zorunda kaldılar.⁸⁸ Bu tedbirin / baskının bir sonucu olarak Şiî âlimler köşelerine çekilerek, Şiîliğin takiyye inancını uyguladılar.⁸⁹ Nitekim Şiî âlimlerden Şeyh Tabersî (548/1154), Meşhed'de verdiği dersi bırakıp bir köşeye çekilerek *Mecmau'l-Beyân li Ulûmî'l-Kur'ân* ve *Kitâbü'l-Câmî'l-Cevâmî fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserlerini bu dönemde yazdı.⁹⁰ Bununla birlikte Selçuklular döneminde Ebû Cafer Muhammed b. Hasan et-Tûsî (460/1068)⁹¹ gibi Şiî âlimler yetişmiş ve eserler yazarak Şiîliğin yayılması için çalışmışlardır. İmâmiyye Şîa'sının en önemli dört ana kaynağından ikisi, *Kitâbü'l-İstîsâr Ma'telefe fihi mine'l-Ahbâr* ve *Kitâbu Tehzîbi'l-Ahkâm* Ebû Cafer et-Tûsî tarafından Selçukluların hüküm sürdüğü dönemde yazıldı. Tûsî, yine bu dönemde Şiî eserler hakkında *el-Fihrist* isimli başka bir eser daha yazdı.⁹²

Sâdık'ın ölümünden sonra yaklaşık 35 yıl sonra 183/799 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Mûsâ el-Kâzım için bkz., Nevbahtî, 66; Kummî, 93; Metin Bozan, *İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru*, Ankara 2007, 31, 33, 89, 93.

85 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/156; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, IX/29.

86 Kara, *Büyük Selçuklular*, 164-165, 168.

87 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/205-206.

88 Kara, *Büyük Selçuklular*, 153.

89 Fırlah, *İmamiyye Şiası*, 189.

90 R. Strothmann, "Şi'a", *İA*, XI/509; krş., Fırlah, *İmamiyye Şiası*, 189.

91 Şiî bir fakih olan Ebû Cafer, Meşhed'te vefat etti. İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, IX/475; Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 33; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/97.

92 Fırlah, *İmamiyye Şiası*, 187, 188.

İsmâiliyye / Bâtînîlik

İsmâiliyye, İsmâil b. Cafer ve oğlu Muhammed'in imamlığını ileri süren fırkaların ortak adıdır.⁹³ Onlar, "Kur'ân ve haberlerin zâhirlerinde bâtinî manalar vardır"⁹⁴ gibi söylemleri sebebiyle Bâtînîyye olarak meşhur oldular. Bu sebeple, İsmâiliyye daha çok Bâtînîyye olarak, müntesipleri de Bâtînîler olarak bilinmektedir.⁹⁵ Bununla birlikte onlar, Karâmita, Mazdekiyye, Talimiyye, Mülâhhide gibi değişik isimlerle de anılmaktadır.⁹⁶ Kaynaklara göre Bâtînîlik, İslâm'ın temel kaynakları Kur'ân ve Sünnet'in zahiri manalarını önemsemediği gibi bu iki kaynağa uymayan bir takım gizli anlamlar çıkarmak suretiyle İslâm inancını bozmaya çalışan ve büyük oranda Mecusîlik, Sâbiîlik ve Yahudîlik gibi eski din, kültür ve felsefî akımlardan etkilenmiş bir fırkadır.⁹⁷

Selçuklu devletinin kuruluşundan kısa bir süre önce vefat eden Abdülkâhir el-Bağdâdî'ye göre Karmatîler⁹⁸ olarak da bilinen Bâtînîler, Horasan ve Mâverâünnehir halkını Bâtînî yapmaya çalıştılar.⁹⁹ İslâm'ın esaslarını şirke götürecek şekilde te'vil eden Bâtînîlere göre namaz, imamlara bağlılıktır. Oruç, yemekten içmek-

93 Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 67 vd; İsmailiyye hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kummî-Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 195-210; Gazâlî, *Bâtînîliğin İç Yüzü*, çev. Avni İlhan, Ankara 1993, 1-152; Muhammed b. Hasan ed-Deylemî (711/1311), *Beyânü Mezhebi'l-Bâtînîyye ve Butlânühû*, nşr. R. Strothmann, İstanbul 1938; Muzaffer Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, Ankara 2005, 7-169 (Basılmamış Doktora Tezi); Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001, 202-209; Mustafa Öz-Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmailiyye", *DİA*, XXIII/128-133; Bernard Lewis, "İsmaililer", *İA*, V/II/1120-1124.

94 Gazâlî, *Bâtînîliğin İç Yüzü*, 7.

95 Şehristânî, *el-Milel*, I/228-229; krş., İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/313; Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsra*, 66; krş., Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 202.

96 Şehristânî, *el-Milel*, I/226; Deylemî, *Beyânü Mezhebi'l-Bâtînîyye*, 21-26.

97 Kummî-Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 204; Şehristânî, *el-Milel*, 226-235; Deylemî, *Beyânü Mezhebi'l-Bâtînîyye*, 19; ayrıca bkz., Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 202-209; İbrahim Agah Çubukçu, "İbâhilik ve Bâtînîlik", *AÜİFD*, XVIII (1970), 68-69; Avni İlhan, "Bâtîniye", İstanbul 1992, *DİA*, V/191.

98 Karmatîler, Kufeli Bâtînîlerden Hamdan Kırmit (Karmat) adındaki kişiye nispet edildi. Hamdan, yazısı yengeç gibi karmakarışık olduğundan veya sık adımlarla yürüdüğü için ona "Kırmit" lakabı verilmiştir. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 220; krş., Kummî-Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 202; Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, 85 vd.

99 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 220.

ten kesilmek değil, imamın sırrını açığa vurmaya terk etmektir. Hac, Kâbe'yi tavaf etmek değil, imamı ziyaret etmek ve ona hizmet etmektir. Yine onlara göre ibadetin anlamını bilen kişiden ibadet düşer, farzlar kalkar. Böylece onlar, Kur'ân ve Sünneti, şer'î hükümlerin kaldırılması doğrultusunda veya Mecusilerin- kine benzer biçimde yorumlayarak, haramları helal ve mubah saydılar.¹⁰⁰ Bu sebeple onlara İbâhiyye de denilmektedir.¹⁰¹ Onlar, amaçlarına ulaşmak için her şeyi mubah gördüklerinden Selçukluları ve Abbâsileri çok uğraştırmışlardır. Şüphesiz onların en önemlisi Hasan Sabbah'ın mensubu olduğu Bâtînî gruptur.¹⁰²

Bâtînîler, İslâm inancını tahrip ederek İslâm'ı ve Selçukluları içten yıkmaya çalışmışlardır. Nitekim VII./XIII. yüzyıl âlimlerinden ed-Deylemî, eski din ve kültür mensuplarının önde gelenlerinin bir araya gelerek "*Muhammed bize galip geldi ve dinimizi iptal etti. Aslında bir peygamber olmadığı halde taraftarları ona yardım ettiler. Onlar çok kuvvetlendiklerinden biz onlarla kılıç ve savaşla mücadele edemedik. Onlar, gerçek âlimlere, mütekellimlere ve bunların yazdıkları kitaplara sahip olduklarından, onlarla münazara da edemedik*"¹⁰³ dediklerini kaydetmektedir. Bu sebeple Bâtînîler, topraklarında yaşadıkları Abbâsî ve Selçuklu devletlerini bir an önce yıkıp ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu nedenle onlar, davet ettikleri kişilerden ilk olarak gizliliğe uymalarını istemişlerdir.¹⁰⁴

Selçuklular döneminde Bâtînî davetçiler, V/XI. yüzyılda Horasan ve Mâverâünnehir'de propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırdılar.¹⁰⁵ Hz. Hüseyin gibi Ehl-i Beyt mensuplarının karşılaştıkları eza ve cefaları işleyen âğitlar yakmak suretiyle insanları etkilemeye

100 Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed el-Bağdâdî (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1993, 296; Şehristânî, *el-Milel*, I/234; daha geniş bilgi için bkz., Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 219-241; İsfârâînî, *et-Tefsîr fi'd-Dîn*, 126-133.

101 Çubukçu, "İbâhilik ve Bâtînilik", 69-70.

102 Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/31-32; M. Şerafedîn "Fâtımîler ve Hasan Sabah", *DFİEM*. I/IV (1926), 20; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 319;

103 Deylemî, *Beyânü Mezhebi'l-Bâtîniyye*, 19; krş., İlhan, "Bâtîniyye", *DİA*, V/191.

104 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 227; krş., Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, 58, 62.

105 İsmâilî dâilerin / davetçilerin Horasan ve Mâverâünnehir'deki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz., Tan, "İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci", 72-82.
Üniversite Bilgi Kütüphanesi - <https://taney.org>

çalıştılar. Ayrıca o dönemde bir hayli ilgi gören sûfliği de kullandılar. Kısaca Bâtînî davetçiler, halkı etkileyen ve onların hoşuna giden her şeyi mubah sayarak faaliyetlerini sürdürdüler.¹⁰⁶

Selçuklular döneminde Bâtînî reislerinden Abdülmelik b. Attaş, İsfahân'a yakın bir yer olan Şahdiz kalesini ele geçirdi ve orayı Bâtînîliğin üssü haline getirdi.¹⁰⁷ Bu esnada Deylemlilerle yakın ilişki içerisine girip onları kendi safına çekti. Ayrıca çeşitli şehir ve kasabalardan getirilen grupları bu kalede toplayarak, onlara orada Bâtînî eğitimi verdi.¹⁰⁸ Burada yetişen Bâtînî davetçiler, Horasan ve Mâverâünnehir'de bir hayli etkili oldular. Öyle ki onlar, Horasan bölgesinde pek çok muhkem kaleyi ele geçirdiler. Bu kalelerin en meşhuru şüphesiz Hasan Sabbah'ın Alamut kalesidir.¹⁰⁹

İbn Esîr'e göre Bâtînîleri Selçuklu devletine karşı kıskırtan, yönlendiren ve tüm saldırı ve cinayetleri planlayan kişi Hasan Sabbah olarak bilinen el-Hasan b. Ali b. Muhammed'dir.¹¹⁰ Bu sebeple onu yakından tanımak faydalı olacaktır. Hasan Sabbah'ın babası, Rey şehrinden Ali b. Muhammed adında bir Şîî idi.¹¹¹ On yedi yaşına kadar İsnâ Aşerîyye mezhebine bağlı olan Hasan Sabbah,¹¹² bu yaştan sonra Fâtımî dâilerinden Emîre Zerrâb'ın vasıtasıyla İsmâîliyye mezhebine geçti.¹¹³ O, Fâtımîlerin bölgedeki baş dâisi İbnu Attâş'ın girişimleri ile İsmâîlî eğitim almak üzere Mısır'a giderek, Fatımî halifesi el-Mustansır ile görüştü. el-Mustansır da ona büyük önem verdi ve maddi destek sağladı. Aynı zamanda onunla uygulayacakları plan üzerinde anlaştı.¹¹⁴ Bunun üzerine Hasan

106 Şehristânî, *el-Milel*, I/228; Deylemî, *Beyânü Mezhebi'l-Bâtiniyye*, 19; Bundârî, *Züb-detü'n-Nüsrâ*, 66-68, 176; krş., Turan, *Selçuklular Tarihi*, 321; Kara, *Büyük Selçuklular*, 131, 133.

107 Mustafa Öz-Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmailiyye", *DİA*, XXIII/129.

108 Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, I/151-152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/315; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/214.

109 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/316-319; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/214.

110 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/317; krş., Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbah", *DİA*, İstanbul 1997, XVI/347.

111 Nizâmülmülk, 228; M. Şerafeddin, "Fâtımîler ve Hasan Sabbah", 20.

112 Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, II/317.

113 Özeydin, "Hasan Sabbah", *DİA*, XVI/347.

114 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/317; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/214; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/159; krş., Şehristânî, *el-Milel*, I/231-232; M. Şerafeddin, "Fâtımîler ve Hasan Sabbah", 21-22; Özeydin, "Hasan Sabbah", *DİA*, XVI/347.

Sabbah, Mısır'dan ayrılarak Horasan bölgesine döndü ve orada özellikle Kirman ve Hûzistan gibi bölgelerde kendini zahit bir kişi olarak göstererek gizli faaliyetlerine başladı.¹¹⁵ Bu esnada bir taraftan da Ehl-i Beyt'in mağduriyetini, Emevîler'e karşı Haricilerin bile Hz. Ali'nin yanında yer aldığını işleyerek, onların da kendi imamları için aynı şeyleri yapmalarını söylemek suretiyle büyük kitleleri etkilemeye çalıştı.¹¹⁶ Hasan Sabbah, bu arada Hazar Denizi ile Kazvin arasındaki Deylem dağlarının zirvesinde yer alan Alamut kalesini 483/1090 yılında ele geçirdi ve orayı kendisine merkez yaptı.¹¹⁷ Bundan sonra bağlı olduğu imamın yanına giderek onunla insanları yanlarına nasıl çekebileceklerinin planını yaptıktan sonra memleketine dönerek orada Bâtînîliği yaymaya çalıştı.¹¹⁸ Kezâ Bâtînî merkezlere gelenlere genç kızlar sunarak ve esrar / haş-haş içirerek onları, tamamen kendine bağımlı hale getirdi.¹¹⁹

Hasan Sabbah, çeşitli yollarla yanına çektiği kişileri Alamut kalesine getirerek, orada, hiç düşünmeden ölümü göze alan çok sayıda fedaî yetiştirdi. Bu fedâiler, aldıkları Bâtînî eğitimin sonucunda, Hasan Sabbah'ın emirlerini gözlerini kırpmadan yerine getirmeyi öğrendiler. Nitekim Hasan Sabbah, kendisine gelen Selçuklu elçisine gücünü göstermek için orada bulunan bir gence kendi kendisini öldürmesini emretti, genç fedâi de hemen elindeki bıçakla kendisini keserek intihar etti. Sabbah, diğer bir fedâisinden de kaleden atlayarak intihar etmesini emretti, o da kalenin burçlarından atlayarak Hasan Sabbah için kendi canına kıydı.¹²⁰

Daha önce belirtildiği üzere Hasan Sabbah, Selçukluları yıkıp onun yerine Fâtımîlerin hâkim olması için çalıştı. Nitekim o, Mısır'a gittiğinde Fâtımî halifesine biat ettikten sonra bütün Arap ve Acemleri gizlice Fâtımîlere biat etmeye çağırdı.¹²¹

115 Şehristânî, *el-Milel*, I/232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/317.

116 İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, XII/159; krş., Şehristânî, *el-Milel*, I/232.

117 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/315-316; krş., Şehristânî, *el-Milel*, I/231.

118 Şehristânî, *el-Milel*, I/232.

119 Milton Rugoft, *Marco Polo Doğu ve Batı Kaynaklarında Çin Seyahatnâmesi*, çev., Hande Loddo, İstanbul 2003, 55; krş., Carl Brockelman, *İslâm Milletleri ve Medeniyetleri Tarihi*, çev., Neşet Çağatay, Ankara 1964, 167.

120 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/159-160; krş., Şehristânî, *el-Milel*, I/231.

121 Şehristânî, *el-Milel*, I/232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/317; krş., Kara, *Büyük Selçuklular*, 136.

Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk'ten sonra Selçuklular taht kavgalarıyla uğraşırken Bâtınîler, faaliyetlerini hızlandırarak daha da güçlendiler.¹²² Hatta Fâtımîlerin Mısır'daki hâkimiyeti sona erince Hasan Sabbah'ın desteklediği Nizârî-İsmâîlîler, Selçuklu topraklarında bağımsız Nizârî-İsmâîlî bir devlet kurdular.¹²³ Bu esnada yeni kurulan bu Bâtınî devlete bazı emir ve melikler de bağlandı.¹²⁴ Nitekim bu esnada Kirman meliki de Bâtınîliği kabul ederek onlara katıldı. Fakat daha sonra Emir Çavlı komutasındaki Selçuklular onları yenerek bertaraf etti.¹²⁵ Bâtınîler, 552/1157 yılında hac yolunda Horasan hacılarını katledecek kadar ileri gittiler.¹²⁶

Bâtınîler, Selçuklu topraklarında çıkarttıkları kargaşa ve işledikleri cinayetlerle ülkenin çeşitli yerlerinde güvenin kaybolmasına ve halkın huzurunun kaçmasına neden oldular. Her ne kadar Nizâmülmülk, onlarla mücadele etse de Bâtınîler, başta İsfahân olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde baskı, cinayet ve katliamlarıyla halkı sindirerek kendi yanlarına çekmeye devam ettiler. Hatta ülkenin bazı yerlerinde kimsenin kimseye güveni kalmadı. Bu yüzden Bâtınîlerin yoğun olduğu bölgelerdeki halk tek başına cadde ve sokaklarda dolaşamaz oldu.¹²⁷

Selçuklu sultanları, vezirleri, kadıları, hatipleri ve âlimleri Bâtınîlere karşı hep birlikte mücadele ettiler ve onlara karşı çeşitli tedbirler almaya çalıştılar.¹²⁸ Daha önce belirtildiği gibi Nizâmiye medresesinin açılışı ve orada Şâfiî-Eş'arî eğitim verilmesi bu tedbirlerin başında gelmektedir. Kezâ Selçuklu âlimleri de eserler yazarak Bâtınîlerle mücadeleye katıldılar. Bu âlimlerden İmam Gazâlî'nin ayrı bir yeri vardır. Zira o, bizzat halifenin emriyle Bâtınîliğe reddiye olarak *el-Fedâihu'l-Bâtiniyye ve Fedâilü'l-Mustazhi-*

122 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/392-393; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, I/151; Aksaraylı, *Selçukî Devletleri Tarihi*, 117; daha geniş bilgi için bkz., Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 139-144.

123 Özeydin, "Hasan Sabbah", *DİA*, XVI/347-348.

124 İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, IX/122.

125 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/319-324; krş., Kara, *Büyük Selçuklular*, 137.

126 Zehebî, *el-İber*, III/16.

127 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/313-315; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, I/152-154; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/214; krş., Kara, *Büyük Selçuklular*, 138.

128 Kara, *Büyük Selçuklular*, 147.

riyye, *Hucetü'l-Hakk ve Kavâsimü'l-Bâtînîyye* ve *Mufasssilü'l-Hilaf* gibi çeşitli eserler yazdı.¹²⁹ Bütün bu tedbirlere rağmen 30 yıllık vezirliği boyunca onlarla mücadele eden Nizâmülmülk, 485/1092 yılında bir Bâtînî tarafından öldürüldü.¹³⁰ Nizâmülmülk *Siyasetnâme* adlı eserinde yukarıda özetlemeye çalıştığımız Bâtînî tehlikeye geniş şekilde yer vermektedir.¹³¹

Sonuç olarak Selçuklular döneminde ülkede, özellikle de Horasan bölgesinde Bâtînîlerin sayısının ve nüfuzunun giderek arttığı anlaşılmaktadır. Ayrıca onların ülkedeki güven ve huzuru bozarak Selçuklu devletini içten yıkmaya uğraştıkları da görülmektedir.

B. Mutezile

Mutezile, itikadî konuların yorumunda akla öncelik veren, II./VII. ve III./IX. yüzyıllarda İslâm dünyasını sosyal ve kültürel alanda etkileyen kelâmî bir ekoldür.¹³² Hanefîlerin büyük çoğunluğu Ehl-i Sünnet'in Hanefî-Mâtürîdî koluna mensup olmakla birlikte, onlar arasında Mutezilî fikirleri benimseyenler de olmuştur.¹³³ Amelde

129 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/170; Bekir Karlığa, "Gazâlî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII/520-521.

130 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/204; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/66, 120; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I/397; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 45; Aksarayî, *Selçukî Devletleri*, 117; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 16; Kemalüddin Ebû'l-Kasım Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm (661/1262), *Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1976, 91.

131 Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 113.

132 Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 135; Mutezile hakkında daha geniş bilgi için bkz., Kâdî Ebû'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed (415/1024), *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk., Muhammed Ali en-Neccar-Abdülhalim en-Neccar, Kahire 1965; Şerhu'l-Usûlî'l-Hamse, thk. Abdülkerim Osman, Kahire 1988; Ebû'l-Kâsım el-Belhî (319/931)-Kâdî Abdülcebbar (415/1024)-el-Hakim el-Cüsemî (494/1101), *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mutezile*, thk., Fuad Seyyid, Mısır 1974; Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ, (840/1438), *Tabakâtü'l-Mutezile*, Beyrut 1988; Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde aklîleşme Süreci-Mutezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl el-Allâf*, Ankara 2001; Osman Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara 2003, 7-268; Malatî, *et-Tenbîh*, 36; Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 135-154; İlyas Çelebi, "Mutezile", *DİA*, XXXI/391-401.

133 Fahrüddin er-Râzî, *Kitâbü Meâlimü Usûlî'd-Dîn*, thk. Semih Değim, Beyrut 1992, 47; Yüksel Macit, "Mu'tezile'nin Fıkıh Usûlündeki Yeri ve Etkisi", *Marife*, yıl: 3, sayı: 3, 2003, 73, 81vd; ayrıca krş., Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 83.

Hanefî, itikatta itizal fikrini benimsedikleri için söz konusu Hanefî-leri, Hanefî-Mutezilîler şeklinde isimlendirmek mümkündür.

Selçuklular döneminde özellikle Mutezilî fikirlere sahip olan Kündürî'nin vezirliği döneminde amelde Hanefî, itikatta Mutezilî bazı âlimler, kadılık görevlerinde bulunmuş, bazı medreselerde ders vermişler ve bazı iltifatlarla mazhar olmuşlardır. Bu dönemde Müfessir Ebû Yusuf el-Kazvinî (488/1095),¹³⁴ Nîsâbûr ve Rey kadılığı yapmış olan Muhammed b. Abdullah en-Nâsihî (484/1091)¹³⁵ ve Tuğrul Bey ile birlikte Bağdat'a gitmiş ve oradan döndükten sonra Nîsâbûr'da zühhd hayatına başlayan ve vaizlik yapan Ali b. Hasan es-Sandalî (484/1091),¹³⁶ Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ömer Ebû'l-Kasım ez-Zemahşerî (467-538/1074-1143) gibi önemli Hanefî-Mutezilî âlimler yetişmiştir.¹³⁷ Bununla birlikte, Mutezilî âlimler ve onların görüşleri Sünnî Selçuklu âlimleri tarafından ağır şekilde eleştirilmiştir. Selçuklu âlimlerinden Şehristânî, Sultan Sencer'e ithâfen yazdığı *el-Milel ve'n-Nihâl* adlı eserinde onların görüşlerini eleştirip çürütmeye çalışmıştır.¹³⁸ Yine aynı dönemde yaşayan Nureddîn es-Sâbûnî ve Alâuddîn el-Üsmendî gibi Hanefî-Mâturîdî âlimleri de aynı şekilde Mutezilî görüşleri eleştirmişler ve Hanefîleri onlardan uzak tutmaya çalışmışlardır.¹³⁹

Selçuklular dönemindeki Hanbelîlerin Mutezilîlere tepkisi ise daha sert olmuştur.¹⁴⁰ Ebû'l-Vefâ el-Bağdadî'nin (476/1083), İbn Süzenî'nin cenazesinin telkininde söylemiş olduğu şu söz Hanbe-

134 Kureşî, *el-Cevâhir*, II/421 vd; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/16; Zehebî, *el-İber*, II/358.

135 Muhammed en-Nâsihî hakkında daha fazla bilgi için bkz., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/201; Leknevî, *el-Fevâid*, 295-296.

136 Ali es-Sandalî hakkında daha fazla bilgi için bkz., Kureşî, *el-Cevâhir*, II/554 vd; Leknevî, *el-Fevâid*, 202.

137 Mahmud ez-Zemahşerî hakkında daha fazla bilgi için bkz., İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/112, 349; Leknevî, *el-Fevâid*, 343-345.

138 Şehristânî, *el-Milel*, I/56-96.

139 Mutezile'nin eleştirildiği bazı yerler için bkz., Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekir es-Sâbûnî (580/1184), *el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn*, thk. Bekir Topaloğlu, Ankara 1982, 18-20, 23, 26-28, 30, 31, 35, 36, 38, 43, 44, 54, 57, 62, 80, 83; Alâuddin Muhammed b. Abdülhamid es-Semerikandî el-Üsmendî (552/1157), *Lübâbü'l-Kelâm*, thk. Muhammed Said Özervarlı, İstanbul 2005, 74, 83, 88.

140 İbn Kesîr, *Bidâye*, XII/91; Râzî, *Kitâbü Meâlim*, 50, 51, 53, 55, 91, 101, 108.

İlâhîlerin bu konuda ne kadar mutaassıp olduğuna bir delildir: “Yâ İbn Süzenî, sorgu meleklerine ben Eş’arî ve Mutezilî değil, Hanbelîyim, Sünnîyim, de”.¹⁴¹ *Kitâbü’z-Zeyli alâ Tabakâtî’l-Hanâbile* adlı eserde o anda bu söze itiraz eden bir kimsenin çıkması durumunda, o kişinin mutlaka halk tarafından katledileceği kaydedilmektedir.¹⁴²

Selçuklu muhaddislerini çalışan Nuri Topaloğlu’nun tespitine göre Selçuklular döneminde bir tane Hanefî-Mutezilî muhaddis yetişmiştir. O da, Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Muhammed b. Hasan İbn Hüsrev el-Belhî el-Bağdâdî’dir (520/1126). İbn Hüsrev daha çok hadis hafızı, imamı ve Bağdat muhaddisi olarak meşhur olmuştur. Çok miktarda hadis öğrenen ve öğreten İbn Hüsrev, Ebû Abdullah el-Humeydî gibi meşhur âlimlerden ders almış, kendisi de İbn Asâkir ve İbn Cevzî gibi meşhur âlimlere hocalık yapmıştır. Amelde Hanefî, itikatta Mutezilî birisi olan İbn Hüsrev, İmam-ı Azam’dan nakledilen hadisleri, *Müsnedü Ebî Hanîfe* adlı eserinde toplamıştır.¹⁴³

Selçuklular döneminde az sayıda da olsa Mutezilî âlim ve taraftarlarının olduğu ve bunların kendi görüşlerini yaymaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Selçuklu devletinin aldığı tedbir sonucu Mutezile’nin nüfuzunun ve nüfusunun giderek azaldığı söylenebilir.

C. Eş’arilik

Eş’arilik, Ebû’l-Hasan el-Eş’arî’ye nispet edilen itikadî bir mezheptir.¹⁴⁴ İtikadî konularda, Hanefîlerin çoğu Mâtürîdîliği benim-

141 İbn Receb, Zeynüddin Ebû’l-Ferec Abdurrahman b. Şihabeddin Ahmed el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Kitâbü’z-Zeyli alâ Tabakâtî’l-Hanâbile* Beyrut trz, II/38 vd.

142 İbn Receb, *Kitâbü’z-Zeyli alâ Tabakâtî’l-Hanâbile*, II/38 vd; bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 107-110.

143 Zehebi, *Siyer*, XII/136; Zehebi, *Mizânü’l-İ’tidâl*, I/547; İbn Kutluboğa, *Tâcü’l-Terâcim*, 25; krş., Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, 105, 176

144 Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, 67-68; Yusuf Şevki Yavuz, “Eş’ariyye”, *DİA*, İstanbul 1995, XI/453; Eş’arîlik, Selefiyye’nin devamı kabul edilebilir. Selefiyye hakkında geniş bilgi için bkz., Mehmet Zeki İşcan, *Selefiyye, İslâmî Köktencilüğün Tarihi Kökenleri*, İstanbul 2008; M. Sait Özervarlı, “Selefiyye”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/399-402.

serken, Şâfiîlerin ve Mâlikilerin tamamı ile Hanbelîlerin bir kısmı Eş'arîliği benimsemişlerdir.¹⁴⁵ Bununla birlikte Selçuklular döneminde az da olsa amelde Hanefî, itikatta Eş'arî olan kimselerin de olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Musul kadılığı yapan Muhammed b. Ahmed Kadı Ebû Cafer es-Simnânî el-İrakî (444/1052), Leknevî'nin verdiği bilgiye göre Hanefî bir fakih ve Eş'arî bir mütekellim idi.¹⁴⁶ Eş'arî'nin görüşleri Şâfiî ve Mâlikî âlimler tarafından birlikte savunulmuş ve yayılmaya çalışılmıştır.¹⁴⁷

Nizâmülmülk, giderek güçlenen ve büyük kargaşalara sebep olan Bâtınîlerin ileride daha tehlikeli olacağı endişesiyle Sultan Alparslan'dan izin alarak Nizâmiye medreselerini kurdu.¹⁴⁸ O, kurduğu medreselerde istihdam edilmek üzere alınacak müderris, hizmetçi vb. kadroların tamamının Şâfiî ve Eş'arîlerden seçilmesini şart koştu.¹⁴⁹ Bağdat'ta kurulan Nizâmiye medresesinin şubelerini ülkenin Nisâbûr, İsfahân, Merv, Rey, Belh, Herat ve Musul gibi diğer şehirlerine de açtı¹⁵⁰ ve oralarda da aynı uygulamaları devam ettirdi.¹⁵¹ Daha önce belirtildiği gibi devletin bütün işlerini uhdesine alan Nizâmülmülk, yaklaşık 30 yıl boyunca amir ve memurları mümkün mertebe buralardan mezun olanlar arasından seçti. Diğer taraftan o, Nizâmiye medreselerinden Şâfiî-Eş'arî eğitimi alan âlimleri ülkenin her tarafına gönderdi. Onun gönderdiği âlimler de gittikleri yerlerde amelde Şâfiîliği itikatta

145 Fırlah, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, 69; Muhammed Ebû Zehrâ, *Târîhu Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Kahire 1989, I/168 vd; Yavuz, "Eş'ariyye", *DİA*, XI/453; krş., Hüseyin Aydın, *Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'den Nazar ve İstidlâl*, Malatya 2003, 98.

146 Leknevî, *el-Fevâid*, 262.

147 Fırlah, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, 69.

148 Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, trc. E. Ruhi Fırlah-Sabri Hizmetli, İstanbul 1999, 207; Ali Sevim, "Selçuklular-Mısır Fatımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", VIII. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri II*, Ankara 1981, 750; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 74 vd.

149 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/646, Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-Zemân*, 140.

150 Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi Subkî (771/1369), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, nşr. Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdülfezzâh M. el-Hulv, Kahire 1385/1965, 313.

151 İbnü'l-İmâd, Şehâbüddîn Ebû'l-Feth el-Hanbelî ed-Dimeşkî (1089/1678), *Şezerâtü'l-Zehab fî Ahbâri men Zehab*, thk. A. el-Arnaût, Beyrut 1410/1989, III/384 vd; Celâluddîn Ebû'l-Fazl Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Mısır 1371/1952, 420 vd.

ise Eş'arîliği yaydılar.¹⁵² 475/1082 yılında Halife tarafından Melikşah'a elçi olarak gönderilen Nizâmiye medresesinin meşhur müderrislerinden Ebû İshâk eş-Şirâzi'nin şu sözü bu durumu gayet açık bir şekilde özetlemektedir: "*Horasan'a (elçi olarak) gitmek için yola çıktığımda vardığım her köyde her beldede benim yetiştirdiğim mutlaka ya bir kadı, ya bir müftü, ya da bir hatib öğrencim veya dostum bulunmakta idi*". Selçuklular döneminde Bağdat Nizâmiye medresesinin baş hocalığı görevinde bulunan İmam Gazâlî ve onun hocası Nisâbûr Nizâmiye medresesinde müderrislik yapan İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî¹⁵³ gibi âlimlerin gayretleri ile Eş'arîliğin altın çağını yaşadığı söylenebilir.

Selçuklular dönemindeki Şâfiîlerin imamu kabul edilen Ebû Muhammed el-Cüveynî,¹⁵⁴ aklın kullanılmasına önem vererek Eş'arîliğe dinamizm getirmiştir.¹⁵⁵ Kezâ Gazâlî'nin Nizâmiye medresesinin en ihtişamlı döneminde Şâfiîliği ve Eş'arîliği savunması Şâfiî ve Eş'arî birlikteliğini perçinlemiştir. Ayrıca Bâtınîlikle mücadele için kurulan Nizâmiye Medresesi ve şubelerinde verilen Şâfiî-Eş'arî eğitimin Eş'arîliğin kuvvetlenip, güçlenmesine yol açmıştır. Bütün bunlar, Selçuklular döneminde Şâfiîliğin ve Eş'arîliğin kolayca yayılmasını sağlamıştır.

Selçuklular döneminde Fahreddîn er-Râzî, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, İmam Gazâlî ve Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî¹⁵⁶ (471/1078) gibi önemli Şâfiî-Eş'arî âlimler yetişmiştir.¹⁵⁷ Onlar bir taraftan çok sayıda öğrenci yetiştirerek, diğer taraftan kıymetli eserler

152 Bkz. es-Subki, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, IV/216.

153 İmam el-Cüveynî, Nizâmülmülk'ten ve Selçuklu sultanlarından büyük iltifat görerek başta Nisâbûr olmak üzere çeşitli yerlerde 30 yıl müderrislik yapmıştır. O, Eş'arîliğin Bâkullânî'den sonra ikinci büyük temsilcisidir. Bkz., Subkî, *Tabakât*, 168; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/168; C. Brockmann, "Cüveynî", *İA*, III/249; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 76 vd.

154 Kureşî, *Cevâhirü'l-Mudiyye*, II/555.

155 Abdülazim ed-Dîb, "Cüveynî", *DİA*, İstanbul 1993, VIII/142; Sa'duddîn Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi* (Şerhu'l-Akâid), trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, 36.

156 İsferâyînî'nin kelâm ve mezhepler hakkında önemli bir eseri vardır. Bkz., İsferâyînî, *et-Tebîr fi'd-Dîn*, 1-207.

157 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/433.

yazarak ve aynı zamanda Nizâmülmülk'ün siyasi desteğini alarak Selçuklular döneminde Şâfiî-Eş'ariliği yaymaya çalışmışlardır.

D. Kerrâmiyye

Kerrâmiyye, III./IX. yüzyılın sonlarına doğru Horasan ve Mâverâünnehir'de Mürcie'nin bir alt kolu olarak ortaya çıkmıştır.¹⁵⁸ Onlar, kalp ile tasdik olmaksızın sadece dil ile ikrar etmekle imanın gerçekleşeceğini iddia ettikleri için Ehl-i Sünnet'in iki imamı Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî tarafından ağır bir şekilde eleştirilmişlerdir.¹⁵⁹ Bu yüzden Ebû'l-Yûsr el-Pezdevî ve Nureddîn es-Sâbûnî gibi Selçuklu Hanefî-Mâturîdî âlimler¹⁶⁰ ile Şehristânî ve Fahreddîn er-Râzî gibi Selçuklu Eş'arî âlimler, onlara yönelik eleştirileri sürdürmüşlerdir.¹⁶¹

Aslında Kerrâmîler, başlangıçta Hanefî idiler. Fakat onlar, daha sonra, imanı sadece ikrardan ibaret gördükleri için Hanefîlikten ayrıldılar.¹⁶² Bu sebeple Selçuklular döneminde zaman zaman Hanefî ve Şâfiîler, Kerrâmîler'e karşı birleştiler ve onlarla birlikte mücadele ettiler. Nitekim Nisâbûr şehrinde 488/1095 yılında Hanefîler ve Şâfiîler birleşip Kerrâmîlerle uzun süre çatıştılar. Bu çatışmaların sonucunda Hanefî ve Şâfiîlerin tarafı Kerrâmîlere galip geldi ve onların medreselerini de tahrip etti. Bunun üzerine Kerrâmîlerin bölgedeki gücü zayıfladı.¹⁶³ Kerrâmîler ile Sünnîler

158 Kerrâmiyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Kerrâm'ın (255/869) taraftarlarına verilen bir mezhep ismi olup Ehl-i Sünnet dışı bir oluşum olarak görülmektedir. Bkz., Şehristânî, *el Mîlel*, I/45, 124; Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, Ankara 2002, XXV/294-296.

159 Bkz., Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî (333/944), *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Ankara 2003, 606-610; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî (333/944), *Te'vîlâtü Ehlî's-Sünnet*, thk. Fatma el-Hiyemî, Beyrut 2004, II/39, V/46; Eş'arî, *Makâlât*, I/141.

160 Ebû'l-Yûsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî (493/1099), *Ehli Sünnet Akaidi*, trc., Şerafeddin Gölcük, İstanbul 1994, 348, 362-363; Üsmendî, *Lübbü'l-Kelâm*, 156, 185; Sâbûnî, *el-Bidâye*, 23, 27, 28, 31, 36, 44, 56, 63, 87.

161 Şehristan, *el-Mîlel*, I/124-131; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 160-168.

162 Süheyr Muhammed Muhtar, *et-Tecsim inde'l-Müslimîn "Mezhebü'l-Kerrâmiyye"*, Kahire 1971, 146, 147.

163 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/251; Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, XXV/294; Kara, *Büyük Selçuklular*, 329.

arasında Nisâbûr'da cereyan eden tartışmaların uzun süre devam etmiş olması,¹⁶⁴ Selçuklular döneminde azımsanamayacak sayıda Kerrâmî nüfusun bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Kerrâmîlerin sayısının ve Selçuklu halkı üzerindeki etkisinin giderek azaldığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁵

Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, Alâeddîn el-Üsmendî ve Nureddîn es-Sâbûnî gibi önde gelen Selçuklu dönemi Hanefî âlimleri, Allah'ın tekvin sıfatı, teşbih, irade, istitaat, iman ve imamet gibi konularda Kerrâmîleri eleştirdiler.¹⁶⁶ Ayrıca Hanefî âlimler, onlara reddiye kitapları yazdılar. Bu kitaplardan birisi Ebû Bekr Muhammed b. Yeman es-Semerkandî'ye ait olan *Kitâbu'r-Red alâ'l-Kerrâmiyye* adlı eserdir.¹⁶⁷ Ebû'l-Muîn en-Nesefî, söz konusu reddiyeyi Kerrâmiyye'yi eleştiren ilk kaynaklardan birisi kabul etmektedir.¹⁶⁸

Sonuç olarak Selçukluların ilk yıllarında bir miktar ağırlığı olan Kerrâmîyye'nin, bölgede Hanefî-Mâtürîdiliğin ve Şâfiîliğin giderek güçlenmesiyle itibar kaybetmeye başladığı anlaşılmaktadır. Kezâ Mâtürîdî ve Eş'arî âlimlerden sürekli eleştiri almaları da Kerrâmîlerin Selçuklular döneminde giderek nüfuzlarının ve sayılarının azalmasına yol açtığı söylenebilir.

E. Sûfilik

Selçuklular dönemi, siyasî, içtimaî vb. alanlar açısından olduğu kadar tasavvufun teşekkül etmesi açısından da önemli bir yere sahiptir. Zira Selçuklular döneminde Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (465/1072), Ebû Ali el-Farmedî (447/1084), İmam Gazâlî (505/111), Yusuf Hemedânî (535/1140) ve Ahmed Yesevî (562/1167)¹⁶⁹ gibi

164 Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, XXV/294.

165 Watt, M. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981, 361.

166 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 362, 363; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsıra*, I/47, 77, 80, 110, 112, 119, 120, 134, 164, 166, 170, 221, 241, 306, 307, 310, 350, 362; Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn*, 23, 27, 28, 31, 36, 44, 56, 63, 87; Üsmendî, *Lühâbü'l-Kelâm*, 156, 185; Kerrâmîler, Eş'arî âlimlerce de eleştirilmişlerdir. Bkz., Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 141; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 215-225; Şehristânî, *el-Milel*, I/21, 124.

167 Nesefî, *Tabsıra*, I/358.

168 Nesefî, *Tabsıra*, I/358.

169 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/507; Ali b. Osman Cüllâbî Hucvîrî, *Hucvîrî Keşfü'l-*

büyük mutasavvıflar yetişmiştir.¹⁷⁰ Onlar, Selçuklular döneminde sûfilîği Ehl-i Sünnet mensupları arasında yaymakla kalmamışlar, aynı zamanda hem medreselerdeki eğitim öğretim faaliyetleriyle yakından ilgilenmişler, hem de zaman zaman Selçukluların devlet politikasına yön vermişlerdir.¹⁷¹ Osman Turan'ın belirttiği gibi Selçuklular döneminde, "Türklerin kerâmet sahibi, her derde devâ bulan, gâipten haber veren kamları yerine İslâm şeyhleri ve evliyası geçmiş idi".¹⁷² Kezâ tasavvuf tarihinde önemli bir yere sahip olan Hâcegân tarikatının kuruluşu da yine Selçuklular döneminde olmuştur. Hâcegân tarikatı, sonraları Nakşibendîlik¹⁷³ olarak meşhur olmuş ve günümüze kadar yaygın bir şekilde devam etmiştir.¹⁷⁴ Bu sebeple, sûfilîğin Selçukluların ve daha sonra gelen Türklerin din ve dünya anlayışında bir hayli etkili olduğu söylenebilir. Bütün bunlar, Selçuklular döneminde ortaya çıkan siyasî olaylar ne kadar önemli ise, tasavvuf hareketlerinin de o kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu sebeple, çalışmamıza ışık tutacağı maksadıyla önce Selçuklular dönemindeki sûfilîği genel olarak ele almak, sonra da önde gelen Selçuklu sûfilerine kısaca temas etmek istiyoruz.

Aslında ilk sûfiler, bir taraftan İslâm'ın doğru anlaşılacak yayılmasına çalışmış, diğer taraftan tarım ve ticaretle uğraşmışlardır. Ayrıca insanları güzel ahlaka ve iyilik yapmaya davet ederek erdemli bir toplumun oluşmasına rehberlik etmişlerdir.¹⁷⁵ Fakat sonraki dönemlerde sûfî geçinen çok sayıda kişi doğruluk ve dürüstlükten uzaklaştıkları için insanlara iyi örnek olamamışlardır.¹⁷⁶ Nitekim es-

Mahcûb Hakikat Bilgisi, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, 272-273.

170 Ocak, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI/375-376.

171 Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 119; Ahmet Ocak, "Selçuklular Döneminde Bağdat ve Çevresinde Tasavvuf Hareketleri", *Irak Dosyası*, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, İstanbul 2003, 87-108.

172 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti*, 151.

173 Nakşibendîlik, İslâm dünyasında Kâdirilikten sonra en yaygın olan bir tarikattır. Bkz., Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/335-342; ayrıca bkz., Louis Massignon, "Tasavvuf", *İA*, Eskişehir 1997, XII/1, 26-31.

174 Hamid Algar, "Hâcegân", *DİA*, İstanbul 1996, XIV/431.

175 Muhammed Tanci, *İslâm Tasavvufu Üzerine*, çev., Bekir Topaloğlu, İstanbul 2002, 45 vd; krş., Massignon, "Tasavvuf", *İA*, XII/1, 26-31.

176 Tanci, *İslâm Tasavvufu*, 52.

Sülemî'nin (412/1021) *Tabakâtü's-Sûfiyye* adlı eserinde geçen şu nakil buna işaret etmektedir. III./IX. asır mutasavvıflarından Hamdûn el-Kassâr'a (271/885) ilk sûfilerin sözlerinin sonraki sûfilerin sözlerinden daha etkili olduğunun nedeni sorulduğunda, o, şu cevabı vermiştir: "Onlar İslâm'ın yücelmesi, insanların kurtulması ve Rahmân'ın rızası için konuşuyorlardı; biz ise nefsin yücelmesi, dünyalığın elde edilmesi ve halkın teveccüh göstermesi için konuşuyoruz".¹⁷⁷

Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Buhârî el-Kelâbâzî (385/995) de *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf* adlı eserinde, "Tasavvufun manası gitti ismi kaldı. Hakiki sûfilik kayboldu. Onun yerini şekilcilik aldı"¹⁷⁸ demek suretiyle "Gerçek tasavvufla bozulmaya yüz tutmuş tasavvufun birbirinden ayrılması gerektiğine"¹⁷⁹ dikkat çekmiştir.

Önceki dönemlerde olduğu gibi Selçuklular döneminde de bazı mutasavvıflar, dini, dünyaya alet etmekle kalmamışlar, aynı zamanda ilham yoluyla elde edilen bilgiyi geçerli sayarak onu kötüye kullanmışlardır. Kezâ onlar, bilgi elde etmenin akıl ve istidlâl yollarını reddetme veya değerini azaltma eğilimine düşmüşlerdir.¹⁸⁰ İmam Mâtürîdî, Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ömer Neseî gibi Hanefî âlimler ise akla, istidlâle ve ilme büyük önem vererek, ilhâmın suistimal edilmesine karşı çıkmışlardır.¹⁸¹ Nitekim Mâtürîdî, ilim elde etme yolları arasında akıl, haber ve istidlâlin yanında ilhamı saymamıştır.¹⁸² Kezâ Ömer Neseî'ye *Akâidü'n-Neseîyye*'sinde açıkca "İlham, bilgi elde etmenin yollarından değildir"¹⁸³ demektedir. Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî de *Usûlü'd-Dîn* adlı

177 Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Bekrî es-Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, Kahire 1953, 125; krş., Tanci, *İslâm Tasavvufu*, 53.

178 Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Buhârî el-Kelâbâzî (385/995), *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Kahire 1980, 27.

179 Nusrettin Yılmaz, "İslâm Düşüncesinin Tasavvuf ve Kelâm Alanında Bir Karşılaştırma: Kelabazi ve Mâtürîdî", *Darende İlahiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Yıl: 1, Cilt: 1, sayı: 1, Darend 1995, 81; krş., Annemaria Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, çev., Ender Gürol, İstanbul 1982, 83.

180 Tanci, *İslâm Tasavvufu*, 68 vd.

181 Tanci, *İslâm Tasavvufu*, 71-72.

182 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 11-18; krş., Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", 25 vd.

183 Neseî, *Akâidü'n-Neseîyye*, 2.

eserinde kendisine ilham geldiğini iddia ederek Müslümanları yanlış yönlendiren bir kişiyi açıkça eleştirmiş ve yanında bulunan kişileri bu konuda uyarmıştır.¹⁸⁴ Gerçekten de Mâverâünnehirli Hanefî âlimlerin çoğu, gerçek mutasavvıflara saygı duymakla birlikte, aşırı tasavvuf hareketlerine daima karşı çıkmışlardır.¹⁸⁵ Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin gerçek sûfilere sahip çıkıp onlara saygı gösterirken, ilhamı bilgi elde etmenin yollarından kabul etmeyişlerini ve aşırılıklara karşı çıkışlarını, Bâtînlilik gibi aşırı akımların zararlarını önlemeye yönelik olduğu kanaatindeyiz. Çünkü daha önce belirtildiği gibi Selçukluların tarih sahnesine çıktığında siyâsî, içtimaî ve fikrî alanlarda büyük bir başboşluk hâkimdi.

Selçuklular döneminde Ahmed Yesevî ve hocası Yusuf Hemedânî gibi mutasavvıflar söz konusu suistimallara karşı çıkmışlarsa da, İslâm'ın emirlerini önemsemeyen hurafelere sarılıp derviş kılığına bürünerek halkın duygularını sömürmeye çalışanlar da olmuştur.¹⁸⁶ Nitekim Selçuklu döneminde yetişen büyük Hanefî âlimi Necmüddîn Ömer en-Neseî (537/1142), sadece sûfî fırkalara yer verdiği *Risâle fî Beyânî Fırakı'd-Dâlle mine'l-Mutasavvıfa* adlı bir eser yazmış ve bu risâlede sûfileri 12 fırkaya ayırmıştır. Neseî, bu eserinde söz konusu on iki sûfî fırkadan sadece birinin İslâm'a uygun olduğunu kaydetmekte, diğerlerini ise ağır bir şekilde eleştirmektedir.¹⁸⁷

Ömer Neseî'nin sûfiler ve sûfilik hakkındaki görüşlerin bir benzerini, hocası Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'de de görmek mümkündür. Nitekim Pezdevî'ye göre de İslâm coğrafyasında Hubbiyye, Evliyâyîyye, İbâhiyye, Hulûliyye, Hûriyye, Vâkifiyye, Mütecâhile, Mütেকâsile gibi İslâm'a aykırı bir takım sûfî fırkalar ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, ona göre sûfiler arasında Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e mensup ve kerâmet sahibi çok sayıda kişi de bulunmaktadır.¹⁸⁸

184 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 366 vd.

185 Kurbanoglu, *Hanefî Âlimler*, 26-27; krş., Makdisi, *Orta Çağda Yüksek Öğretim*, 264.

186 Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 117 vd.

187 Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî (537/1142), *Risâle fî Beyânî Fırakı'd-Dâlle mine'l-Mutasavvıfe*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya Bölümü, Nu: 2317, v. 93-95; krş., Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Mâtürîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", 404; Tanci, *İslâm Tasavvufu*, 48; Bu risâlenin yazma nüshaları için bkz., Brockelmann, *GAL*, I/261, Suppl. I/662.

188 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 363; Ömer en-Neseî, *Risâle*, v. 93.

Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ömer Neseîfî kendi yaşadıkları dönemde sûfilîğin yaygın olduğunu belirttikten sonra sûfilik ve sûfîler hakkında çok önemli bilgiler vermektedirler.¹⁸⁹ Selçuklular döneminin önde gelen bu iki Hanefî-Mâturîdî âlimin Sûfilik hakkında verdiği bilgiler, içinde yaşadıkları döneminin tasavvufî yönünü yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Bu bakımdan onların konuyla ilgili bazı görüşlerini olduğu gibi vermekte fayda görerek aşağıya alıyoruz. Her iki âlime göre sûfî fırkalar şunlardır:

1. **Hubbiyye**: Bunlara göre Allah Teâlâ sevdiği kulundan mükellefiyeti kaldırır. Bu sebeple ona her şey helal olur ve ondan ibadetler düşer. Hubbiyye mensupları, namaz kılmazlar, oruç tutmazlar ve her türlü haramı caiz görürler.¹⁹⁰

2. **Evliyâiyye**: Bunlar, evliyanın peygamberlerden üstün olduğuna inanırlar. Bunlara göre bir kimse, veliliğin en yüksek mertebesine ulaşınca, ondan kulluk mükellefiyeti düşer ve her şey ona helal olur.¹⁹¹

3. **İbâhiyye**: Bunlar, insanların mallarını ve kadınlarını mubah sayarlar.¹⁹²

4. **Hulûliyye**: Bunlar, tüyü bitmemiş gençlere bakmayı mubah sayarlar ve Allah'ın sıfatlarından bir sıfatla bu gençlere hulul ettiğine inanırlar ve biz bundan dolayı onları öpüyoruz ve seviyoruz iddiasında bulunurlar.¹⁹³ Ayrıca onlar Neseîfî'ye göre temiz ve güzel kadınlara bakmayı, raks etmeyi caiz görürler.¹⁹⁴

5. **Hûririyye**: Bunlar, yorgunluktan yere düşünceye ve kendilerinden geçinceye kadar raks ederler ve şarkı söylerler. Ondan sonra kalkıp yıkanır ve "Hûru'l-Ayn (güzel gözlü kadınlar) gelmiştir, haydi onlarla birlikte olunuz" diyerek, gayri meşru ilişkilere girerler.¹⁹⁵

189 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 365-366; Ömer en-Neseîfî, *Risâle*, v. 93-95.

190 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 363; krş., Ömer en-Neseîfî, *Risâle*, v. 93.

191 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 363; krş., Ömer en-Neseîfî, *Risâle*, v. 93.

192 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 363-364; Neseîfî'ye göre bunlar en şerli topluluktur. Bkz., Neseîfî, *Risâle*, v. 93.

193 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 364; Neseîfî'nin risalesinde burası yoktur. Bkz., Neseîfî, *Risâle*, v. 94.

194 Neseîfî, *Risâle*, v. 94.

195 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 364; krş., Ömer en-Neseîfî, *Risâle*, v. 94.

6. **Vâkıfıyye:** Bunlar, Allah'ı bilmenin ve tanımanın mümkün olmadığına inanırlar. Allah'ın zatı ve sıfatları hakkında bir şey söylemeyip, Farsça, Arapça beyitler okuyup dururlar. Onlar, bilgi konusunda acizliği marifet kabul ederler.¹⁹⁶

7. **Mütecâhile:** Bunlar, ney çalıp ve içki içerek bir takım günahlar işlerler. Böylece günahkârlık elbisesini giydiklerine inanırlar ve şöyle derler: Riyayı terk etmek vaciptir. Bizim günahkârlık elbisesini giyerek kendimizi göstermemiz de riyayı terk sayılır. Biz olduğumuz gibi görünüyoruz, derler.¹⁹⁷

8. **Mütekâsile:** Bunlar, harama ve helale dikkat etmezler. Zamanlarının çoğunu uykuda geçirirler, tembel tembel oturup az çalışırlar, nadiren namaz kılarlar, bulunca çok yemek yerler. Evlenmezler, bir şey öğrenmezler, sadece Reddiye mezhebine inanırlar. Fakat kimseyle münakaşa etmezler.¹⁹⁸

9. **Şemrâhiyye**¹⁹⁹

10. **Hâliyye:** Onlar, sema ve raksı helal kabul ederler.²⁰⁰

11. **İlhâmiyye:** Onlar, hükemânın kitaplarına tabi olurlar.²⁰¹

Ömer Neseî, *Risâle fî Beyânî Fırakı'd-Dâlle mine'l-Mutasavvıfa* adlı eserinin sonunda 12. sûfî fırka hakkında çarpıcı bilgiler vermektedir. Önemine binâen bu kısmı olduğu gibi aşağıya alıyoruz:

"Ehl-i Hak mezhebi ise, Rasûlullah'ın (s.a.s.) sünnetine uyarlar, namazlarını kılarlar, zekâtlarını vaktinde verirler, içki ve zina gibi bütün haramlardan kaçınırlar. Helal kazanca önem verirler. Ehl-i Beyt'in ve iyi kimselerin yolunda giderler. Şerli kimselerin sohbetinden uzak dururlar. Bütün mahlûkata / herkese ve her şeye karşı hoşgörülü davranırlar. Bütün Müslümanlara merhamet ederler. Günahkârların günahından dolayı Allah Teâlâ'dan mağfiret dilerler.

196 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 364-365; krş., Ömer en-Neseî, *Risâle*, v. 94.

197 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 365; krş., Ömer en-Neseî, *Risâle*, v. 94.

198 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 365; krş., Ömer en-Neseî, *Risâle*, v. 94.

199 İbare anlaşılmadı. Bkz., *Risâle*, v. 93; Pezdevî, Şemrâhiyye'den bahsetmez. Bkz., Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 363-366.

200 Neseî, *Risâle*, v. 93; Pezdevî, Hâliyye'den bahsetmez. Bkz., Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 363-366.

201 Neseî, *Risâle*, v. 94; Pezdevî, İlhâmiyye'den bahsetmez. Bkz., Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 363-366.

Gıybet etmezler, dünyanın süslerine ve nimetlerine aldanmazlar. Salih kişilerin yolunda yürürler. Onlar, hak ve yakîn üzere olan bir topluluktur. Allah Teâlâ'nın "*Onlar, Allah'ın Kalplerini takva ile imtihan ettiği kimselerdir. Onlar için bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır*"²⁰² buyurduğu gibi onların sevgisi, Allah'ın ve Rasûlü'nün sevgisidir.

Sen kötü hallerine vakıf olduğun mutasavvıflardan uzak dur. Yukarıda zikrettiğimiz gibi onlar 11 fırkadır. Onlar, bidat, dalâlet ve şekâvet ehlidir. Dinimize göre onlardan uzak durmak vaciptir. Nitekim Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmaktadır: Kim bidat sahibinden uzak durursa, Allah Teâlâ o kişiyi emin kılar. Bu, ne büyük bir kurtuluştur. Allah Teâlâ bizi ve sizi buna muvaffak kılsın"²⁰³

Ömer Neseffî'nin yukarıda geçen sözlerinden şu sonuçları çıkarmak mümkündür: Birincisi bu kayıt, Mâturîdîliğin temel kitabı olan *Akâidü'n-Neseffiyye*'nin yazarına ait olduğu için Selçuklu dönemindeki Hanefî-Mâturîdîlerin İslâm/mezhep anlayışlarının bir özeti kabul edilebilir. Nitekim Ömer Neseffî, hem söz konusu tasavvuf risalesinde övdüğü 12. fırkaya, hem de *Akâidü'n-Neseffiyye* adlı eserine "Ehl-i Hak dedi ki" şeklinde başlamaktadır.²⁰⁴ İkinci olarak bu kayıt, Hanefî-Mâturîdîlerin Ehl-i Beyt'e ne kadar bağlı ve düşkün olduklarını göstermesi açısından da önemlidir. Üçüncüsü, bu kayıta geçen bütün mahlûkata karşı hoşgörülü davranılmasının tavsiye edilmesi de ayrı bir önem taşımaktadır. Dördüncüsü bu kayıta geçen sevgi, hoşgörü ve saygı duyma prensiplerinin zamanla "Yaratılanı yaratandan ötürü sev" şekline dönüşerek Türk-İslâm kültürünün temel özelliklerinden birini teşkil ettiği söylenebilir.

Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî de Ömer Neseffî gibi sûfî fırkalar hakkında yukarıda geçen bilgileri verdikten sonra sûfilerin hepsinin kötü olmadığına dikkat çeker. Ona göre, kerâmet sahibi, muttakî, faziletli, iyiliklerle dolu, çok sayıda sûfî de vardır. Bunlar daima temizlikte, yemede, içmede, giyinmede, uyumada, konuşmada ve ibadet etmede Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetine uyarlar. Bu tür

202 Hucurât 49/3.

203 Ömer en-Neseffî, *Risâle*, v. 94, 95.

204 Ömer Neseffî, *Akâidü'n-Neseffiyye*, 1.

sûfilerin arasında ümmetin seçkinleri, büyük veliler bulunmaktadır. Onun için bu tür sûfilere diğerlerinden ayrı tutmak ve onların aleyhinde konuşmamak gerekir.²⁰⁵ Bu kayıtlardan Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ömer Nesefî gibi Hanefî-Mâturîdî âlimler tarafından Selçuklu dönemindeki sûfilerin, övülen sûfiler ve zemmedilen sûfiler şeklinde iki kısma ayrıldığı anlaşılmaktadır. Kezâ bu iki gruptan övülen sûfilerin sevilip, saygı duyulduğu, zemmedilen sûfilerin ise kötülendiği ve onlardan uzak durulduğu anlaşılmaktadır.

Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn* adlı eserinde kendisine ilham geldiğini iddia eden bazı kişilerin “*Rabbim şunu söyledi*” diye başlayıp Bâtınîler gibi halkı aldatmaya çalıştıklarını kaydetmektedir.²⁰⁶ Pezdevî'nin söz konusu eserinde anlattığına göre 479/1086 yılında kendisine ilham geldiğini söyleyerek halkı aldatan bir sûfinin Bu-hara'ya gelince, Pezdevî, onun hakkında şunları söylemiştir:

“Bu kişi daha önce Ebû Hanîfe'nin (r.a.) mezhebini, sonra Mutezile'ye meyletti. Ben bu zata iki arkadaşımı gönderdim ve bu ikisine şunları söyledim: Ona deyin ki niçin Ebû Hanîfe'nin mezhebini terk ettin ve bu bidatleri ortaya çıkardın?”²⁰⁷ ... “Biz ise peygamberlerin ve fakihlerden salih olanların, takva sahiplerinin, velilerin ve büyük Kur'ân okuyucularının, yani imamların yolu üzerindeyiz. Sen ey azgın, kıskırtıcı kişi! Bu saydıklarımızın yolundan döndün ve şeytanın yoluna girdin. Bu girdiğin yol Şûilerin ve Karâmita'nın yoludur.”²⁰⁸ Görüldüğü gibi Pezdevî, mensubu olduğu Hanefîleri, peygamberlerin, salih fakihlerin, velilerin ve Kur'ân okuyucularının yolunda gidenler şeklinde tavsif etmektedir.

Yukarıda geçen “Bu kişi daha önce Ebû Hanîfe'nin (r.a.) mezhebini, sonra Mutezile'ye meyletti” sözüne muhatap olan kişi, açıkça Ebû Hanîfe'nin mezhebinden ayrılmakla suçlanıyor. Pezdevî'nin bu sözünden şu sonuçları çıkarmak mümkündür. Bunlardan birisi, Hanefî-Mâturîdîlik ile Mutezile'nin birbirine muhalif iki mezhep olduğu ve aynı zamanda o devirde Hanefîli-

205 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 365.

206 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 366.

207 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 366.

208 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 366 vd.

ğin sadece bir fıkıh mezhebi olmadığı aynı zamanda onun itikadî bir mezhep kabul edildiği anlaşılmaktadır. Buradan çıkan ikinci sonuç ise Pezdevî'nin yaşadığı dönemde Hanefîleri itikatta Mutezileye meyletmemeleri konusunda uyarmasıdır. Diğer bir ifadeyle Pezdevî Hanefîleri, Mutezilî fikirlerden korumaya çalışmasıdır. Üçüncü olarak ise bu kayıt, Pezdevî'nin Buharalı Hanefîler üzerindeki etkisini göstermektedir.

Şimdi, Selçuklular döneminde yaşayan önde gelen sûfiler hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

1. Ebû'l-Kasım el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (376-465/986-1072)

Ebû'l-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî 376/986 yılında Nîsâbûr'a yakın Üstüvâ kasabasında dünyaya geldi.²⁰⁹ Selçuklular döneminin ileri gelen sûfilerinden biri kabul edilen Kuşeyrî, küçük yaşta babasını kaybetti. Tahsil için Nîsâbûr'a gitti ve orada tasavvuf âlimi Ebû Ali ed-Dekkâk'ın ders halkasına katılarak ona intisap etti. Aynı zamanda İbn Fûrek ve Ebû İshâk el-İsferâyînî'den de ders aldı. Hocası Ebû Ali, ondaki kabiliyeti görünce onunla yakından ilgilendi ve onu kendi kızıyla evlendirdi. Hocasının vefatından sonra onun yerine geçti ve tasavvufta Nîsâbûr başta olmak üzere bütün Horasan'ın en meşhur mutasavvıflarından biri oldu. Tuğrul Bey'in sultanlığı döneminde vezir Kündürî'nin Eş'arî karşıtı siyaseti yüzünden bir müddet hapis yatan Kuşeyrî, daha sonra serbest bırakıldıktan sonra hacca gitti ve dönüşte bir müddet Bağdat'ta kaldı. Kündürî'nin görevden alınıp yerine Nizâmülmülk'ün geçmesi üzerine tekrar Nîsâbûr'a döndü ve orada vefat edinceye kadar ilmi faaliyetlerde bulundu.²¹⁰

Selçuklular döneminde Kuşeyrî'den başka Ebû Kasım Cürcânî (450/1058) gibi mutasavvıflar Horasan bölgesinde şehir şehir dolaşarak tasavvufî hareketin yerleşip yayılmasına çalışmışlardır. Bu

209 Ebû Kasım Kuşeyrî hakkında geniş bilgi için bkz., İbn Kesîr, *Bidâye*, XII/106-107; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, V/444; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/31; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IX/507; Hucvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 272-273; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risâlesi*, İstanbul 1981, 11-89.

210 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/507; Ahmet Ateş, "Kuşeyrî", *İA*, VI/1035-1036; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 183 vd.

esnada çok sayıda taraftar bulmuşlar ve aynı zamanda önemli sûfîler yetiştirmişlerdir. Ebû Kasım Cürcânî (450/1058) ve Ebû'l-Kasım el-Kuşeyrî'nin yetiştirdiği en önemli mutasavvıf kuşkusuz Ebû Ali el-Farmedî'dir (477/1084).²¹¹

2. Ebû Ali el-Farmedî (401-477/1010-1084)

Ebû Ali Fazl b. Muhammed el-Farmedî, 401/1010 tarihinde Tûs'un Farmed (Farmez) köyünde dünyaya geldi. Doğduğu köye nispetle el-Farmedî lakabıyla meşhur oldu. "Şeyhu'l-meşâyih", "kutbu'z-zaman", "mürşid" ve "ruknü'l-İslâm" gibi unvanlarla anıldı. İlk tahsilini kendi köyünde yaptıktan sonra Nisâbûr'a giden Ebû Ali el-Farmedî, orada meşhur sûfî Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin hocalık yaptığı Kuşeyriyye Medresesi'ne devam ederek, kısa sürede oradaki en başarılı öğrencilerin arasına girdi. Kuşeyrî'nin yanında dinî derslerin yanı sıra tasavvuf dersleri de alan Farmedî, daha sonra Tûs şehrinde bulunan Ebû'l-Kasım el-Cürcânî'nin yanına gitti. Bir müddet Cürcânî'den de ders alan Farmedî, daha sonra Nakşibendî silsilesinin önemli sûfîlerinden Ebû'l-Hasan el-Harkânî'nin (425/1034) eğitiminden de geçerek onun en önemli halifesi oldu.²¹²

İbn Esîr ve İbn Kesîr'e göre yaşadığı dönemin önde gelen evliyası kabul edilen Ebû Ali el-Farmedî, Selçukluların başkenti Merv şehrine zaman zaman giderek, Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ü bazı konularda uyarmasından dolayı, ondan büyük saygı görmüştür. Kaynaklarda geçen kayıtlara göre "Ebû Ali el-Farmedî, Nizâmülmülk'ün vezirlik makamına gelince, büyük vezir saygıyla ayağa kalkar ve onu kendi makamına oturturdu. Hâlbuki Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi dönemin ileri gelen âlimleri geldiğinde, sadece ayağa kalkar fakat yerini onlara vermez idi. Nizâmülmülk'e bunun sebebi sorulduğunda o, şu cevabı vermiştir: "Ebû'l-Kasım el-Kuşeyrî ve Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî gibi âlimler yanıma geldikleri zaman bana: "Sen şöyle iyisin, böyle iyisin" diyerek benim sahip olmadığım vasıflarla beni överek benim gurur

²¹¹ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 26-27.

²¹² Zehebî, *İber*, II/337; Molla Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, II/513; Ali b. Hüseyin el-Vâiz el-Herevî, *Reşahâtü Aynî'l-Hayât*, Beyrut trz., 16-17; krş., Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 268.

ve kibrimi artırırılar; hâlbuki el-Farmedî bana nefsimin hoşuna gitmeyen şeyleri, kusur ve noksanlarımı, yaptığım haksızlıkları söyleyerek beni uyarır. Ben de onun uyarısı ile yaptığım hataların farkına varırım ve onların çoğundan vazgeçerim.”²¹³

Ebû Ali el-Farmedî, yazılı bir eser bırakmamıştır. Fakat İmam Gazâlî ve Yusuf el-Hemedânî gibi büyük mutasavvıflar yetiştirerek Sünnî tasavvufun gelişmesine önemli katkı sağlamıştır.²¹⁴

Kaynaklarda Ebû Ali el-Farmedî, Nakşibendîliğin Alevî silsilesinde Ebû'l-Kasım el-Cürcânî'nin, Bekrî silsilesinde ise Ebû'l-Hasan el-Harkânî'nin halifesi olarak kaydedilmektedir.²¹⁵ Bundan dolayı Nakşibendîliğin her iki silsilesi Ebû Ali el-Farmedî'de birleşmiş ve sonra da halifesi Yusuf el-Hemedânî ile devam etmiştir.²¹⁶ Bu bakımdan Ebû Ali el-Farmedî ve Yusuf el-Hemedânî, Nakşibendîlik tarihinde olduğu kadar Selçuklu / Türk İslâm Tarihi açısından da önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple Ebû Ali el-Farmedî, Yusuf el-Hemedânî ve İmam Gazâlî gibi övülen Selçuklu sûfîlerin, Selçuklular döneminden itibaren Türklerin İslâm anlayışı üzerinde bir hayli etkili olduklarını söylemek mümkündür.

3. İmam-ı Gazâlî (450-505/1058-1111)

Selçuklular döneminde yaşamış büyük İslâm âlimlerinden birisi de, tasavvuf, kelâm, fıkıh ve fıkıh usûlü gibi çeşitli alanlarda önemli eserler veren İmam Gazâlî lakabıyla meşhur olan Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî et-Tûsî'dir. Tus şehrinde doğan Gazâlî, orada, Ahmed b. er-Râzakân'den ilk tahsilini yaptıktan sonra Cürcan'a ve daha sonra Nisâbûr'a gitti. Nisâbûr Nizâmiye medresesinde İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin yanında yetişti. Hocasından sonra kelâm, cedel, hilâfiyât, fıkıh, fıkıh usûlü ve mantık alanlarında Horasan ve Irak'ın en önemli âli-

213 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/209; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII/140.

214 H. Kamil Yılmaz, “Ebû Ali Farmadî”, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, VII, İstanbul 1995, 27-30.

215 Tahsin Yazıcı, “Ebû Ali Farmedî”, *DİA*, İstanbul 1994, X/90; Hucviri, *Keşfü'l-Mahcûb*, 211; Herevî, *Reşahât*, 14, 16; Nâci Maruf, *Medârisü Kable'n-Nizâmiyye*, Bağdat 1393/1973, 57, 58; M. Achena, “Abu Ali”, *El Suppl.* 14-15.

216 Yazıcı, “Ebû Ali”, *DİA*, X/90.

mi oldu. Nizâmülmülk tarafından Bağdat Nizâmiye medresesinin başına getirilen Gazâlî orada büyük bir itibar kazandı. Fakat buna rağmen iç huzura eremediği gerekçesiyle 488/1095 yılında müderisliği bırakarak tasavvufa girdi. Yaklaşık on yıl Şam, Hicaz ve Kudüs gibi çeşitli yerlere giden Gazâlî, felsefeye ve felsefecilere ağır eleştiriler getirdi. Yaklaşık on yıl sonra tekrar Bağdat'a döndü ve orada tekrar Nizâmiyye'de ders vermeye başladı. Daha sonra ömrünün sonlarına doğru memleketi Tûs'a gitti ve orada bir müddet yaşadktan sonra 505/1111 yılında vefat etti.²¹⁷

Osman Turan'a göre "Gazâlî, İslâm'ın geçirdiği fikrî ve dinî nifak karşısında muzdarip olmuş ve bu uğurda bir mücahit olarak Selçukluların İslâm siyasetine ve nizamına hizmet etmiştir."²¹⁸ Reacherd Nelson Frye'ye de "Büyük kelâmcı el-Gazâlî Sünnî İslâm ile sûfî hareketi uzlaştırmayı başardı"²¹⁹ demekle Gazâlî'nin Selçuklular dönemi ve sonrasındaki Müslüman halk üzerindeki etkisine işaret etmektedir. Yine Frye'ye göre Horasan ve Mâverâünnehir'de yaşayan sûfiler sadece halk üzerinde değil, aynı zamanda Selçuklu yöneticileri üzerinde de etkili olmuşlardır.²²⁰ Bu sebeple, Selçuklular döneminde Ehl-i Sünnet denilince Şâfiî-Eş'arîliğin anlaşılmasında ve Eş'arîliğin meşhur bir mezhep haline gelmesinde Ebû Ali el-Farmedî ve İmam Gazâlî gibi Eş'arî sûfî âlimlerin büyük rolünün olduğu söylenebilir.

Selçuklular döneminde İmam Kuşeyrî, Ebû Ali Farmedî ve İmam Gazâlî gibi Şâfiî-Eş'arî sûfilerden başka Yusuf el-Hemadânî²²¹ (442-535/1050-1140) ve Ahmed Yesevî (486-562/1093-1167) gibi çok önemli Hanefî-Mâturidî sûfiler de yetişmiştir. Fakat bu iki sûfiyi çalışmamızın ikinci bölümünde genişçe ele alacağımız için burada sadece isimlerini zikretmekle yetiniyoruz.

217 İmam Gazâlî hakkında daha geniş bilgi için bkz., İbn Kesir, *Bidâye*, XII/173-174; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan*, III/216; Subkî, *Tabâkâtü's-Şâfiyye*, VI/191; Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 81; Kasım Küfrah, "Gazâlî", *İA*, IV/748-760; W. Montgomery Watt, "al-Châzâlî", *EI*, II/1038-1041.

218 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi*, 178; *Selçuklular Tarihi*, 335.

219 Reacherd Nelson Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhara*, çev., Hasan Kurt, Ankara trz., 174.

220 Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhara*, 174.

221 Zehebî, *İber*, II/448 vd; krş., Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında Mutasavvıflar*, Ankara 1981, 66 vd.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MÂTURÎDÎLİĞİN YAYILIŞI

I. SELÇUKLULARDAN ÖNCE MÂTURÎDÎLİK (300-431/ 914-1040)

Ebû Mansûr el-Mâturîdî'ye nispet edilen Mâturîdîliğin ortaya çıkışında en büyük pay İmam Mâturîdî'ye ait olmakla birlikte, mezhebin oluşum, gelişim ve yayılış süreçlerinde Mâverâünnehirli Hanefî âlimlerin ve halkın da önemli katkıları olmuştur. Bu sebeple Mâturîdîlik, sadece İmam Mâturîdî'nin çabalarıyla değil, çok sayıdaki Mâverâünnehirli Hanefî âlimin ve halkın katkısıyla yayılmıştır.¹ Çünkü Muhammed Tancı'nın de belirttiği gibi "Mütefekkirlerin, fikrî hayatın istikamet ve gelişmesindeki tesirleri ile - bu istikamet ve gelişmenin mahiyeti ne kadar değişirse değişsin - onların içinde yaşamış oldukları topluluk arasında sıkı bir bağ vardır".²

İmam Mâturîdî'nin yaşadığı dönemde Semerkant, dünyanın önde gelen ilim ve kültür merkezlerinden birisi idi. Nitekim Ömer

1 Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Neseî (508/114), *Tabîratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn alâ Tarîkâtî'l-İmam Ebî'l-Mansûr el-Mâturîdî*, nşr., Claude Saleme, Dimaşk 1993, 356; Krş., Madelung, "The Spread of Mâturîdism and Turks", 124; M. Sait Özervarlı, *Alâeddîn el-Üsmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, İstanbul 2005, 12.

2 Muhammed Tancı, "Abû Mansûr al-Mâturîdî", *AÜİFD*, 4/1-2 (1955), 2.

Nesefî, *el-Kand fi Zikri Ulema-i Semerkand* adlı eserinde yerli halkın yanı sıra Belh, Buhara, Nesef, Nisâbûr hatta Bağdat gibi uzak şehirlerden Semerkant'a ilim öğrenmeye gelen çok sayıda öğrenciden bahsetmektedir.³ Bu kayıttan anlaşıldığına göre Semerkant'a okumaya gelenlerin bir kısmı yetişip ilmî faaliyetlerini bu şehirde sürdürmüşler, bir kısmı ise orada okuyup yetiştikten sonra ya kendi memleketlerine ya da başka şehirlere giderek, oralara Hanefî-Mâturîdî kültürü götürmüşlerdir. Bu sebeple, Mâturîdîliğin yayılışında Semerkant'ta okuyan Hanefî âlimlerin katkıları büyük olmuştur. Öte yandan İmam Mâturîdî'nin ortaya koyduğu görüşler, asıl itibarıyla Ebû Hanîfe'nin görüşleridir. Diğer bir ifadeyle Mâturîdîliğin arka planı Hanefiliktir. Fakat günümüzde İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve ona nispet edilen Hanefilik bilinmesine rağmen İmam Mâturîdî ve ona nispet edilen Mâturîdîlik iyi bilinmemektedir. Hatta Hanefilik ile Mâturîdîlik arasındaki bu sıkı bağdan Hanefî olan pek çok kişinin bile haberi yoktur. Bu sebeple, konumuza ışık tutacağını düşünerek önce kısaca Mâturîdîliğin Hanefilik ile ilişkisi üzerinde duracağız.

A. Mâturîdîliğin Hanefilik İle İlişkisi

İmam Mâturîdî'nin Ebû Hanîfe'nin itikada dair görüşlerini geliştirip sistemleştirdiği bilinen bir gerçektir.⁴ Ayrıca Ebû Hanîfe ve İmam Mâturîdî'nin âyet ve hadisleri yorumlarken akla büyük önem verdikleri ve akıl-nakil dengesini koruyup, aynı metodu benimsedikleri de bilinmektedir.⁵ Bu iki sebeple İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve İmam Mâturîdî'nin görüşleri ve kullandıkları metotları

3 Semerkant'a Buhara'dan gelen bazı kişiler için bkz., Ömer Nesefî, *el-Kand*, Riyad 1991, 178, 242, 259, Belh'ten gelenler için bkz., 143, 175, Nesef'ten gelenler için bkz. 145, 146, 155, 160, 162, 163, 166, Bağdat'tan gelenler için bkz., 212, 243, Nisâbûr'dan gelenler için bkz., 154, 177, 190, 213, 280.

4 Krş., Sönmez Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mezhebî Arka Planı", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara 2003, 119-146; Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", 21; Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 119, 169.

5 Krş., Ethem Rûhi Fırlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İzmir 2004, 69, 70; Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", 21, 22; Sarıkaya, *İslâm düşünce Tarihinde Mezhepler*, 81, 82; M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturîdî*, İstanbul 1980, 289 vd.

aynı esasa dayanmaktadır. Bundan dolayı İmam Mâtürîdî'ye nispet edilen Mâtürîdîlik ile Hanefilik arasında çok sıkı bir bağ / ilişki vardır. Bu iki mezhep arasındaki kuvvetli bağa / ilişkiye delil teşkil eden başka sebepler de vardır. Onları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. İmam Mâtürîdî'nin hoca silsilesi İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'ye (150/767) dayanmaktadır. Nitekim Ebû'l-Muîn en-Nesefî *Tabîratü'l-Edille* adlı eserinde Horasan ve Mâverâünnehir halkının Hanefiliği İmam Azam'ın önde gelen öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (189/804), onun öğrencisi Ebû Süleyman el-Cüzcânî (200/816), onun arkadaşı Şeyh Ebû Bekir Ahmed b. İshâk Sabih el-Cüzcânî (220/836 civarı), Ebû Bekir el-Cüzcânî (250/864), Ebû Nasr Ahmed b. Abbâs el-İyâzî el-Ensârî (275/888 civarı) ve İmam Mâtürîdî (333/944) kanalıyla öğrendiklerini kaydetmektedir.⁶ Ona göre bu âlimler, ilk dönemlerden itibaren Hanefiliği, Mâverâünnehir'in tamamında ve Horasan'ın Merv ve Belh gibi şehirlerinde yaymaya çalışmışlardır.⁷ Bununla birlikte, söz konusu âlimler arasında İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin görüşlerini en iyi bilen kişi İmam Mâtürîdî'dir.⁸ Bu sebeple Nesefî, Hanefiliğin bölgede yayılması için başka hiç bir âlim olmasaydı, İmam Mâtürîdî'nin tek başına yeterli olduğu görüşündedir.⁹ Bu kayıt, İmam Mâtürîdî'nin Hanefiliğin bölgede yayılmasında ne kadar büyük rol oynadığına ve aynı zamanda onun Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini geliştirip sistemleştirdiğine işaret etmektedir.

İbn Yahya da *Şerhu Cümelü Usûli'd-Dîn* adlı eserinde İmam Mâtürîdî'nin Semerkant'ta yoğun bir şekilde Hanefiliğin tedris edildiği Dâru'l-Cüzcânîyye isimli bir ilim merkezinde yetişip, orada hocalık yaptığını kaydetmekte ve İmam Mâtürîdî'nin hoca silsilesini şu şekilde İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'ye dayandırmakta-

6 Nesefî, *Tabîratü'l-Edille*, I/356-358.

7 Nesefî, *Tabîratü'l-Edille*, I/356-360; krs., Kureşî, *el-Cevâhir*, I/60; Leknevî, *el-Fevâid*, 14; Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mezhebî Arka Planı", 124-125; Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 99-100.

8 Nesefî, *Tabîratü'l-Edille*, I/162.

9 Nesebi, *Tabîratü'l-Edille*, I/358.

dır:¹⁰ el-İmâmu'l-Celîl Ebû Hanîfe (150/767), el-İmam Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/804), Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cüzcânî (200/816), el-Fakih el-İmam Ebû Abdullah b. Ebî Bekr el-Cüzcânî (220/836 civarı), eş-Şeyh el-Fakih Ebû Bekr Ahmed b. İshâk el-Cüzcânî (250/864), Ebû Nasr Ahmed b. el-Abbas el-İyâzî (275/888 civarı) ve Ebû Mansûr el-Mâturîdî (333/944).

Nesefî ve İbn Yahya'nın verdikleri İmam Mâturîdî'nin hoca silsilesi, benzer şekillerde Beyâzî (1098/1687) ve Zebîdî (1205/1790) tarafından da kaydedilmektedir.¹¹ Bütün bu kayıtlar, İmam Mâturîdî'nin hoca silsilesinin kesin olarak Ebû Hanîfe'ye dayandığını göstermektedir.

2. Fatih-Süleymaniye Medreselerinde verilen fıkıh icâzetnâmeleri, İmam Mâturîdî yoluyla İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'ye ulaşmaktadır. İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve İmam Mâturîdî arasında dolayısıyla Hanefîlik ile Mâturîdîlik arasındaki bu ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için bu icâzetnâme silsilesinin bizim araştırma alanımız olan VI./XII. yüzyıla kadar olanını vereceğiz:¹²

1. Yüce Allah
2. Melek Cibril
3. Peygamber Hz. Muhammed (570-632)
4. Ali b. Ebî Talib (40/661)
5. Ebû Abdurrahman Abdullah b. Habib (70/698)
6. Ebû İmran İbrahim b. Yezid b. Esved b. Amr b. Rabîa Nehâî (96/713)

10 İbn Yahya, *Şerhu Cümeli' Usûli'd-Dîn*, v. 160b, 161b, 162a; Krş., Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/358.

11 Kemâlüddin Ahmed b. Hasan el-Beyâzî (1098/1687), *İşârâtü'l-Merâm an İbâretü'l-İmâm*, thk., Yusuf Abdürrazzak, Kahire 1949, 23; Seyyid Muhammed Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî ez-Zebîdî, *İthâfî's-Saadeti'l-Muttekîn bi Şerhi İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*, Dâru'l-Fikr trz., II/5; İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik üzerine önemli çalışmaları bulunan Sönmez Kutlu ve Ulrich Roudolph da bu konuda aynı görüştedirler. Bkz., Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 274; Roudolph, *al-Maturîdî und Die Sünnitische Theologie in Semerkand*, 161.

12 Hüseyin Atay, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1981, Cilt: 13, s. 197-198.

7. Ebû İsmail Hammad b. Ebî Süleyman (120/737)
8. Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit b. Zuta (150/767)
9. Muhammed b. Hasan Şeybânî (189/804)
10. Ebû Süleyman Musa b. Süleyman Cüzcanî (201/816)
11. Ebû Bekr Ahmet (b. İshâk) Cüzcanî (III/IX. Yüzyıl)
12. Ebû Mansûr el-Mâturîdî (333/944)
13. (Ebû Muhammed) Abdülkerim (b. Musa) Pezdevî (390/999)
14. İsmail b. Abdüssadık
15. Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (493/1099)
16. Necmüddîn Ebû Hafs Ömer en-Nesefî (537/1142)
17. Ali b. Ebî Bekr Merginânî (593/1196)
18. Muhammed b. Abdüssettar b. Muhammed, Şemsü'l-Eimme el-Kerderî (642/1244)

Bu icâzet silsilesinin dokuzuncu halkası Muhammed b. Hasan Şeybânî'den itibaren silsile iki kola ayrılmıştır.¹³ Silsilede yer alan âlimlerin faaliyet alanlarından hareketle birincisini, Hanefî Semerkant Kolu İcâzetnâmesi, ikincisini de Hanefî Buhara Kolu İcâzetnâmesi şeklinde isimlendirebiliriz. İkinci icâzetnâme kolunda İmam Mâturîdî'nin ismi geçmiyor. Fakat bu kola mensup, Selçukluların hüküm sürdüğü asırlarda yaşayan âlimlerin de Ebû Mansûr el-Mâturîdî'yi Ehl-i Sünnet'in imamı olarak gördüklerini tespit ettik. Diğer bir ifadeyle her iki koldaki icâzet silsilesi Selçuklular döneminde aynı kişilerde birleşmektedir. Bu sebeple ikinci kolu da vereceğiz:

9. Muhammed b. Hasan Şeybânî (189/804)
10. Ebû Hafs Kebir Ahmed b. Hafs (217/832)
11. Muhammed b. Ahmed b. Hafs (264/874)
12. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed Harisî Kûlâbâzî (340/951)
13. Ebû Bekr Muhammed b. Fadl Buhârî (381/991)

13 Atay, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeleri", 197-198.

14. Ebû Ali Hüseyin b. Hıdr b. Muhammed en-Neseî (424/1032)
15. Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed b. Nasr b. Salih Şemsü'l-Eimme el-Halvânî el-Buhârî (448/1050)
16. Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, Şemsü'l-Eimme es-Serahsî (483/1090)
17. Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdülkerim, Fahu'l-İslâm Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (493/1099)
18. Necmüddîn Ebû Hafs Ömer en-Neseî (537/1142)
19. Ali b. Ebî Bekr Merginânî (593/1196)
20. Muhammed b. Abdüssettar b. Muhammed, Şemsü'l-Eimme el-Kerderî (642/1244)

Görüldüğü gibi Hanefî fakihlerinin Semerkant İcâzetnâme Kolu'nda 15, 16, 17 ve 18. sıradaki âlimler ile Buhara İcâzetnâme kolundaki 17, 18, 19 ve 20. sıradaki âlimler aynı kişilerdir. Bu icâzetnâme silsilesinde geçen Hanefî âlimler, Selçuklular döneminden itibaren İmam Mâturîdî'yi hem bir fakih, hem de Ehl-i Sünnet'in imamı olarak kabul ve takdim eden âlimlerdir. Nitekim bu âlimlerden Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn* adlı eserinin bir yerinde "Ebû Hanîfe usûl ve furu'da bizim imamımız ve reisimizdir"¹⁴ derken; diğer bir yerinde tekvin konusunu açıklarken "Bu konuyu, Şeyh Ebû Mansûr Mâturîdî, Sünnet ve Cemâat Ehlinin mezhebini icâd mevcuddan başkadır, icâd hâdis değildir, ama ezelidir diyerek tas-hih edip, düzeltmiştir, o, Eş'arî'den daha üstündür. *Ebû Hanîfe ve ashabının mezhebi* de budur"¹⁵ demektedir. Kezâ Necmüddîn Ömer en-Neseî de *el-Kand fî Zikri Ulemâ-i Semerkand* adlı eserinde, İmam Mâturîdî'nin "İki kesimin önderi, imam, fâdıl, verâ sahibi, müftü, münazaracı, Dâru'l-Cüzcâniyye'de ders veren büyük bir müder-ris, fıkıh ve nazar ilimlerinde üst seviyede bir âlim"¹⁶ olduğunu kaydetmektedir. Bütün bunlar, Selçuklular döneminden itibaren hemen bütün Hanefî fakihlerin Mâturîdî'yi imam kabul ettikleri ve Hanefiliği ve Mâturîdiliği birlikte yaydıklarına delildir.

14. Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 6.

15. Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 101.

16. Neseî, *el-Kand*, 143.

3. Hanefî âlimler, öğrencilerine İmam Mâtürîdî'nin eserlerini okutmakla kalmamışlar, aynı zamanda Hanefî âlimlerin bir kısmı, Mâtürîdî'nin görüşleri doğrultusunda kıymetli eserler yazarak, Mâtürîdî'nin görüşlerini daha da sistemleştirmeye çalışmışlardır.¹⁷ Mesela Neseî'nin *Tabsiratü'l-Edille* adlı eseri incelendiğinde Mâtürîdî'nin isminin övüldüğü ve görüşlerine açılım getirildiği görülecektir.¹⁸ Bundan dolayı Neseî'nin *Tabsiratü'l-Edille*'si, Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'inden daha sistematik ve daha düzenli kabul edilmiştir.¹⁹

4. Hanefî âlimler, öğrencilerine Mâtürîdîliğin ve Hanefîliğin temel kaynaklarını birlikte okutmuşlardır. Nitekim Hanefî fakihlerin büyüklerinden Ebû'l-Hasan el-Merginânî bir taraftan Neseî'nin *Tabsiratül Edille*'sini icâzetli okuyup okutmuş, diğer taraftan da Hanefî fıkına dair yazdığı *el-Hidâye* adlı kıymetli eserini okutmuştur. Daha sonra gelen bazı Hanefî âlimler de yine aynı şekilde, bir taraftan *Tabsiratü'l-Edille*'yi diğer taraftan da Merginânî'nin *el-Hidâye*'sini birlikte okutmuşlardır. Nitekim Süleymaniye Kütüphanesi'nin Fatih Bölümü Numara 2907 ve Bayazıt Bölümü 3063 numaralarda kayıtlı olan *Tabsiratü'l-Edille*'nin yazma nüshalarının başında *Tabsiratü'l-Edille*'yi okutanların icâzet senedi bunu açıkça göstermektedir. Burada geçen icâzet senedi şöyledir: eş-Şeyh el-İmam Seyfû'l-Hak Ebû'l-Muîn en-Neseî (508/1114), Alâuddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkindî (539/1144), Muhammed b. Hüseyin b. Nâsır Abdülaziz en-Nûsûhî es-Semerkindî (570/1179 civarı), Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr Abdülcil b. Halil er-Riştânî el-Merginânî ((593/1196), Muhammed b. Abdülsettâr Muhammed el-Ammâdî el-Kerderî (643/1245), Muhammed b. Muhammed b. Nasr el-Buhârî (615-693/1218-1293), Alâuddîn Abdülaziz el-Buhârî (730/1329), *el-Hidâye*'yi şerh eden Sirâcüddîn Ömer b. Ali

17 Fethullah Huleyf, *Kitâbü't-Tevhîd Mukaddimesi*, 5; Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî de İrade Hürriyeti*, 18-24.

18 Huleyf, *Kitâbü't-Tevhîd Mukaddimesi*, 5; Yazıcıoğlu, *İmam Mâtürîdî ve Neseî de İrade Hürriyeti*, 18-24.

19 M. Sait Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Ebu'l-Muîn en-Neseî", *AÜİFD*, C. 27 (1985), 294.

(776/1365) ve *Hidâye* okutucusu olarak meşhur olan Kemâleddîn Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamid (827/1423).²⁰

Görüldüğü gibi Nesefî'nin *Tabsirâtü'l-Edille*'sini icâzet yoluyla okutan âlimlerden dördüncü kişi meşhur Hanefî fıkıh kitabı *el-Hidâye*'nin yazarı Ebû'l-Hasan Merginânî'dir. Yukarıda geçen silsile kayıttan Merginânî'den itibaren *Tabsirâtü'l-Edille*'yi okutan hocaların aynı zamanda *el-Hidâye*'yi de okuttukları anlaşılmaktadır. Nitekim bu silsilede yer alan Sirâcüddîn Ömer b. Ali, *Tabsirâtü'l-Edille* ve *Hidâye*'yi birlikte okutmakla kalmamış, aynı zamanda Merginânî'nin *el-Hidâye*'sine bir de şerh yazmıştır. Kezâ Kemâleddîn Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamid de sadece söz konusu iki eseri okutmamış, aynı zamanda çok meşhur bir *Hidâye* okutucusu olarak kaynaklara geçmiştir.²¹

Yukarıdaki listede geçen icâzetli Hanefî âlimlerden Alâuddîn es-Semerkandî de bir taraftan *Tabsirâtü'l-Edille*'yi okuturken diğer taraftan Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserine şerh yazmıştır. O, *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân* olarak meşhur olan bu eserinin girişinde, Mâtürîdî'nin söz konusu tefsiri hakkında şunları söylemektedir: "Bu, usûlü't-tevhid konusunda Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinin, usûlü-fıkıh ve fûrû-u fıkıh konularında Ebû Hanîfe ve ashabının benimsediği mezhebin Kur'ân'a uygunluğunu beyan eden muazzam bir kitaptır"²² O, ayrıca Hanefî fıkıh ve usûlüne dair yazmış olduğu *Mizânü'l-Usûl an Netâici'i-Ukûl* adlı eserinde de İmam Mâtürîdî'yi hem "Ehl-i Sünnet'in reisi"²³ hem de "Mâverâünnehir-Semerkand Hanefî fıkıh ekolünün reisi"²⁴ olarak kaydetmektedir.

20 Ebu'l-Muîn Meymun en-Nesefî (508/1114), *Tabsirâtü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, Süleymaniye Ktp. Fatih Bölümü, Nu: 2907, v. 1a ve Bayazıt Bölümü, Nu: 3063 v. 1a; krş., Ebu'l-Muîn Meymun en-Nesefî, *Tabsirâtü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, neşre Haz. Hüseyin Atay, Ankara 2004, Mukaddime, 76, 77.

21 Nesefî, *Tabsirâtü'l-Edille*, Süleymaniye Ktp. Fatih Bölümü, Nu: 2907, v. 1a ve Bayazıt Bölümü, Nu: 3063, v. 1a; krş., Nesefî, *Tabsirâtü'l-Edille*, Ankara 2004, Mukaddime, 76, 77.

22 Alâuddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (539/1144), *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'an*, Süleymaniye Ktp. Medine Bölümü, Nu: 179, v. 1b.

23 Alâuddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (539/1144), *Mizânü'l-Usûl fî Netâici'i-Ukûl*, Katar 1404/1984, *Mizânü'l-Usûl*, 3.

24 Alâuddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl*, 191, 280.

Öyle anlaşıyor ki, Merginânî'nin *el-Hidâye*'sinden önce Neseî'nin *Tabsiratü'l-Edille*'si ile yine meşhur bir Hanefî-Mâturîdî âlimi olan Alâuddîn es-Semerkindî'nin *Mizânü'l-Usûl* adlı Hanefî fıkıh kitabı birlikte okutulmuştur. Ayrıca *Tabsiratü'l-Edille*'nin ve diğer Hanefî fıkıh kitaplarını birlikte icâzet yoluyla okutan daha pek çok Hanefî âlimin olması da kuvvetle muhtemeldir.

5. Hanefî âlimlerin hemen hemen hepsi yazdıkları eserlerinde İmam Mâturîdî hakkında övgü dolu ifadeler kullanmışlardır. İmam Mâturîdî'yi öven Hanefî âlimlerden bazıları şunlardır:

Ebû'l-Muîn en-Neseî, *Tabsiratü'l-Edille* adlı eserinde İmam Mâturîdî'nin Ebû Hanîfe'yi en iyi bilen kişi olduğunu kaydetmektedir.²⁵ *et-Temhîd fî Usûli'd-Dîn* adlı eserinde ise "İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî, usûlde ve fîrûda Ebû Hanîfe'ye en bağlı insanlardan-
dır" demektedir.²⁶

Necmüddîn Ömer en-Neseî (537/1142), İmam Mâturîdî hakkında "İki kesimin önderi, imam, fâdıl, verâ sahibi, müftü, münazaracı, Dâru'l-Cüzcâniyye'de ders veren büyük bir müderris, fıkıh ve nazar ilimlerinde üst seviyede bir âlim"²⁷ gibi övücü sıfatlar kullanmaktadır.

Nureddîn es-Sâbûnî ise *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn* adlı kitabında İmam Mâturîdî'yi "Büyük İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî"²⁸ ve "*Hidâyet önderi, Ehl-i Sünnet'in reisi Ebû Mansûr beyyazallahu ğurretehu*"²⁹ şeklinde övmektedir.

Hafızüddîn en-Neseî ise *Şerhu'l-Müntehab fî Usûli'l-Mezheb* adlı eserinde İmam Mâturîdî için "Semerkantlı âlimlerin reisi eş-Şeyhu'l-İmam"³⁰ unvanını kullanmaktadır.

Usûl, fıkıh ve kelâm alanlarında önemli bir Hanefî âlim olan İbnü Hümmam (861/1457) da *el-Müsâyere* isimli kitabında "Üstad

25 Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/162.

26 Ebu'l-Muîn en-Neseî (508/1114), *et-Temhîd fî Usûli'd-Dîn*, nşr., Abdülhay Kâbil, Kahire 1407/1987, 16 vd.

27 Neseî, *el-Kand*, 143.

28 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 39, 54, 62, 71, 86, 88.

29 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 34.

30 Hafızüddîn Ebu'l-Berekât Ahmed b. Mahmud en-Neseî, *Şerhu'l-Müntehab*, thk. Sâlim Ögüt, Kahire 1988, 80, 393.

Ebû Mansûr ve Semerkant uleması³¹ şeklinde bir ifade kullanmaktadır. İbn Hümam'ın İmam Mâturîdî'ye "Üstad" demesi ve onu Semerkantlı âlimler arasında öne çıkarması da Mâturîdîlik ile Hanefîlik arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

İmam Mâturîdî'nin fıkıh usûlünü yeniden inşa ettiğine dair önemli bir çalışma yapan Şükrü Özen'in tespitlerine göre de İmam Mâturîdî'nin fikhî görüşlerini iktibas eden çok sayıda Mâverâün-nehirli Hanefî fakih bulunmaktadır. Onun tespitine göre İmam Mâturîdî'den iktibas yapan Hanefî fakihler şunlardır:

Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer ed-Debûsî (430/1039), Fahr-ru'l-İslâm Ebû'l-Usr Ali b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî (482/1089), Şemsüleimme Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî (483/1090), İbn Mâze Sadrü's-Şehîd Hüsâmed-dîn Ömer b. Abdülaziz İbn el-Buhârî (536/1141), Alâuddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (539/1144), Ebû'l-Hasan el-Merginânî (793/1197), Alâeddîn Ebû Bekir b. Mesûd el-Kâsânî (587/1191) ve Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attâbî el-Buhârî (586/1190).³²

6. İmam Mâturîdî ve İmam-ı Azam Ebû Hanîfe arasında ve dolayısıyla Mâturîdîlik ile Hanefîlik arasındaki ilişki, Hanefî olmayan klasik bazı kaynaklar da mevcuttur. Mesela Tâceddîn es-Subkî (771/1370), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ* ve *es-Seyfül Meşhûr* adlı eserlerinde İmam Mâturîdî'nin adına yer vermesine rağmen onun mezhebini *Hanefîyye* olarak zikreder.³³ İbn Teymiyye (728/1328) ise *Der'ü Tearruzi'l-Akl ve'n-Nakl* ve *Kitâbü'l-İmân* adlı eserlerinde İmam Mâturîdî'den Ebû Hanîfe'nin takipçisi olarak bahseder.³⁴

31 İbnü'l-Hümâm Muhammed b. Abdülvâhid es-Sivâsî (861/1457), *Kitâbü'l-Müsâ-yere*, İstanbul 1979, 180.

32 Şükrü Özen, *İmam Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, İstanbul 1997, 33-34. (Basılmamış Doçentlik Takdim Tezi) Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz., Özen, *İmam Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, 32-42.

33 Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III/384.

34 İn Teymiyye Takiyüddîn Ahmed b. Abdülhâlim (728/1328), *Der'ü Teâruzi'l-Akl ve'n-Nakl*, nşr. Muhammed Reşâd Sâlim, Riyad 1979, II/245; krş., İbn Teymiyye Takiyüddîn Ahmed b. Abdülhâlim (728/1328), *Kitâbü'l-İmân*, nşr., Hüseyin Yusuf el-Gazzâl, Beyrut 1406/1986, 372-373.

Hanefilik ile Mâturîdîlik arasındaki sıkı ilişki, Selçuklu tarihçilerinden İbnü'l-Cevzî tarafından da dile getirilmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam* adlı eserinde geçen bir kayıta göre 538/1144 yılında Hanefî fakihî Hasan b. Ebû Bekir en-Nîsâbü'rî, Sultan Mesud'la birlikte gittiği Bağdat'ta minberden Eş'arî'ye açıktan lanet okuyup şöyle vaaz etmiştir: “Şâfiî ol, Eş'arî olma; Hanefî ol, Mutezilî olma; Hanbelî ol, Müşebbihe'den olma”.³⁵ Bu kayıta geçen söz konusu âlim için “en-Nîsâbü'rî” nisbesi ve “Hanefî ol, Mutezilî olma” ifadesinden Hasan en-Nîsâbü'rî'nin Mutezile'ye muhalif Horasanlı bir Hanefî olduğu anlaşılmaktadır. Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin Horasan ve Mâverâünnehir'de itizal fikrine sahip olmayan Hanefîlerin İmam Mâturîdî'nin reisliğini yaptığı Semerkantlı âlimlerin görüşünde olduklarına dair kayıt, bu sözü söyleyen Hasan b. Ebî Bekir'in Hanefî-Mâturîdî düşünceye sahip olduğuna işaret etmektedir.³⁶ Bu bakımdan Hasan en-Nîsâbü'rî'nin yukarıda geçen “Hanefî ol, Mutezilî olma” sözünü “Hanefî-Mâturîdî ol, Hanefî-Mutezilî olma” şeklinde anlayabiliriz. Aynı zamanda bu kayıttan hareketle, Hanefî-Mâturîdî âlimlerin kendi mensuplarını Mutezilî düşünceden korumaya çalıştıkları da söylenebilir.

7. Mâturîdîlik ile Hanefilik arasındaki yakın ilişki çağdaş araştırmacılar tarafından da kabul edilmektedir. Wilferd Madelung, Ulrich Rudolf, Carl Brockelmann, İzmirli İsmail Hakkı, Montgomery Watt, Ethem Ruhi Fiğlalı ve Sönmez Kutlu gibi çağdaş araştırmacılara göre de Mâturîdîlik ve Hanefilik birlikte yayılmıştır.³⁷

Buraya kadar yedi maddede açıklamaya çalıştıklarımıza ilave olarak şunu da söyleyebiliriz: Ebû Mansûr el-Mâturîdî, kendisinden sonra gelen Hanefî kelâm âlimlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu yüzden onun görüşleri, önce Mâverâünnehir'de, daha

35 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/344.

36 Krş., Özen, *Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, 192.

37 Bkz., Madelung, “Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler”, 319; Rudolp, *al-Maturîdî und Die Sünnitische Theologie in Semerkand*, 161; Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Mâturîdî”, 21, 22; Ulrich Rudolp, “Mâturîdîliğin Ortaya Çıkışı,” çev., Ali Dere, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara 2003, 302, 303; Özen, *Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, 70; Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, 77; İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelâm*, nşr., Sabri Hizmetli, Ankara 1981, 67.

sonra Horasan ve diğer yerlerde Hanefilik ile birlikte yayılmıştır.³⁸ Ayrıca İmam Mâturîdî, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini sistemleştirdiği için daha sonra gelen Hanefiler, akâidde Mâturîdî olarak isimlendirilmişlerdir. Bundan dolayı Mâturîdîlik ile Hanefilik eş anlamlı iki isim³⁹ ve ayrılmaz bir ikili kabul edilmiştir.⁴⁰

Şâfiî-Eş'arî dayanışması karşısında Selçuklu sultanlarının ve Hanefî fakihlerin genelde Mâturîdî'nin fikirlerini benimsemiş ve desteklemiş olması da Hanefiliğin Mâturîdîlikle özdeşleştirilmesine yol açmıştır. Daha sonra Selçukluların Orta Doğu ve Anadolu'ya yerleşmesiyle Mâturîdî'nin fikirlerini benimseyip savunan Mâverâünnehirli Hanefî âlimlerin bu bölgelere davet edilmeleri ve onların eğitim-öğretimde, yargıda ve saray çevresinde hâkim olmaları da Hanefî-Mâturîdî özdeşleşmesinin pekişmesinde önemli rol oynamıştır.⁴¹

Sonuç olarak İmam Mâturîdî'nin hoca silsilesinin Ebû Hanîfe'ye dayanması, Mâturîdî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşlerini çok iyi bilmesi ve onun görüşlerini geliştirip sistemleştirmesi, Hanefî âlimlerin *Tabsıratü'l-Edille* gibi Mâturîdîyye akâidi ile *el-Hidâye* gibi Hanefî fıkıh kitaplarını birlikte okutmuş olmaları, Hanefî olmayan bazı kaynaklar ile çağdaş araştırmacıların konuyla ilgili ifadeleri İmam Mâturîdî ile Ebû Hanîfe ve dolayısıyla Mâturîdîlik ile Hanefilik arasında çok sıkı bir bağ olduğuna delildir. Ayrıca öteden beri itikatta Mâturîdî olanların fıkıhta Hanefî mezhebine mensup oldukları da bir gerçektir. Bu bakımdan itikatta Mâturîdî mezhebini benimseyenlerin hemen tamamının amelde Hanefî mezhebine mensup olduğunu ifade etmek mümkündür. Bütün bunlar, Mâturîdîlik ile Hanefilik arasında çok sıkı bir bağ olduğunu açıkça göstermektedir. O halde *Mâturîdîlik ile Hanefilik, bir bütünün ayrılmaz iki parçasıdır* diyebiliriz.

38 Carl Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab*, trc., A. en-Neccâr, Kahire 1991, 141-142; Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, 77.

39 Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Mezhepler*, 82.

40 Krş., İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 67.

41 Krş., Madelung, "The Early Murji'a in Khurâsân and Transoxania and Spread of Hanafism", *Isl*, LIX, 1982, 36-39; Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi, *DİA*, İstanbul 1997, XVI/19.

B. Mâturîdîliğin Oluşumu

Mâturîdîliğin kurucusu kabul edilen İmam Mâturîdî, daha önce bahsettiğimiz üzere Dâru'l-Cüzcânîyye adlı eğitim kurumunda İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin görüşlerini geliştirip sistemleştirmiş ve onun gibi din konusunda ortaya çıkan problemleri akıl ve nakil ışığında çözmeye çalışmıştır.⁴² İmam Mâturîdî sorunları çözerken ayet ve hadislerin inceliklerini anlamak için akıl yürütmeye büyük önem vermiştir. O, bundan dolayı te'vilin bidat kabul edildiği bir dönemde ayet ve hadislerin Kur'an'ın özüne uygun olarak yorumlanmasını gerekli görmüştür.⁴³ Nitekim Ebû'l-Muîn en-Nesefî bu konuda şunları kaydetmektedir:

"Müteşâbih ayet ve hadislerin anlaşılması konusunda meşâ-yihimiz arasında ihtilaf vardır. Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. İsmail el-Buhârî ve Ebû Davud es-Sicistânî gibi Ehl-i Hadis'e mensup âlimler ile Nusayr b. Yahya el-Belhî ve Ebû İsmet Sa'd b. Muaz el-Mervezî gibi bazı âlimlerimiz, müteşâbih ayet ve hadislere inanmakla birlikte, onların ne anlama geldikleriyle meşgul olmamışlardır. Hatta Mâlik b. Enes'e istivâ ayetinin anlamı sorulunca onun şöyle cevap verdiği nakledilmektedir: *İstivâ, aslında meçhul değildir. Fakat biz onu anlayamayız. Bu sebeple istivâ hakkında soru sormak bidattir.*"⁴⁴

Nesefî, açıklamalarının bundan sonraki kısmına isim vermeden, İmam Mâturîdî'yi ve onun gibi düşünenleri kastederek şöyle devam etmektedir. "Bazı hocalarımız ise, müteşâbih ayet ve hadisleri, tevhide ve muhkem ayetlere uygun düşecek şekilde te'vil ettiler. Bununla birlikte yaptıkları te'vilin, Allah'ın murat ettiği mananın sadece bir yönünü ifade ettiğini söylediler. O konuda kesin bir hüküm belirtmeden şöyle dediler: *Biz, müteşâbihlerin sadece bazı yönlerini anlayabiliriz. Mesela, "Yed" zikredilmiş ve onunla kudret,*

42 İbn Yahya, *Şerhu Cümeli Usûli'd-Dîn*, v. 121b, 160b-162a; Krş., Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", 35, 36; Ashirbek Müminov-Anke Von Kuegelgen, "Mâturîdî Döneminde Semerkant İlahiyatçıları (4/10. Asır)", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara 2003, 266.

43 Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 119 vd.

44 Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/130.

kuvvat, sultan, memleket, hüccet, galebe, izzet gibi tevhid ile çelişmeyen anlamlar murad olunmuştur"⁴⁵ demektedir.

Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Horasan ve Mâverâünnehir'deki halkın mezhebi hakkında *Tabsıratü'l-Edille*'sinde şu bilgilere de yer vermektedir: "Usûl ve fûru' ilimlerini birleştiren Semerkantlı âlimlerimiz, eş-Şeyh Ebû Bekir Ahmed b. İshâk b. Sabih el-Cüzcânî'nin zamanından beri bu mezhepte idiler".⁴⁶ Nesefî'nin burada geçen, "Semerkantlı âlimlerimiz" ifadesini, *Hanefî Semerkant Cüzcânîyye Ekolü* olarak anlayabiliriz.⁴⁷

İmam Mâtürîdî'nin hocası Ebû Nasr el-İyâzî'nin ölümünden sonra, Semerkantlı Hanefîlerin din ve dünya görüşlerinde bazı farklılıklar ortaya çıktığı ve bunun sonucunda Semerkantlı Hanefîlerin iki alt gruba ayrıldıkları anlaşılmaktadır.⁴⁸ Bu yüzden IV./X. ve V./XI. yüzyıllarda, özellikle de Samanîler döneminde yaşayan Semerkantlı Hanefîleri, Hanefî-Hadis Taraftarları ve Hanefî-Mâtürîdîler şeklinde isimlendirmek mümkündür.

a. Hanefî-Hadis Taraftarları: Ebû Ahmed el-İyâzî gibi âlimlerin benimsediği sorgulamadan ve eleştirmeden siyasî idareye mutlak itaati gerekli gören, aklî yoruma / te'vile pek cevaz vermeyen Hanefîlerdir.

b. Hanefî-Mâtürîdîler: İmam Mâtürîdî'nin başını çektiği sorgulayan, eleştiren ve daha iyisini yapmak için naklin yanı sıra akla büyük önem veren âlimler ve ona tâbi olan Hanefîlerdir. Nitekim İmam Mâtürîdî'ye göre müteşâbihâtın manası tam olarak bilinmemekle birlikte, onların bazı anlamlarının Ehl-i ilim ve marifet tarafından bilinmesi mümkündür.⁴⁹ Dolayısıyla bu tür ayetler, muhkem ayetlerin ışığında yorumlanabilir. Hatta insan-

45 Nesefî, *Tabsıratü'l-Edille*, I/130. Krş., Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî (333/944), *Te'vîlâtü Ehli Sünnet*, thk. Fâtıma Yûsuf el-Heyemî, Beyrut 2004, I/246-248; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 108-110.

46 Nesefî, *Tabsıratü'l-Edille*, I/356.

47 Hanefî Cüzcânîyye Ekolü hakkında geniş bilgi için bkz., Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 101-108.

48 İbn Yahya, *Şerhu Cümeli Usûli'd-Dîn*, v. 121b, 160b-162a; krş., Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 120.

49 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli Sünnet*, I/248.

ların uygun olmayan düşüncelere kapılmamaları için müteşâbihâtın muhkem ayetlerin ışığında Kur'ân'ın bütünlüğüne ters düşmeyecek şekilde yorumlanması gerekir. Çünkü İmam Mâturîdî'ye göre ayetlerin yanlış anlaşılmasının önüne geçmek ve onlara en uygun manayı vermek, ancak âlimlerin te'viliyle mümkündür.⁵⁰ Üstelik İmam Mâturîdî'ye göre Kur'ân'da müteşâbih ayetlerin bulunması iki bakımdan faydalıdır: Ona göre bu tür ayetlerin gönderilişinde iki çeşit faydaya ihtimal vardır: İmam Mâturîdî'ye göre müteşâbih ayetler,

1- İnsanları meraklandırarak, onları düşünmeye ve araştırmaya teşvik etmek,

11- Bilenlerin, bilmeyenlerden üstün olduğunun anlaşılması için gönderilmiş olabilir.⁵¹

İmam Mâturîdî'nin te'vil ile ilgili bu görüşünden hareketle onun ve ona nispet edilen Mâturîdîliğin düşünmeye, araştırmaya ve bilime ne kadar çok önem verdiği açıkça anlaşılmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi Mâturîdî'nin yaşadığı dönemde Haneî Semerkant topluluğu içerisinde birbirine rakip iki alt grup ortaya çıkmıştır. Bunlardan İyâzîyye grubu zamanla yöneticilerle yakın ilişki içerisine girdikleri için onların bazı yanlışlıklarını görmezden gelmişlerdir. Buna karşı yöneticiler de onları desteklemişler ve kadılık makamlarına daha çok onları getirmişlerdir. Nitekim Samanî emiri İsmail'in yakın çevresine şöyle dediği nakledilmektedir: "Allah bizim makamımızı yüceltti. Biz de dostlarımızı yüceltmeli ve onları belli makamlara getirmeliyiz ki, onların bize bağlılık ve şükranları artsın."⁵² Hakim es-Semerkandî'nin Semerkant kadılığına atanıp orada uzun süre tutulması ve *Sevâdu'l-A'zam* adlı eserin ona yazdırılması ve basılıp dağıtılması muhtemelen bu yakın ilişkiden kaynaklanmaktadır. Nitekim bu gruba mensup âlimlerin siyâsîlerle yakın ilişki içinde bulunarak önemli makamlara gelmeleri, dönemin ileri gelen zahit âlimleri tarafından eleştirilmiştir. Mesela Hakim es-Semerkandî'nin Samanî sultanıyla yakın ilişkiye girerek ön plana çıkması, muhaddis Muhammed b.

50 Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehli Sünnet*, I/1, 248; Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 114, 115.

51 Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehli Sünnet*, I/248.

52 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII/6, 7.

Ahmed ez-Zehebî el-Haddâdî (IV./X. asır) ve zahitlerden İbrahim el-Kadûkî (IV./X. asır) tarafından tenkit edilmiştir.⁵³

Buna karşı İmam Mâturîdî ve taraftarları ise sadece ilmî faaliyetlerle meşgul olmuşlar ve dini, dünyaya alet etmemişlerdir.⁵⁴ Yöneticilerin hak ve adalet üzere davranmasını tavsiye etmişler ve yapılan yanlışlıkları düzeltmek amacıyla eleştirerek daima ilerlemeyi hedeflemişlerdir. Mesela Mâturîdî, dönemindeki bazı Samanî emirlerinin yapmış oldukları haksızlık ve yanlışlıkları gördüğü için olsa gerek, bir takım haksız uygulamalarda bulunan bir sultana adil diyen kimsenin kâfir olacağına dair fetva vermiştir.⁵⁵ Yine Mâturîdî ve taraftarları diğerlerinin aksine her alanda ilerleme kaydetmeyi amaçlayarak, aklı kullanma ve te'vil konusuna büyük önem vermişlerdir. Mâturîdî'nin tefsirini *Kitâbü't-Te'vîlât* şeklinde isimlendirmiş olması da onun bu konuya verdiği önemi göstermektedir.

Öte yandan Hakim es-Semerkindî'ye nispet edilen *Sevâdu'l-A'zam*'ın şerhinde, aklî delillere ve kelâmî tartışmalara yer verilmektedir. Özellikle *Sevâdu'l-A'zam* adlı eserin açıklama kısmında te'vil ve İmamet gibi konularla ilgili görüşler Hanefilikten çok Hadis Taraftarları'nın fikirlerine yakındır. Nitekim Hadis Taraftarları'nın belirgin özelliği olan müteşâbihât konusunda yorum yapılmaması ve kelâmî tartışmaların hoş karşılanmaması,⁵⁶ İyâziyye mensuplarınca kabul görmüştür. Dil ile ikrar etmedikçe kalp ile tasdik etmenin mümin olmak için yetmeyeceği ileri sürülmüştür. Müteşâbihâtı tefsir edenler de bidatçı olmakla suçlanmıştır.⁵⁷

53 Muhammed b. İbrahim el-Hâsirî (500/1107), *el-Hâvî fil Fetâvâ*, Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu Ali Paşa Böl. Nu: 402, v. 277b; Neseî, *el-Kand*, Tahran 1999, 59.

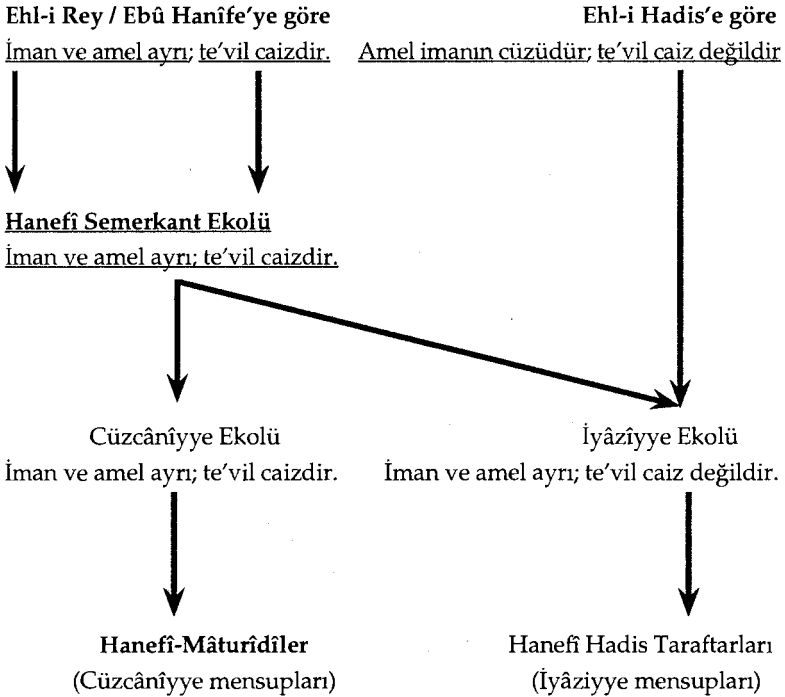
54 Mesela bu gruba mensup olan Ebû Bekir Ahmed b. İsmail el-Fakih es-Semerkindî, mahkemede Semerkantlı bir zengin lehine şahitlik yapması için teklif edilen büyük bir parayı reddetmiştir. Bkz., Hâsirî, *el-Hâvî*, v. 277a.

55 Ebû İshâk İbrahim b. İsmail b. Ebî Nasr Saffar el-Ensârî (534/1139), *Mesâil*, Bibliothèque Nationale de France, Arabe, Nu: 4808, v. 70; Ahmet b. Musa el-Keşî (550/1155), *Mecmû'u'l-Havâdis ve'n-Nevâzil*, Süleymaniye Ktp. Yeni Camii Bölümü, Nu: 547, v. 277b.

56 Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî (329/940), *Şerhu Kitâbü's-Sünne*, (İbn Ya'lâ'nın *Tabakât*'ı içerisinde II. 18-43), 19; Eş'arî, *Makâlât*, 194; Geniş bilgi için bkz., Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Ankara 2002, 68, 70.

57 Hakim es-Semerkindî, *Sevâdu'l-A'zam*, 26, 27.

Bu durum Semerkanlı Hanefiler arasında Hanefiliğin özünde bulunan nakille birlikte *istidlâl* anlayışından, akıl yürütmeye sıcak bakılmayan Hadis taraftarı anlayışa doğru bir kayma olduğunu göstermektedir. Bu nedenle biz, bu anlayışa sahip olanları *Hanefî-Hadis Taraftarları* diye isimlendirdik.⁵⁸ Buna karşı Mâturîdî'nin reisliğini / İmamlığını yaptığı topluluk ise Hanefiliğin özünde var olan nakle sadık kalmakla birlikte araştıran, sorgulayan *istidlâl* anlayışını aynen sürdürmüştür. Bu nedenle de, Hanefî Semerkant ekolü içerisinde İmam Mâturîdî'nin öncülük ettiği bu grubu *Hanefî-Mâturîdîler* şeklinde isimlendirdik. Bunu şema üzerinde şu şekilde gösterebiliriz:

Yukarıdaki şemada Cüzcânîyye mensuplarının iman, amel ve te'vil konularında tamamen Ebû Hanîfe'nin görüşlerini benimse-

58 Krş., Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 122; Madelung, "Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler", 311.

dikleri görülmektedir. Bu sebeple onlar Müteşâbih ayet ve hadisleri Kur'ân'ın bütünlüğü içinde ve muhkem ayetlere ters düşmeyecek şekilde te'vil ettiler. Mâtürîdî'nin önemli bir eserini, *Te'vilât* şeklinde isimlendirmiş olması, daha önce de geçtiği üzere çok büyük ihtimalle bu düşünceden kaynaklanmaktadır. O devirde Semerkant'ta çeşitli din, mezhep ve düşüncedeki kişileri göz önünde bulunduran İmam Mâtürîdî'nin müteşâbih ayetlerin suiistimal edilmesinin önüne geçmek için te'vili gerekli gördüğü kanaatindeyiz.

Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemde bir taraftan muhtelif din ve düşünce sistemleri arasındaki rekabetin olması, diğer taraftan güvenli ve özgür bir ilmî atmosferin bulunması, ayrıca yoğun bir eğitim faaliyetinin olması, zamanın ve mekânın elverişli olması Mâtürîdîliğin oluşmasını kolaylaştırmıştır. Çünkü Hanefilerle diğer din, inanç ve mezhep mensupları arasında meydana gelen rekabetin, ilmî faaliyetlerin zinde kalıp gelişip, sistemleşmesine yardımcı olduğunu düşünmekteyiz.

Araştırmamızda İmam Mâtürîdî'nin (333/944) görüşlerinin kendisinden sonra Selçuklular dönemine (431/1040) kadar geçen süre içerisinde en az on ayrı koldan yayıldığını tespit ettik.

1. Ebû'l-Kasım İshâk b. Muhammed b. İsmail el-Hakim es-Semerkandî (342/953) koludur. İmam Mâtürîdî'den fıkıh ve kelâm okuyan Hakîm es-Semerkandî, halk tarafından sevilen ve saygı duyulan bir kişi olarak Semerkant'ta uzun süre kadılık görevinde bulunmuştur.⁵⁹ Kezâ Hakim es-Semerkandî, hocası İmam Mâtürîdî 333/944 yılında vefat edince mezar taşına şu ibareyi yazdırmıştır:

“Bu, her şeyini ilme adayan ve ilmin yayılıp, gelişmesine harcayan,

Bu sebeple, eserleri övülen, ömrünün meyvelerini toplayan zatın kabridir.”⁶⁰

Uzun yıllar Semerkant'ta kadılık görevinde bulunan Hakim es-Semerkandî'nin sevilen ve saygı duyulan önemli bir kişi ola-

59 Nesefî, *Tabşiratü'l-Edille*, I/360; Kefevî, *Ketâib*, v. 105b; krş., Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, 285.

60 Nesefî, *Tabşiratü'l-Edille*, I/358.

rak İmam Mâtûrîdî'nin mezar taşına yazdırdığı ve orada yüzyıllarca kaldığını tahmin ettiğimiz bu övücü ifadelerin İmam Mâtûrîdî'nin isminin ve görüşlerinin yayılmasına katkı sağladığını düşünmekteyiz. Hakim es-Semerkindî'nin hocasının kabrine yuvarındaki beyitleri yazdırmış olması da onun İmam Mâtûrîdî'nin görüşlerini hayatı boyunca yaymaya çalıştığına işaret etmektedir. Yine bu beyit, İmam Mâtûrîdî'nin yaşadığı dönemde de iyi tanınan, eserleri bilinip okunan ve dönemin en meşhur âlimi olduğuna delil teşkil etmektedir.

2. Ali b. Said er-Rustuğfenî (345/956) koludur. Rustuğfenî, İmam Mâtûrîdî'nin önde gelen öğrencilerinden olup⁶¹ *İrşâdü'l-Muhtedî*, *Kitâbu'z-Zevâid*, *Kitâb bi'l-Hilâf*, *Beyânu's-Sünne ve'l-Cemâ'a*⁶² ve *el-Es'ile ve'l-Ecvibe*⁶³ gibi kıymetli eserler yazmış⁶⁴ ve hocasının görüşlerini yaymaya çalışmıştır.⁶⁵ Rustuğfenî, Mâtûrîdî'nin vefat etmesi üzerine ilmini tamamlamak için Semerkant'tan Belh'e, daha sonra Buhara'ya gitmiştir. O, gittiği yerlerde bir taraftan ilmini geliştirmiş, diğer taraftan Mâtûrîdî'yi "eş-Şeyh el-İmam"⁶⁶, "eş-Şeyh Ebî Mansûr el-Mâtûrîdî"⁶⁷, "Şeyhu'l-İslâm"⁶⁸ ve "eş-Şeyhu'l-İmâmi'l-Hüdâ"⁶⁹ gibi sıfatlarla övmüş ve hocasının fikirlerini ömrünün sonuna kadar yaymaya çalışmıştır.⁷⁰ Ayrıca o, İbn Yahya gibi ilk kuşak Hanefî-Mâtûrîdî âlimleri yetiştirmek suretiyle de Mâtûrîdîliğin oluşumuna katkı sağlamıştır.

61 Rustuğfenî, *el-Es'ile*, v. 154; Kefevî, *Ketâib*, v. 105b; krş., Sıddık Korkmaz, "İmam Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî'nin Hayatı ve Eserleri", *Dini Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos 2001, c. 4, 10/89.

62 Nesefî, *Tabsiratu'l-Edille*, I/358; Leknevî, *el-Fevâid*, 65.

63 Sezgin, *GAS*, I/606.

64 Rustuğfenî, *el-Es'ile*, v. 154.

65 İbn Yahya, *Şerhu Cümel-i Usûli'd-Dîn*, v. 162a; geniş bilgi için bkz., Ak, *Mâtûrîdî ve Mâtûrîdîlik*, 139-141.

66 Rustuğfenî, *el-Fevâid*, v. 302a.

67 Rustuğfenî, *el-Fevâid*, v. 313b.

68 Rustuğfenî, *el-Fevâid*, v. 315a.

69 Rustuğfenî, *el-Fevâid*, v. 317a.

70 Geniş bilgi için bkz., Ak, *Mâtûrîdî ve Mâtûrîdîlik*, 139-141.

3. Ebû Ahmed el-İyâzî (IV/X. asrın başları) koludur. İbn Yahya'nın verdiği bilgiye göre Ebû Ahmed el-İyâzî, Maturîdî'nin hocalarından Ebû Nasr el-İyâzî'nin oğlu olup Semerkant'ta bulunan Dâru'l-Cüzcânîyye adlı eğitim merkezinde İmam Maturîdî'den fıkıh, kelâm ve mezhepler konusunda ders almıştır.⁷¹ Semerkant HanefîlerininöndegelenâlimlerindenveDaru'l-Cüzcânîyye'debir müddet baş hocalık yapan Ebû Ahmed el-İyâzî, ilim, anlayış, nezaket, verâ ve mezhepleri bilme bakımından dönemin en önde gelen âlimlerden olduğu için hocası İmam Mâturîdî'ye son derece saygı duymuştur.⁷² Hocasının görüşleri doğrultusunda ders verdiği anlaşılan Ebû Ahmed el-İyâzî, aynı zamanda çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Nitekim onun yetiştirdiği öğrencilerden Muhammed b. Muhammed es-Seleme, ilk Mâturîdî kaynaklardan sayılan *Cümeliü Usûli'd-Dîn* adında kıymetli bir eser yazmıştır.⁷³ Böylece Ebû Ahmed el-İyâzî, Hanefî-Mâturîdî çizgide dersler vererek ve çok sayıda öğrenci yetiştirerek Mâturîdîliğin oluşumuna katkıda bulunmuştur.

4. Ebû Seleme (IV/X. asrın ortaları) koludur. Ebû Seleme, *Cümeliü Usûli'd-Dîn* adlı eserinde iman,⁷⁴ tevhid⁷⁵ ve müteşâbihât⁷⁶ gibi temel konularda Mâturîdî'nin görüşlerini isim vermeksizin savunmuştur.⁷⁷ Bu sebeple Ebû Seleme için İmam Mâturîdî'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'inde ele aldığı konuları özetleyerek verdiğini söylemek mümkündür. Çünkü her iki âlim de eserlerine, bilgi ve bilgi edinmenin yollarıyla başlamaktadırlar ve Allah'ın varlığı ve tevhidi, sıfatları, tekvin, kader, iman, ru'yetullah ve nübüvvet konularını işlemektedirler. Bundan dolayı tespit edebildiğimiz kadarıyla Mâ-

71 İbn Yahya, *Şerhu Cümeliü Usûli'd-Dîn*, v. 161b, 162a; ayrıca bkz., Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 139-141.

72 İbn Yahya, *Şerhu Cümeliü Usûli'd-Dîn*, v. 161b, 162a; ayrıca bkz., Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 109, 110.

73 İbn Yahya, *Şerhu Cümeliü Usûli'd-Dîn*, 161b, 160a, 161b, 162a; Ebû Seleme, *Cümeliü Usûli'd-Dîn*, 5, 7; Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 13, 135-138.

74 Ebû Seleme, *Cümeliü Usûli'd-Dîn*, 10, 26-28.

75 Ebû Seleme, *Cümeliü Usûli'd-Dîn*, 13-15.

76 Ebû Seleme, *Cümeliü Usûli'd-Dîn*, 37.

77 Bkz. Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 1-642; krş., Ebû Seleme, *Cümeliü Usûli'd-Dîn*, 1-50; Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 135-138.

turîdî'nin görüşleri kendisinden sonra derli toplu olarak ilk defa Ebû Seleme tarafından ortaya konulmuştur. Ebû Seleme, *Cümeli Usûlî'd-Dîn* adlı eserinde Mâturîdî'nin fikirlerine geniş yer vermiş ve onların çoğunu benimsemiştir. Böylece o, Mâturîdîliğin oluşumuna ve yayılışına önemli katkıda bulunmuştur.

5. İbn Yahya (IV/X. asrın sonları) koludur. Mâturîdî'nin öğrencisinin öğrencisi olan İbn Yahya *Şerhu Cümeli Usûlî'd-Dîn* adlı eserinde en çok hocası Ruştüfî'nin ikinci olarak ise Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin adını ve görüşlerini överek zikretmektedir.⁷⁸ O, yirmi üç yerde Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin adını ve görüşlerini zikretmekle kalmamış aynı zamanda onun görüşlerini kendi görüşlerinin doğruluğuna delil getirmiştir.⁷⁹ Böylece İbn Yahya, Mâturîdîliğin ilk kaynaklarından *Cümeli Usûlî'd-Dîn* adlı eseri şerh ederek ve önemli öğrenciler yetiştirerek Mâturîdîliğin yayılmasına çalışmıştır.

6. Fakih Abdüssamed b. Ahmed el-Erbincenî (IV/X. asrın sonları) koludur. *Şerhu Cümeli Usûlî'd-Dîn* adlı eserde geçen bir kayıda göre Semerkant'ın ileri gelen âlimlerinden birisi olan Ebû Bekir el-İyâzî'nin (350/970 civarı)⁸⁰ taziyesinde fakih Abdüssamed b. Ahmed el-Erbincenî Mâturîdî'nin şu sözünü nakletmiştir: "Dîni ilimleri ve hükümleri öğretme hususunda bu ümmetin âlimleri, geçmiş peygamberler gibidir. Geçmişte bir peygamberin devri sona erip çözülmesi gereken meseleler ortaya çıkınca, o meseleyi çözecek bir âlim kalmadığında, yeni bir peygamber gönderildiği gibi, bu ümmetin içinde de her asırda, vefat eden fakihlerin yerine, ya yeni âlimler gelir, ya da kıyametin kopması gerekir; çünkü Allah'ın insanları yol göstericilerden mahrum bırakması düşünül-

78 Mâturîdî'nin adı, bu eserde yirmiden fazla yerde geçmekte olup onlardan bazıları şunlardır: İbn Yahya, *Şerhu Cümeli Usûlî'd-Dîn*, v. 18b, 20a, 29a, 34a, 46b, 52b, 53a, 64b, 68a, 110a, 117b, 118b ve 127b.

79 İbn Yahya, *Şerhu Cümeli Usûlî'd-Dîn*, v. 18b, 20a, 29a, 31a, 34a, 39a, 46b, 52b, 53a, 61b, 64b, 68a, 68b, 88b, 93b, 110a, 117b, 118b, 127b; geniş bilgi için bkz. Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 141-146.

80 İbn Yahya, *Şerhu Cümeli Usûlî'd-Dîn*, v. 160b; krş., Şükrü Özen, "IV.(X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mutezile-Mücadelesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, İstanbul 1997, 67.

lemez.”⁸¹ Fakih Abdüssamed el-Erbincenî’nin, Ebû Bekir el-İyâzî’nin taziyesinde İmam Mâturîdî’nin ismiyle birlikte önemli bir sözünü nakletmiş olması, onun, Mâturîdî’nin ismini ve görüşlerini yaydığına bir delildir. Kezâ Semerkant’ın ileri gelen bir âliminin taziyesinde, bir fakihin / âlimin orada toplanan halka İmam Mâturîdî’nin isminden ve görüşünden bahsetmiş olması da Mâturîdî’nin ve fikirlerinin IV./X. yüzyılın ikinci yarısında halk tarafından önemsenip benimsendiğine işaret etmektedir.

7. Dönemin önde gelen Hanefî sûfî âlimi Ebû’l-Leys es-Semerkandî (373/983) koludur. Ebû’l-Leys es-Semerkandî, *Şerhu Fıkhu’l-Ekber* adlı kitabında İmam Mâturîdî’nin ismini zikretmiş ve takva,⁸² imanın tanımı,⁸³ iman ve İslâm’ın bir oluşu,⁸⁴ sıfatlar,⁸⁵ tevhid⁸⁶ ve kıyamet⁸⁷ ile ilgili konularda ona atıfta bulunmuştur.⁸⁸ Onun şerhi incelendiğinde, Ebû’l-Leys es-Semerkandî’nin Mâturîdî’ye ait görüşleri esas itibarıyla benimsediği ve savunduğu anlaşılmaktadır.⁸⁹ Çünkü Ebû’l-Leys, Müteşâbihâtın te’vili ve İmamet konularında Mâturîdî’nin görüşünü paylaşmaktadır.⁹⁰ Ebû’l-Leys es-Semerkandî, başta imanın tanımı ve tevhid konusu olmak üzere pek çok itikadî konuda Mâturîdî’nin fikirlerini benimseyip savunmuştur. Ayrıca Ebû’l-Leys es-Semerkandî’nin çok sayıda önemli eserler verdiği ve bu eserlerin Hanefiler arasında geniş bir kabul gördüğü

81 İbn Yahya, *Şerhu Cümeli’l-Usûli’l-Dîn*, v. 18b, 19a.

82 Ebu’l-Leys es-Semerkandî Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Hanefî (373/983), *Şerhu Fıkhu’l-Ekber*, Haydarabad 1321, 2.

83 Ebu’l-Leys es-Semerkandî, *Şerhu Fıkhu’l-Ekber*, 7; Ebu’l-Leys es-Semerkandî Nasr b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî (373/983), *Behcetü’l-Ullâm fî Şerhi Beyânî Akâdeti’l-Usûl*, British Musium, Nu: 871, v. 18a vd.

84 Ebu’l-Leys es-Semerkandî, *Şerhu Fıkhu’l-Ekber*, 6, 7.

85 Ebu’l-Leys es-Semerkandî, *Şerhu Fıkhu’l-Ekber*, 19.

86 Ebu’l-Leys es-Semerkandî, *Şerhu Fıkhu’l-Ekber*, 20, 21.

87 Ebu’l-Leys es-Semerkandî, *Şerhu Fıkhu’l-Ekber*, 26.

88 Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdilik*, 146-149.

89 Ebu’l-Leys es-Semerkandî, *Şerhu Fıkhu’l-Ekber*, 7; Ebu’l-Leys es-Semerkandî Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Hanefî (373/983), *Kitâbu Mukaddime-i Ebi’l-Leys es-Semerkandî*, Erzurum 1987, v. 44b.

90 Ebu’l-Leys es-Semerkandî Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Hanefî (373/983), *Kitâbü’t-Tefsîr*, Beyrut 1985, I/363, I/245-247; Ebu’l-Leys es-Semerkandî, *Kitâbu Mukaddime*, v. 45b, 46b; bu konuda geniş bilgi için bkz., Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdilik*, 146-149.

ve yaygın bir şekilde okunduğu da bilinmektedir. Bütün bunlar Mâtürîdî fikirlerin yayılmasında ve dolayısıyla Mâtürîdîliğin oluşumunda Ebû'l-Leyis es-Semerkindî'nin de önemli katkısı olduğunu göstermektedir.

8. Ebû Muhammed Abdülkerim b. Musâ b. İsâ el-Pezdevî⁹¹ (390/1000) koludur. Abdülkerim el-Pezdevî, Sadrü'l-İslâm Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdülkerim el-Pezdevî ile Fahrü'l-İslâm Ebû'l-Usr Ali Muhammed el-Pezdevî'nin dedeleri olup Mâtürîdî'den fıkıh ve kelâm okumuştur.⁹² Ömer en-Neseffî'nin *el-Kand fî Zikri Ulemâ-i Semerkand* isimli eserinde kaydettiğine göre İmam Mâtürîdî'den yetişen Abdülkerim el-Pezdevî, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Osman b. Selâm es-Semerkindî, Ebû Ali Muhammed b. Haris el-Lü'lü' es-Semerkindî ve Ebû Talha Mansûr b. Muhammed el-Pezdevî gibi çeşitli âlimlerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden ise 390/1000 yılında vefat edinceye çok sayıda öğrenci ve Semerkant halkı ilim öğrenmiştir.⁹³ Abdülkerim el-Pezdevî, İmam Mâtürîdî'den yaklaşık 60 yıl sonra vefat ettiğine göre onun genç denecek bir yaşta Mâtürîdî'den akâid, fıkıh ve tefsir; diğer hocalarından da hadis ilmini öğrendiği ve ömrü boyunca öğrendiklerini başkalarına öğrettiği anlaşılmaktadır. Abdülkerim el-Pezdevî, sadece Mâtürîdî'nin fikirlerini öğretmekle kalmamış aynı zamanda hocasının eserlerini ve onun kerametlerini de çocuklarına ve öğrencilerine aktarmıştır. Nitekim torunlarından Ebû'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî'nin *Usûlü'd-Dîn* adlı eserinde geçen şu ifadeler bunu açıkça göstermektedir:

"Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebi üzere Tevhid ilminde zahid İmam Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin bir kitabını görüp inceledim. Ebû Mansûr, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın reislerindendi. Şeyh imam babam, cedit zahid şeyh imam Abdülkerim b. Musa'dan naklen onun kerametlerini bana hikâyeye etmiştir. Zira bizim ceditimiz ve ashabımızın kitapları ile Şeyh İmam Ebû Mansûr Mâ-

91 Abdülkerim el-Pezdevî, Neseffî'e 6 fersah uzaktaki Bezde kalesine nispet edilmektedir. Bkz., Sem'ânî, *el-Ensâb*, I/339.

92 Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 3; Ömer Neseffî, *el-Kand*, 311-312; el-Kefevî, *Ketâib*, v. 105b.

93 Neseffî, *el-Kand*, 311-312.

turîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Kitâbü't-Te'vîlât*'ının manalarını iyi öğrenmişlerdi." ⁹⁴ Bütün bunlar Mâturîdî'nin fikirlerinin öğrencisi Abdülkerim el-Pezdevî tarafından da Semerkant ve civarında yayıldığını göstermektedir.

9. Gaziler Ribatı'nda İmam Mâturîdî'den ders alan öğrencilerin oluşturduğu kol / gruptur. Ömer en-Neseî'nin *el-Kand fi Zikri Ulemâ-i Semerkand* adlı eserinde verdiği bilgiye göre İmam Mâturîdî'nin Gaziler Ribatı'nda da ders verdiği anlaşılmaktadır. ⁹⁵ Mâturîdî'nin burada ne kadar ders verdiği kesin olarak bilinmemekle beraber, onun, orada bir müddet ders verdiği öğrencilerinin de hocaları Mâturîdî'nin ismini övmüş olmaları ve görüşlerini yaymaya çalışmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

10. İmam Mâturîdî'de okumuş, fakat isimleri tespit edilemeyen Dârü'l-Cüzcâniyyeli öğrencilerin oluşturduğu kol / gruptur. Nitekim Mâturîdîliğe dair kaynaklar incelendiğinde Mâturîdî'nin yukarıda isimlerini zikrettiğimiz öğrencilerden başka henüz isimlerini tespit edemediğimiz daha çok sayıda öğrencisinin olduğu anlaşılır. Çünkü İmam Mâturîdî'nin yaklaşık yüz yıl yaşadığı ve ömrünün sonuna kadar dönemin ilim ve kültür merkezi olan Semerkant'ta çok sayıda öğrenci yetiştirdiği bilinmektedir. ⁹⁶ Bu bakımdan Mâturîdîliğin oluşumunda bu isimsiz âlimlerin / kişilerin de katkılarının olduğunu düşünmekteyiz.

Yukarıda on maddede toplamaya çalıştığımız İmam Mâturîdî'nin ismini överek ve görüşlerini yaymaya çalışarak Mâturîdîliğin oluşumuna katkıda bulunan söz konusu kişileri, ilk kuşak Hanefî-Mâturîdî âlimler şeklinde isimlendirmek mümkündür. ⁹⁷ Diğer bir ifade ile onlara, Selçuklular öncesi Mâturîdî âlimler demek mümkündür.

94 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 3.

95 Ebû Hafs Ömer en-Neseî, *Kitâbü'l-Kand fi Tarihi Semerkand*, thk., W. Barthold, Turkestan V epoxu Mongolskago Naşestviya, Petersburg 1898, I. Kısım metninlerin içinde, s. 50-51.

96 İbn Yahya, *Şerhu Cümeli Usûli'd-Dîn*, 16b-162a; Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, 356-360; Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 37-48.

97 Krş., Müminov- Kuegelgen, "Mâturîdî Döneminde Semerkant İlahiyatçıları," 266.

Görüldüğü gibi Hanefî Semerkant topluluğu içerisinde İmam Mâturîdî'nin de bulunduğu çok sayıda Hanefî âlim yetişmiştir. Ebû Hafs Ömer en-Nesefî, *el-Kand fî Zikri Ulemâ-i Semerkand* adlı kitabında Semerkant'ta yetişen âlimlerin geniş bir listesini vermektedir.⁹⁸ Bu esnada Semerkant'takine benzer Hanefî eğitim öğretim, Mâverâünnehir'in Buhara, Belh, Nesef ve Pezdev gibi diğer şehirlerinde de devam etmiştir. Ancak bu ilim merkezleri arasında kuşkusuz Semerkant'ın ayrı bir yeri vardır. Zira Semerkant o devirde dünyanın önde gelen ilim ve kültür merkezi idi. Bu sebeple Mâverâünnehir'deki Hanefîler üzerinde en etkili eğitim Semerkant'ta verilmiştir. Şüphesiz burada Ebû Hanîfe'nin İmam Mâturîdî tarafından geliştirilip sistemeleştirilen itikadî görüşleri hâkim oldu. İmam Mâturîdî'den sonra onun görüşleri kendisinden sonra Belh, Buhara, Nesef ve Pezdev gibi şehirlerde asırlarca okutulup öğretilmiştir. Aynı zamanda söz konusu Hanefî âlimler, bölgede Mâturîdî'nin görüşlerini açıklayıcı ve destekleyici çeşitli eserler yazmışlardır. Nitekim bu dönemde Ebû Seleme, *Cümeli' Usûli'd-Dîn*, İbn Yahya *Şerhu Cümeli' Usûli'd-Dîn*, Rustuğfeni, *el-Fevâid*, Ebû'l-Leys Semerkandî, *Şerhu Fıkh'l-Ekber* adlı eserler yazmışlardır.⁹⁹ Ayrıca Makdisi, söz konusu dönemdeki âlimlerin yöneticiler derecesine çıktığını kaydetmektedir.¹⁰⁰ Müminov da bir araştırmasında söz konusu dönemde köy, şehir ve kasabalardaki halkın resmi olmayan önderleri sayılan âlimlerin nüfuzlarının giderek arttığını teyit etmiştir.¹⁰¹ O halde, halk arasında büyük itibarları olan Hanefî-Mâturîdî Türk âlimlerin nüfuzunun artması da Mâturîdîliğin oluşup, yayılışını hızlandırdığını söyleyebiliriz. Ayrıca yazılan bu eserler vasıtasıyla İmam Mâturîdî'nin görüşlerinin başta Mâverâünnehir ve Horasan olmak üzere özellikle Türklerin hâkim olduğu veya bulunduğu yerlerde yayıldığını söylemek de mümkündür.

98 Necmüddîn Ömer en-Nesefî, *el-Kand*, Riyad 1412/1991, 1-622.

99 Geniş bilgi için bkz., Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve Mâturîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya," 385-432; Müminov, "Mâturîdî Döneminde Semerkand İlahiyatçıları," 259-270.

100 Makdisî, *Kitâbu Ahsenü't-Tekâsîm*, 260.

101 Bkz., Kurbanoglu, *Hanefî Âlimler*, 4.

Kitâbü't-Tevhîd ve *Kitâbü't-Te'vîlât* gibi önemli eserler veren ve çok sayıda öğrenci yetiştiren İmam Mâturîdî, yukarıda görüldüğü gibi hem yaşadığı dönemde ve hem de vefatından sonra Hanefîler arasında büyük itibar görmüştür.¹⁰² Kezâ yazdığı eserlerinde ve verdiği derslerinde Ebû Hanîfe'nin görüşlerini aklî ve naklî delillerle geliştirip sistemleştiren Mâturîdî'nin eserleri ve görüşleri öğrencileri tarafından nesilden nesile aktarılmıştır.¹⁰³ Sonuçta İmam Mâturîdî, Hanefîler tarafından Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın ileri gelen bir imamı; fikirleri ise "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat"ın görüşleri şeklinde ifade edilmiştir. Bu sebeple Selçuklulara kadar olan bu sürece Mâturîdîliğin oluşum süreci demek mümkündür.

Sonuç olarak İmam Mâturîdî'nin görüşlerinin en az yukarıda zikrettiğimiz on ana kol yoluyla Semerkant merkez olmak üzere Mâverâünnehir'deki Hanefîler arasında yayıldığını söyleyebiliriz. Diğer bir ifade ile Mâturîdîlik günümüzden yaklaşık 1000 yıl önce bugünkü Özbekistan'ın sınırları içerisinde bulunan Semerkant'ta ortaya çıkmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla 390/1000 yılında vefat eden Abdülkerim el-Pezdevî'den sonra 493/1099 yılında vefat eden Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'ye kadar yani IV./X. asrın sonlarından V./XI. asrın ortalarına kadar süren yaklaşık bir asırlık döneme ait Mâturîdî ve Mâturîdîlik hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu durum, özellikle bu süre içerisinde Mâturîdî'nin ihmal edildiğine işaret etmektedir. Nitekim 493/1099'da vefat eden Semerkand kadısı Pezdevî'nin, "Ebû Mansûr Mâturîdî'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'ini buldum"¹⁰⁴ demesi İmam Mâturîdî'nin kendi memleketinde bile nasıl ihmale uğradığını açıkça göstermektedir. Bu ihmal muhtemelen söz konusu dönemde İmam Mâturîdî'ye açıkça muhalefet eden Şia, Mutezile ve Hadis taraftarlarının o bölgede nüfuzlarının artmasından kaynaklanmış olabilir.

102 Geniş bilgi için bkz., Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", 20, 21; Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 53-55.

103 Geniş bilgi için bkz., Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 47, 48, 128-158.

104 Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 3.

Araştırmamız esnasında 390/1000 ila 450/1058 yılları arasındaki yaklaşık 50, 60 yıllık bir süreyi kapsayan bu dönemde Mâturîdî çizgide herhangi bir esere rastlayamadık. Fakat bu durum Mâturîdîliğin göz ardı edildiğini ifade etmez. Aksine bu dönemde Mâturîdî'nin ismi ve eserleri pek fazla bilinmese de fikirlerinin yukarıda zikrettiğimiz Hanefî âlimler kanalıyla yayıldığı ve Hanefîlerin büyük çoğunluğu tarafından benimsenip savunulduğu kanaatindeyiz.

Mâverâünnehirde Hanefîliğin yayılması konusunda önemli çalışması olan Aşirbek Kurbanoglu'na göre Mâverâünnehirin çeşitli yerlerindeki Hanefî âlimleri başkent Semerkant'a davet ederek onları resmi makamlara getiren ilk Türk devleti Karahanlılar olmuştur. Böylece Samanîleri destekleyen yerel Hanefî-Hadis taraftarı âlimlerin nüfuzu kırılmaya çalışılmıştır.¹⁰⁵ Buradan Mâverâünnehirdeki Hanefî-Mâturîdî âlimlerin itibarının arttığı anlaşılmaktadır. Pezdevî'nin Karahanlılar Semerkant'ı ele geçirdikten sonra Semerkant kadılığına atanması da bu görüşü desteklemektedir. Fakat araştırmamız Selçuklular döneminde Mâturîdîlik ile sınırlı olduğundan bu konuya burada girmeyi uygun bulmadık.

II. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MÂTURÎDİLİK (431-600/1040-1200)

A. Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik Algısı

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Alâuddîn es-Semerkandî ve Nureddîn es-Sâbûnî gibi Selçuklu Hanefî âlimleri, eserlerinde İmam Mâturîdî'yi "Ehl-i Sünnet'in reisi"¹⁰⁶ olarak isimlendirmişlerdir.¹⁰⁷ Mâturîdîliğin temel kaynaklarından çoğu yine Selçuklu Hanefî âlimleri tarafından yazılmış, hatta Mâturîdî'nin *Te'vîlâtül-Kur'ân*'ını da yine Selçuklu Hanefî âlimi Alâuddîn es-Semerkandî tarafından şerh edilmiştir.¹⁰⁸ Kezâ amelde

105 Kurbanoglu, *Hanefî Âlimler*, 34; krş., Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 29-31.

106 Alâuddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-Uşûl*, 3; krş., Kefevi, *Ketâib*, v. 105a, 105b; Yazıcıoğlu, "Mâturîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâturîdî ve Ebû'l-Muîn Nesefî", *AÜİFD*, XXVII, (1985), 282.

107 Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 152-158, 169-172.

108 Geniş bilgi için bkz., Ak, *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 135-158.

Hanefî olan müslümanların çoğunun itikatta Mâturîdîliği, Şâfiî olan müslümanların ise Eş'arîliği tercih ettikleri de bilinmektedir.¹⁰⁹ Fakat *Tabsîratü'l-Edille, el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn, Lübâbü'l-Kelâm, el-Milel ve'n-Nihal* ve *el-Muntazam* gibi Selçuklu dönemine ait kaynaklarda Eş'arîlik / Eş'ariyye ismine dair çok sayıda kayıt bulunmasına rağmen, bu kaynaklarda İmam Eş'arî'nin çağdaşı olan İmam Mâturîdî'ye nispet edilen Mâturîdîlik hakkında hiçbir kayıt bulunmamaktadır.¹¹⁰ Bütün bunlar, Mâturîdî'nin isminin ve görüşlerinin Hanefîler arasında yaygınlaşmasına rağmen Mâturîdîlik isminin bu dönemde kullanılmadığını göstermektedir. Bununla beraber, Mâturîdîliğin Selçuklular döneminde *Hanefiyye, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, İmam Mâturîdî ve tâbileri* gibi çeşitli isimlerle algılandığını ve söz konusu isimlerin Mâturîdîlik yerine kullanıldığını tespit ettik. Şimdi söz konusu algılayışları sırasıyla görelim.

1. Hanefiyye / Ashâbu Ebî Hanîfe

Selçukluların hüküm sürdüğü V./XI. ve VI./XII. yüzyıllara ait kaynaklar incelendiğinde *Hanefiliğin*, hem *fikhî bir ekol* olarak hem de Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşleri doğrultusunda Mâturîdî'nin geliştirip sistemleştirdiği *kelâmî bir ekol* olarak algılandığı ve *Hanefiyye* ve *Ashâbu Ebî Hanîfe* şeklinde isimlendirildiği görülecektir. Nitekim Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn* adlı eserinde, kendisine ilham geldiğini iddia ederek halkı aldatan sûfî bir kişinin 479/1086 yılında Buhara'ya gelip taraftarlarını başına toplaması üzerine Pezdevî yanında bulunan Hanefîlere, "Bu kişi daha önce Ebû Hanîfe'nin (r.a.) mezhebîndendi, sonra Mutezile'ye meyletmiştir"¹¹¹ şeklinde uyarmıştır. Yine Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn* adlı eserinde, "Ebû Hanîfe usûl ve fûru'da bizim imamımız ve reisimizdir"¹¹² demek suretiyle Ebû Hanîfe'yi Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın itikatta ve amelde imamı ola-

109 Krş., Watt, *İslâmî Tetkikler*, 77.

110 Eş'ariyye isminin geçtiği bazı yerler için bkz., Şehristânî, *el-Milel*, I/21, 97, 106, 122; Nesefî, *Tabsîratü'l-Edille*, I/6, 8, 48, 58, 131, 142, 302, 327, 328, 330, 596, 815, 834; Alâuddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 77, 163; Nureddîn es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, 26, 27, 35, 46, 62, 64; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/80, 171.

111 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 366.

112 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 6.

rak görmektedir. Pezdevî, tekvin konusunu açıklarken de “Bu konuyu, Şeyh Ebû Mansûr Mâtürîdî, Sünnet ve Cemâat Ehlinin mezhebini icâd mevcuddan başkadır, icâd hâdis değildir, ama ezeliyedir diyerek tashih edip, düzeltmiştir, o, Eş’arî’den daha üstündür. *Ebû Hanîfe ve Ashâbı’nın mezhebi* de budur”¹¹³ demektedir.

Ebû’l-Muîn en-Nesefî ise *Tabsiratü’l-Edille* adlı eserinde Horasan’ın Merv ve Belh gibi şehirlerinde ve Mâverâünnehir’in tamamında itizalî fikirleri benimsemeyen *Ashâbu Ebî Hanîfe*’nin tamamının ilk dönemden beri usûl ve fûru konularında Hanefiliği benimsediklerini kaydetmektedir.¹¹⁴ Daha önce belirtildiği gibi Nesefî “Hanefiyye” ile amelde Hanefiliği, itikatta Mâtürîdiliği kastetmektedir.

Dönemin yazarlarından Abdülcélil el-Kazvinî, *Kitâbü’n-Nakz* isimli eserinde usûl ve furûda Ebû Hanîfe’nin görüşlerine tâbi olan Hanefîlerden bahsetmektedir.¹¹⁵ Mâtürîdilik üzerine önemli araştırmalar yapan Madelung’a göre burada geçen Hanefîler sözü ile Hanefî-Mâtürîdîler kastedilmektedir.¹¹⁶ Bu kayıtlar, Selçuklular döneminde Hanefiliğin, Mâtürîdiliği de içine alan şemsiye bir kavram olarak kullanıldığını göstermektedir.

Hanefî olmayan bazı kaynaklar da Mâtürîdiliğin Hanefiyye şeklinde algılandığına işaret etmektedirler. Mesela Tâcuddîn es-Subkî (771/1370) *Tabakâtü’ş-Şâfiyyeti’l-Kübrâ* adlı eserinde Mâtürîdî’nin mezhebini *Hanefiyye* olarak zikretmektedir.¹¹⁷ İbn Teymiyye (728/1328) de, *Der’ü Tearruzi’l-Akl ve’n-Nakl* ve *Kitâbü’l-İmân* adlı eserlerinde Mâtürîdî’den Ebû Hanîfe’nin takipçisi olarak bahsetmektedir.¹¹⁸ Yine Şehristânî de *el-Milel ve’n-Nihal*’inde “*Ashâbu Ebî Hanîfe Nu’mân b. Sâbit*”¹¹⁹ kaydına yer vermektedir.

113 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 101.

114 Nesefî, *Tabsiratü’l-Edille*, I/356.

115 Kazvinî, *Kitâbü’n-Nakz*, 74, 492.

116 Madelung, “Mâtürîdiliğin Yayılışı ve Türkler”, 319.

117 Subkî, *Tabakâtü’ş-Şâfiyyeti’l-Kübrâ*, III/384.

118 İbn Teymiyye, *Der’ü Tearruzi’l-Akl ve’n-Nakl*, II/245; Takiyüddîn Ahmed b. Abdülhâlim İbn Teymiyye, *Kitâbü’l-İmân*, nşr., Hüseyin Yusuf el-Gazzal, Beyrut 1406/1986, 372-373.

119 Şehristânî, *el-Milel*, I/245.

Râvendî, *Râhatü's-Sudûr* adlı eserinde "Sultan Sencer zamanında herhangi bir mansıp Ebû Hanîfe Ashâbından başkasının elinde olsa, kılıç darbesiyle elinden alınır İmam-ı Azam'ın Ashâb'ına verilir" ¹²⁰ demektedir. Bu kayıtlar, Selçuklular döneminde Mâtürîdîliğin, İmam-ı Azam'ın Ashâb'ı şeklinde de isimlendirildiğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak Hanefiliğin, Selçukluların özellikle ilk ve orta dönemlerinde hem bir fıkıh ekolü hem de Mâtürîdîliği de içine alan kelâmî bir ekol / mezhep olarak algılandığı ve aynı zamanda bu durumun hem Hanefilerce hem de diğer mezhep mensuplarınınca genel kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Kezâ bu dönemde Mâtürîdîlik yerine Hanefiyye isiminin kullanılmış olması, İmam Mâtürîdî'nin görüşlerinin Ebû Hanîfe'nin görüşlerine dayanmasından ve İmam Mâtürîdî'nin "İmam-ı Azam" ve "İmam-ı Celil" gibi unvanlarla Hanefîlerin gönlünde taht kuran Ebû Hanîfe'nin gölgesinde kalmasından da kaynaklanmış olabilir.

2. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat

Selçuklu döneminde yetişmiş önde gelen Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin eserleri incelendiğinde, söz konusu bütün âlimlerin kendi mezheplerini Hanefiyye ve Ashâbu Ebû Hanîfe'den başka *Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat* şeklinde de isimlendirdikleri ve muhaliflerine Ehl-i Sünnet adına cevaplar verdikleri görülmektedir. Nitekim Ebû'l-Yüsür el-Pezdevî, *Kitâbu Usûlî'd-Dîn* adlı eserinde "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e göre kudret fiilden önce değil, fiille birlikte bulunur; fakat kudret sürekli değildir. Ebû Hanîfe bu meselede ve her meselede Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in reisidir. Çünkü Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in bütün görüşleri Ebû Hanîfe'den rivayet edilmiştir" ¹²¹ demektedir. Pezdevî, tekvin konusunu açıklarken de "Bu konuyu, Şeyh Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Sünnet ve Cemâat Ehlinin mezhebini* îcâd mevcuddan başkadır, îcâd hâdis değildir, ama ezeli-

120 Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, I/18.

121 Ebu'l-Yüsür Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî (493/1099), *Kitâbu Usûlî'd-Dîn*, thk., Hans Peter Linss, Kahire 1388/1963, 115, 116; krş., Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 165-166. (Araştırmamız esnasında Pezdevî'nin *Kitâbu Usûlî'd-Dîn* adlı eserinin hem Arapça'sından hem de Şerafeddin Gölcük tarafından çevrilen Türkçesinden yararlandık ve Türkçesini *Ehli Sünnet Akaidi* şeklinde gösterdik)

dir diyerek tashih edip, düzeltmiştir, o, Eş'arî'den daha üstündür. *Ebü Hanîfe ve ashabının mezhebi* de budur"¹²² demektedir. Böylece o, İmam Mâtürîdî'nin mezhebini, dolayısıyla Hanefî-Mâtürîdîliği, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat şeklinde vermektedir.

Ebü'l-Muîn en-Nesefî de *Kitâbü't-Temhîd* adlı kitabının girişinde söz konusu eserini Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşünü açıklamak için yazdığını kaydetmektedir.¹²³

Alâuddîn es-Semerkindî de *Mizânü'l-Usûl an Netâici'l-Ukûl* adlı eserinde Mâtürîdî'yi itikatta "Ehl-i Sünnetin reisi"¹²⁴ ve amelde "Mâverâünnehir-Semerkind Hanefî fıkıh ekolünün reisi" şeklinde tavsif etmektedir¹²⁵. O, *Şerhu't-Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserinin girişinde ise, Mâtürîdî'ye ait *Kitâbü't-Te'vîlât*'ı, usûlü't-tevhid konusunda Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinin, usûlü-fıkıh ve fûrû-u fıkıh konularında Ebû Hanîfe ve ashabının benimsediği mezhebin Kur'ân'a uygunluğunu beyan eden muazzam bir kitap olarak kaydetmektedir.¹²⁶ Semerkandî, bu ifadeleriyle Ebû Hanîfe'nin görüşlerini sistemleştiren Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşlerini sistemleştiren imamı olduğuna vurgu yapmaktadır.

Mâtürîdîliğe ait kıymetli eserler veren ve önemli öğrenciler yetiştiren Alâuddîn es-Semerkindî'nin İmam Mâtürîdî'yi eserlerinde "Ehl-i Sünnet'in reisi", onun *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ını "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinin Kur'ân'a uygunluğunu beyan eden muazzam bir kitap" şeklinde tavsif ve takdim etmesi, Selçuklular döneminde Mâtürîdîliğin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebi olarak algılanmasında önemli rol oynadığı kanaatindeyiz.

Yukarıdaki ifadeden Selçuklu döneminde İmam Mâtürîdî'nin görüşlerini benimseyip savunan Hanefî âlimlerin kendilerini Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olarak isimlendirdikleri anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle İmam Mâtürîdî tarafından geliştirilip sistemleştirilen Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşleri Selçuklular döneminde Ehl-i

122 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 101.

123 Ebu'l-Muîn en-Nesefî (508/114), *Tevhîdin Esasları kitâbü't-temhîd li kavâidi't-tevhîd*, çev., Hülya Alper, İstanbul 2007, 21.

124 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 3.

125 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 191, 280.

126 Alâuddîn es-Semerkindî, *Şerhu't-Te'vîlât*, 1b.

Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşleri olarak isimlendirilmiştir. Alâud-dîn es-Semerkindî'nin İmam Mâturîdî'yi ilk defa Ehl-i Sünnet'in reisi olarak takdim etmesinden hareketle, Selçuklular döneminde giderek Hanefîyye isminin daha çok bir fıkıh mezhebi olarak algılanmaya başlandığına ve İmam Mâturîdî'nin geliştirip sistemleştirdiği itikadî mezhebin ise daha çok Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat şeklinde isimlendirilmeye başlandığına işaret etmektedir.

Nureddîn es-Sâbûnî de *el-Bidâye fî Usûlî'd-Dîn* adlı kitabın değişik yerlerinde "Büyük İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî"¹²⁷ şeklinde tavsif ettiği İmam Mâturîdî'yi açıkça "Ehl-i Sünnet'in reisi"¹²⁸ olarak takdim etmektedir. Sâbûnî, kelâmın mesmû ve gayri mesmû olup olmaması konusunu ele alırken, "Bu konuda Ehl-i Sünnet ihtilaf etmiştir" dedikten sonra el-Eş'arî, İbnü Fûrek ve Bâkılânî'nin Musa'nın (a.s.) ses ve harf olmaksızın Allah'ın kelâmını duyduğu görüşünü tercih ettiklerini kaydetmektedir. Sâbûnî, bu kayıtta Ehl-i Sünnet'ten saydığı İmam Eş'arî için herhangi bir övgü ifadesi kullanmamaktadır. Fakat İmam Mâturîdî'yi ise "*Hidâyet önderi, Ehl-i Sünnet'in reisi Ebû Mansûr beyyazallahu ğurretehu*"¹²⁹ şeklinde övmektedir. Bu kayıtta, Sâbûnî'nin Eş'arî'yi dolayısıyla Eş'arîleri Ehl-i Sünnet içerisinde değerlendirdiği anlaşılmakla birlikte, Hanefîlere göre Ehl-i Sünnet'in asıl imamının Ebû Mansûr el-Mâturîdî oluşuna kuvvetli bir vurgu vardır.

Sâbûnî, *el-Bidâye* adlı eserinde görüşlerini benimseyip savunduğu mezhep için on altı ayrı yerde "Ehl-i Sünnet",¹³⁰ bir yerde de "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat"¹³¹ isimlerini kullanmaktadır.

Ebû's-Sena el-Lâmişî (VI./XII. yüzyılın başları) de, *et-Temhîd li Kavâidî't-Tevhîd* adlı eserinde savunduğu mezhebi bazen "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat"¹³² olarak, bazen de sadece "Ehl-i Sünnet"¹³³ olarak isimlendirmektedir.

127 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 39, 54, 62, 71, 86, 88.

128 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 34.

129 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 34.

130 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 25, 28, 34, 44, 54, 60, 61, 62, 63, 64, 72, 75, 76, 79, 80, 86.

131 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 44.

132 Ebu's-Senâ Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî el-Hanefî el-Mâturîdî (VI./XII. yüzyılın başları), *et-Temhîd li Kavâidî't-Tevhîd*, thk., Abdülmecid Türkî, Beyrut 1995, 65, 67, 68, 70, 74, 79, 82, 97, 105.

133 Lâmişî, *Kitâb et-Temhîd*, 39, 67, 90, 94, 101, 106, 109, 120, 121, 122, 124, 136, 141, 150.

Alâeddîn Ebû Bekir b. Mesûd el-Kâsânî (587/1191) de, İmam Mâtürîdî'ye çok sayıda atıfta bulunduğu *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi'* adlı eserinde¹³⁴ "Bizim Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebine göre Allah'ın sıfatları ezelidir"¹³⁵ ifadesi ile açıkça kendisinin ve diğer Hanefî-Mâtürîdîlerin mezhebini Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olarak isimlendirmektedir.

Selçukluların hüküm sürdüğü ve Nizâmiye medreselerinin meşhur olduğu yıllarda Belh şehrinde bahseden Abdullah b. Ömer el-Belhî: "Bu beldenin nimeti, halkının müslüman Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olması ve halkının tamamının Hanefî mezhebinden olmasıdır" demektedir. Nizâmiye medresesinin Belh şubesi açılırken Hanefîlerin takındığı olumsuz tavır da bunu desteklemektedir. Nitekim 480/1087 yılında açılan bu şubede Belh'li hiç kimse müderrislik ve hizmetçilik yapmayı kabul etmemiştir. Bunun üzerine oraya Araplardan müderrisler getirilmiştir.¹³⁶ Buradaki kayıttan V./XI. yüzyılda Selçuklu hâkimiyetinde olan Mâverâünnehir'in Belh şehrindeki Müslümanların ameldeki mezheplerinin Hanefî'ye, itikattaki mezheplerinin ise Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat şeklinde isimlendirildikleri anlaşıyor. Diğer bir ifadeyle o dönemdeki Belhli Müslümanların büyük çoğunluğunun Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebine mensup oldukları anlaşıyor. Bu bakımdan söz konusu bölge Müslümanları için Selçukluların ilk döneminde Hanefî-Mâtürîdîler yerine Hanefî-Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mensupları/Hanefî-Sünnîler şeklinde kullanıldığını söylemek de mümkündür.

Selçuklu dönemindeki Hanefî âlimler, yazdıkları eserlerinde Ehl-i Sünnet ismi yerine bazen Ehl-i Hak ismini kullanmışlardır. Nitekim Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *et-Temhid*'in on bir yerinde,¹³⁷ Ömer

134 Alâeddîn Ebû Bekir b. Mesûd el-Kâsânî (587/1191), *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi'*, Kahire 1910, I/26, 27, 37, 39, 76, 89, 90, 179, 181, 217, 234, 258, 281, 303, 319; II/3, 35-36, 72, 119, 173; III/15; IV/186, 194; V/124, 131; VI/40; VII/47; krş., Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, 34.

135 Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi'*, III/9.

136 Muhammed Mahrûs Abdullatif el-Müderrisî, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefîyye*, Bağdat 1367/1977, I/144 vd.

137 Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhid*, 61, 79, 88, 94, 96, 105, 107, 113, 119, 124, 135.

en-Nesefî, *Akâidü'n-Nesefiyye*'nin başında, Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*'ın üç yerinde,¹³⁸ Sâbûnî de *el-Bidâye*'nin sekiz yerinde "Ehl-i Hak"¹³⁹ ismini kullanmaktadır.

Sonuç olarak Mâverâünnehir'de Selçuklular döneminde yaşayan Hanefî-Mâturîdî âlimlerin tamamı, kendilerini Hanefiyye ve Ashâbu Ebî Hanîfe'nin yanı sıra Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Hak olarak isimlendirmişler ve kendilerini Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın en üstün kolu olarak görmüşlerdir.

3. Ashabu Ebî Mansûr el-Mâturîdî / İmam Mâturîdî ve Tâbileri

Selçuklu dönemine ait Mâturîdî kaynaklar incelendiğinde daha önce de belirtildiği üzere Hanefî âlimlerin İmam Mâturîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Kitâbü't-Te'vîlât* adlı eserlerini öğrencilerine okutup tavsiye etmekle kalmadıkları, aynı zamanda Mâturîdî'nin görüşlerini daha da geliştirdikleri görülecektir. Bu durumu dört maddede açıklamak mümkündür:

1. Selçuklu Hanefî âlimleri, yazdıkları eserlerinde İmam Mâturîdî'nin ismini diğer Hanefî âlimler arasında öne çıkartmışlar ve onu övmüşlerdir. Bu âlimlerden bazılarının İmam Mâturîdî hakkındaki görüşleri şunlardır:

Ebû'l-Muîn en-Nesefî: "İmam Mâturîdî hayatı boyunca dinî hakikatleri araştırıp yayarak, hakkı destekleyerek dinî ihyâ yolunda çaba sarf ederek, şükrünü güzel bir şekilde edâ etmiştir."¹⁴⁰ Yine Nesefî, Mâturîdî'nin eserlerini inceleyenlerin onun Allah tarafından kerametler ve mevhibelerle desteklendiğini ve önde gelen büyük âlimlerin çoğunda bulunmayan din ve hikmet ilimlerinin her türlüşünü şahsında topladığını kolayca anlayacağını belirtmektedir. Bu yüzden hocası Şeyh Ebû Nasr el-İyâzî, Şeyh Ebû Mansûr gelmeden derse başlamadığını ve "*Rabbîn dilediğini seçerek yaratır*" şeklinde onu övdüğünü kaydetmektedir.¹⁴¹ Yine

138 Üsemendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 79, 116, 175.

139 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 21, 31, 38, 39, 43, 45, 71, 77.

140 Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/358, II/831.

141 Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/359.

Nesefî, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini en iyi bilen kimsenin Mâtürîdî olduğunu söylemektedir.¹⁴²

Ebû'l-Muîn Nesefî, Necmüddîn Ömer en-Nesefî, Alâuddîn es-Semerkindî, Sem'ani ve Hafizüddîn en-Nesefî gibi âlimler ise İmam Mâtürîdî'yi, "eş-Şeyhu'l-İmam" şeklinde övmektedirler.¹⁴³

Saffar el-Buhârî (534/1139), ondan "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat imamlarından İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî es-Semerkindî"¹⁴⁴ şeklinde bahsetmektedir.

Necmüddîn Ömer en-Nesefî (537/1142), İmam Mâtürîdî'yi "İki kesimin önderi, İmam, fâdıl, verâ sahibi, müftü, münazaracı, Dâru'l-Cüzcâniyye'de ders veren büyük bir müderris, fıkıh ve nazar ilimlerinde üst seviyede bir âlim"¹⁴⁵ şeklinde övmektedir.

Alâuddîn es-Semerkindî (539/1144), *Mizânü'l-Usûl* adlı eserinde, "eş-Şeyh el-İmam ve ez-zâhid" olarak övdüğü İmam Mâtürîdî'nin "Ehl-i Sünnet'in reisi" olduğunu kaydetmektedir.¹⁴⁶

Alâuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Buhârî (546/1151) *Mehâsinü'l-İslâm* adlı eserinin üç yerinde Mâtürîdî'den bahsetmektedir. Mâtürîdî'nin adı bu yerlerin ikisinde "Şeyh Ebû Mansûr"¹⁴⁷ şeklinde üçüncüsünde ise "İmam Ebû Mansûr"¹⁴⁸ şeklinde zikredilmektedir.

Sâbûnî, İmam Mâtürîdî'yi "Hidâyet rehberi ve Ehl-i Sünnet'in reisi Ebû Mansûr beyyazallahu ğurretehu"¹⁴⁹ "Büyük İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî"¹⁵⁰ şeklinde tavsif etmektedir.

142 Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/162.

143 Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/26, 27, 98, 146, 162, 197, 202, 240, 258, 420, II/545, 553, 799; Ömer Nesefî, *el-Kand*, 311; Alâuddîn es-Semerkindî, *Şerhu't-Te'vîlât*, v. 1b; Sem'ânî, *el-Ensab*, V/155; Hafizüddîn en-Nesefî, *Şerhu'l-Müntehab*, 385, 685, 844.

144 Ebû İshâk İbrahim b. İsmail b. Ebî Nasr es-Saffar el-Ensârî el-Buhârî (534/1139), *Telhisü'l-Edille*, Atuf Efendi, Nu: 1220, v. 22b, 35b, 157b.

145 Nesefî, *el-Kand*, 143.

146 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 3.

147 Alâuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Buhârî (546/1151), *Mehâsinü'l-İslâm*, 17, 87.

148 Buhari, *Mehâsinü'l-İslâm*, 96.

149 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 34.

150 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 39, 54, 62, 71, 86, 88.

Ebû'l-Hasan el-Merginânî (593/1197, meşhur *el-Hidâye* adlı eserinin iki yerinde "İmam Ebû Mansûr" olarak zikretmektedir.¹⁵¹

Serahsî, meşhur *el-Mebsût* adlı eserinde "Şeyh Ebû Mansûr el-Mâtürîdî"¹⁵² olarak bahsetmektedir.

Menkubers Necmüddîn Yalınkılıç et-Türkî (652/1254), *en-Nûru'l-Lâmi ve'l-Burhânü's-Sâtî* adlı eserinin çeşitli yerlerinde, ondan "İmâmü'l-Hüdâ"¹⁵³ şeklinde övgüyle bahsederek, Mâtürîdî'nin kelâmî görüşlerine yer vermektedir.¹⁵⁴

Hafizüddîn en-Nesefî, *Şerhu'l-Müntehab fî Usûli'l-Mezheb* adlı eserinin bir yerinde "Semerkand meşayihinin reisi eş-Şeyhu'l-İmam" olarak başka bir yerinde ise "eş-Şeyhu'l-İmam Alemü'l-Hüdâ" şeklinde övmektedir.¹⁵⁵

İbn Hümam (861/1457), *el-Müsâyere fî İlmi'l-Kelâm* adlı eserinde, Mâtürîdî'yi "Üstad"¹⁵⁶ olarak zikretmektedir.

Kureşî, "Şeyhu'l-İslâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî" şeklinde,¹⁵⁷ Kefevî ise, "İmâmü'l-Hüdâ Sünnet ve Hidâyet ehlinin önderi, Sünnet ve Cemaat'ın bayraktarı, fitne ve bidatın kökünü kazıyan, şeyh İmam, kelâmcıların imamı ve Müslümanların akâidini tashih eden"¹⁵⁸ şeklinde tavsif ederek Mâtürîdî'ye verilen sıfatların hepsini özetlemektedir.

2. Selçuklu Hanefî-Mâtürîdî âlimleri İmam Mâtürîdî'nin ismini övdükleri gibi onun görüşlerini de öne çıkartıp savunmuşlardır. Söz konusu Hanefî âlimlerin konuyla ilgili bazı sözleri şunlardır:

151 Merginânî, *el-Hidâye*, III/115, 144.

152 Serahsî, *el-Mebsût*, X/191, XX/139.

153 Ebû Şüca' en-Nâsirî Menkubers Necmüddîn b. Yalınkılıç Abdullah et-Türkî (652/1254), *en-Nûru'l-Lâmi' ve'l-Burhânü's-Sâtî*, Köprülü Ktp. Nu: 848, v. 18a.

154 Bu eserde Mâtürîdî'nin kelâmî görüşlerinin geçtiği bazı yerler için bkz., Ebû Şüca' et-Türkî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, v. 18a, 28b, 29a, 54a, 54b, 55a, 63b, 66b, 68b, 72b, 77a, 86a, 213a. krş., Mürsel Erdoğan, *Mâtürîdîliğin Anadolu'ya Gelişi*, AÜSBE, Ankara 2006, 75-77. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

155 Hafizüddîn en-Nesefî, *Şerhu'l-Müntehab*, 80, 393.

156 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, Mısır 1889, 107.

157 Kureşî, II/553.

158 Kefevî, *Ketâib*, v. 105a, 105b.

Alâuddîn es-Semerkindî, örfü şer'î konusunda ihtilaf olduğunu ifade ettikten sonra "Delilin, dâl ve medlûle delalet etmesi konusunda bazıları sadece dale, bazıları ise sadece medlûle delâlet ettiği görüşündeler. Fakat eş-Şeyh el-İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî, usûlû fıkıhla ilgili *Me'hazü'ş-Şerâi'* isimli kitabında her iki manaya da işaret eder dediğini"¹⁵⁹ kaydetmektedir. Kezâ o, *Mizânü'l-Usûl* adlı eserinde "eş-Şeyh el-İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî bundan dolayı, delili kuvvetli olan doğrudur demiştir"¹⁶⁰ kaydına yer vermektedir. Kezâ o, "Semerkant'ın meşayih ve onların reisi eş-şeyh el-İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî, zahir bir hükümle amel etmek vaciptir. Fakat ona itikat etmek vacip değildir."¹⁶¹ Alâuddîn es-Semerkindî, nehiy ve emir konusunda ise Cassas,¹⁶² Ebû Haşim¹⁶³ ve Mutezile'nin¹⁶⁴ görüşlerini eleştirdikten sonra "bu konuda doğru olan, eş-şeyh el-İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin mezhebidir / görüşüdür"¹⁶⁵ demektedir.

Alâuddîn es-Semerkindî, "illet" konusunu ele alırken de bu konuda doğru görüşün Mâturîdî'nin görüşü olduğunu açıkça belirtmektedir.¹⁶⁶ Yine o, müçtehidin içtihadında hata edip etmeyeceği konusunda da yine müçtehidin hata edebileceğini ifade ettikten sonra bu görüşün Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin tercihi olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁶⁷

3. Hanefî âlimler İmam Mâturîdî'yi hem fıkıhta hem de özellikle itikatta "İmam", "Hoca" ve "Üstad" kabul etmişlerdir. Mesela Ebû'l-Muîn en-Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*'sinde İmam Mâturîdî hakkında yedi ayrı yerde "Şeyhunâ / Hocamız"¹⁶⁸ unvanını kullanmaktadır. Alâuddîn el-Üsmendî, *Libâbü'l-Kelâm* adlı eserinde,

159 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 70; Mâturîdî'nin adının geçtiği diğer bazı yerler için bkz. Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 145, 481, 580, 581, 631, 636, 691, 699, 720.

160 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 72.

161 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 97.

162 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 147, 156, 157,

163 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 152, 155,

164 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 145, 153,

165 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 157.

166 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 581.

167 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usûl*, 753.

168 Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/104, 318; II/582, 671, 690, 764, 885.

imanın tanımı konusunda Mutezile, Havâric ve Kerrâmiyye'nin görüşlerini eleştirdikten sonra "Doğrusu, İmâmü'l-Hüdâ Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin görüşüdür. O, bu görüşü Ebî Hanîfe'den rivayet etmiştir"¹⁶⁹ demektedir.

Alâuddîn es-Semerkandî, emir ile zaman arasındaki ilişkiyi ele alırken de "Üstadımız zâhid İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî rahimehullah'ın görüşü, kesin bir delilin bulunmadığı durumlarda emrin, derhal değil geçerli olan vaktin herhangi bir diliminde yerine getirilmesi gerektiğine inanmaktır"¹⁷⁰ demektedir. Kezâ o, nesih konusunu izah ederken de "Şeyhunâ Ebû Mansûr el-Mâturîdî rahimehullah"¹⁷¹ demektedir. Bu kayıtlarda geçen konular her ne kadar imanın temel esaslarıyla ilgili olmasa da, Alâuddîn es-Semerkandî'nin "Üstadımız zâhid İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin mezhebi"¹⁷² ifadesini kullanmış olması, zaman içerisinde bu fırkanın isminin Mâturîdî'nin mezhebi ve Mâturîdiyye mezhebi şeklinde isimlendirilmesinde büyük rol oynadığı kanaatindeyiz.

4. Fahreddîn er-Râzî gibi Eş'arî âlimlerin ve Nureddîn es-Sâbûnî gibi Hanefî âlimlerin Selçukluların son döneminde Mâturîdî ve tâbileri ismini kullanmalarındır. Nitekim Sâbûnî, *el-Bidâye* isimli eserinde, İmam Mâturîdî'nin görüşlerini benimseyenleri "*Büyük İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve ve ona tâbi olanlar*"¹⁷³ şeklinde kaydederek İmam Mâturîdî merkezli mezhebe işaret etmektedir. Aynı zamanda bu kayıt, "İmam Mâturîdî ve ona tâbi olanlar" ifadesinin Hanefî-Mâturîdî âlimlerce de kullanılmaya başladığını göstermektedir.

Fahreddîn Râzî gibi Hanefî olmayanların yanı sıra Hanefî-Mâturîdî bir âlim olan Sâbûnî'nin yukarıdaki ifadesi, Selçukluların son döneminde VI./XII. yüzyılın ikinci yarısında itikadî konularda Mâturîdî isminin ve fikirlerinin tamamen öne çıktığını ve bu

169 Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 155, 156.

170 Alâuddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl*, 212; Alâuddîn es-Semerkandî, aynı eserinde nesih konusunu ele alırken de yine "Üstadımız Ebû Mansûr el-Mâturîdî" ifadesini kullanmaktadır. Bkz. Alâuddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl*, 725.

171 Alâuddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl*, 725.

172 Alâuddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl*, 212.

173 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 62.

sebeple “Mâturîdî ve ona tâbi olanlar” şeklinde isimlendirilmenin yaygınlaştığına da işaret etmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Ebû'l-Hasan el-Merginânî'nin *el-Hidâye* adlı meşhur Hanefî fıkıh kitabı ile *Tabsiratü'l-Edille* Hanefî âlimler tarafından birlikte okutulmuştur. Nitekim Nureddîn es-Sâbûnî, Fahreddîn Râzî ile Buhara'da münazara yaparken “Bre adam, ben Ebû'l-Muîn en-Neseffî'nin *Tabsiratü'l-Edille*'sini okudum, araştırma ve incelemede bu kitaba ilave edecek bir şey olmadığına inandım”¹⁷⁴ demiştir. Fahreddîn er-Râzî (606/1209), Nureddîn es-Sâbûnî ile girdiği ilmî münazaradan bahseden *Münâzarât* adlı eserinde Sâbûnî ve arkadaşlarını “*Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve onun tâbileri*” şeklinde tavsif ederek onların mezhebi için “*Mâverâünnehir mezhebi*” ifadesini kullanmaktadır.¹⁷⁵

Dönemin büyük âlimlerinden olup kıymetli eserler veren Fahreddîn er-Râzî'nin¹⁷⁶ Sâbûnî gibi Hanefî âlimler için *el-Münâzara* adlı eserinde kullandığı “Mâturîdî ve onun tâbileri” ve “*Mâverâünnehir Mezhebi*” ifadelerini yeri geldikçe diğer konuşmalarında da kullanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bundan dolayı Râzî'nin gerek söz konusu eserinde gerekse ilmî tartışmalarında İmam Mâturîdî'nin ismini ve görüşlerini öne çıkartan Hanefîler için kullandığı “*Mâturîdî ve tâbileri*” şeklindeki ifadesinin zamanla Mâturîdiyye'ye dönüşmesinde bir hayli etkili olduğu söylenebilir.

İlk dönemde özelde Semerkanlı genelde Mâverâünnehirli Hanefî âlimler, kelâm ilmine dair görüşlerini “*Semerkant âlimlerinin mezhebi / görüşü*” veya “*Mâverâünnehir âlimlerin görüşü / mezhebi*” şeklinde isimlendirmişlerdir.¹⁷⁷ Fakat daha önce belirtildiği üzere başta Semerkant olmak üzere Mâverâünnehirli Hanefî âlimler arasında İmam Mâturîdî'nin ismi ve fikirleri -Ebû Hanîfe'nin görüşlerini geliştirip sistemleştirmesinden dolayı- öne çıkmaya başlamıştır. Bunun üzerine İmam Mâturîdî, Semerkant / Mâverâünnehir

174 Fahreddîn er-Râzî Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (606/1200), *Münâzarât*, nşr., Fethullah Huleyf, Beyrut 1966, 23-24.

175 Râzî, *Münâzarât*, 53.

176 Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî*, Ankara 1991, 1-158.

177 Krş., Madelung, “Mâturîdîliğin Yayılışı”, 307-308; Yusuf Şevki Yavuz, “Matürîdiyye”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII/165-175.

âlimlerinin temsilcisi / reisi veya en azından reislerinden birisi olarak görülmüştür. Bu durum Mâturîdî'nin vefatından yüz sene sonraya yani Selçuklular döneminin başlarına kadar devam etmiştir. Selçuklularla birlikte özellikle V./XI. yüzyılın sonlarında ve VI./XII. yüzyılda İmam Mâturîdî'nin ismi ve görüşleri, Ebû Hanîfe'nin isminden ve görüşlerinden daha öne çıkmıştır. Bunun tâbii sonucu olarak bölgede Mâturîdî'nin itikadî görüşleri etrafında birleşen büyük bir Hanefî topluluk meydana gelmiştir. Ortaya çıkan bu topluluk, muhtemelen ilk defa Râzî gibi muhalifler tarafından daha sonra Sâbûnî gibi bazı Hanefî âlimler tarafından "*İmam Mâturîdî ve ona tâbî olanlar*" şeklinde isimlendirilmiştir.

Kanaatimize göre V./XI. ve VI./XII. yüz yıllarda Horasan ve Mâverâünnehirli Hanefî âlimlerin, Mâturîdî'nin adını öne çıkartarak, onun fikirleri etrafında birleşmeleri üzerine muhalif grupta yer alan Fahreddîn Râzî gibi Eş'arî âlimlerin yanı sıra Mutezilî âlimlerin bölgedeki Hanefîleri "*İmam Mâturîdî ve onun tâbîleri*" şeklinde isimlendirmeleri kuvvetle muhtemeldir. Bu kullanım, yaygınlaşmış olacak ki, Nureddîn es-Sâbûnî gibi Hanefî-Mâturîdî âlimler de kendileri için aynı tâbiri kullanmakta bir sakınca görmemişlerdir. Gerek Hanefilerce gerekse diğer mezhep mensuplarınca kullanılan "*Mâturîdî ve onun tâbîleri*" ifadesinin bölgede giderek yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Söz konusu ifadenin yaygınlaşması da Mâturîdîlik isminin VI./XII. yüzyılda şekillenmeye başladığını göstermektedir.

Selçukluların ilk döneminde Hanefîlik ismi, Hanefîlerin hem ameldeki mezhebi hem de itikattaki mezhebinin yerine kullanılmış ve öyle anlaşılmıştır. Fakat özellikle Selçuklular döneminden başlayarak ve giderek artan bir biçimde devam eden Hanefî, Şâfiî rekabetinin sonucunda Şâfiîlerin itikadî konularda Eş'arî'yi öne çıkarmalarına karşılık Hanefîler de İmam Mâturîdî'yi öne çıkarmaları sonucu Şâfiîler, Eş'arîliği; Hanefîler ise Mâturîdîliği tercih etmişlerdir.¹⁷⁸ Özellikle bu iki mezhebin mensupları arasındaki tartışmalarda Hanefîler, söze Mâturîdî'nin ismi ve görüşleriyle başlamış veya kendi görüşlerini Mâturîdî'nin ortaya koyduğu delillerle desteklemişlerdir. Yukarıda görüldüğü gibi Selçukluların

son döneminde Hanefî âlimler, özellikle itikadî konularda Ebû Hanîfe'nin mezhebi / görüşü yerine İmam Mâtürîdî'nin mezhebi / görüşü şeklinde ifade kullanmışlardır. Bu durum üzerine diğer mezheplere mensup olanlar Hanefî âlimlerin, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye tâbi / mensup olanlar şeklinde isimlendirilmesinde önemli rol oynamıştır. Diğer bir ifadeyle daha önce kullanılan *As-hâbu Ebî Hanîfe*'nin yerine Selçukluların son dönemlerinde *Ashâbu Ebî Mansûr el-Mâtürîdî* ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.

VII./XIII. asrın ilk yarısında Bağdat'ta yaşayan Hanefî âlim et-Türkî'nin *en-Nûru'l-Lâmi* adlı eserinde kendi mezhebinden "*İmâmî'l-Hüdâ Mâtürîdî ve tâbileri*"¹⁷⁹ şeklinde bahsetmiş olması da Selçuklular döneminde Mâtürîdîlik isminin kullanılmadığına işaret sayılabilir.

Araştırmamızın sonucunda Selçuklular döneminde "Mâtürîdiyye" isminin kullanıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlamadık. Söz konusu ismin ilk defa Selçuklulardan sonra VIII./XIV. yüzyılda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Mâtürîdiyye isminin, ilk defa aşağıdaki şekilde muhalif kimseler tarafından verildiği kanaatindeyiz.

Tespitlerimize göre Mâtürîdiyye ismi ilk defa Selçuklular döneminden sonra İbn Fazlullâh el-Ömerî (749/1348) tarafından kullanılmıştır. Ömerî, Mutezile mensuplarının Mâtürîdî'nin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşlerini kuvvetli delillerle desteklemesinden dolayı, Ebû Hanîfe'nin akâid ve usûlünü takip edenler için "*Bunlar Mâtürîdiyyedir*" dediklerini kaydetmektedir.¹⁸⁰ Bu kayıttan şu hükümleri çıkarmak mümkündür: Bunlardan birincisi Hanefî-Mâtürîdîliğin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat içerisinde mütalaa edilmesidir. İkincisi ise Ebû Hanîfe'nin usûle / itikada dair görüşlerinin İmam Mâtürîdî tarafından geliştirilip sistemleştirildiğinin kabulüdür. Üçüncüsü ise itizal fikrine sahip olmayan Hanefîlerin, Mâtürîdiyye şeklinde isimlendirilmesidir. Sonuç olarak

179 et-Türkî, *en-Nûru'l Lâmi*, v. 28b.

180 Şihâbeddîn Ahmed b. Yahya İbn Fazlullâh el-Ömerî (749/1348), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, nşr., Fuad Sezgin, Frankfurt 1988, VI/46. (Süleymaniye Ktp. Laleli Bölümü, Nu: 2037'den tıpkı basım).

Mâturîdîyye isminin ilk defa Mutezile tarafından verildiğini söylemek mümkündür.

Mâturîdîyye ismi ikinci olarak Eş'arî bir âlim olan Taftazânî (793/1390), tarafından kullanılmıştır. Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd* adlı eserinde Horasan, Irak ve Şam bölgelerinde Eş'ariyye'nin; Mâverâünnehir bölgesinde ise Mâturîdîyye'nin hâkim olduğunu kaydetmektedir.¹⁸¹ Kezâ o, Mâturîdîyye ismini Ömer Neseffî'nin (537/1142) *Akâidü'n-Neseffîyye* adlı eserinin şerhi olan *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseffîyye* adlı eserinde de kullanmaktadır. Taftazânî söz konusu eserinde Sadru'l-İslâm Pezdevî, Ebû'l-Muîn en-Neseffî, Ömer en-Neseffî, Alâuddîn es-Semerkindî ve Nureddîn es-Sâbûnî gibi Hanefî "*Mâverâünnehir kelâmcıları*"nı açıkça "*Mâturîdîyye*"¹⁸² olarak isimlendirmektedir.

Bütün bunlar Mâturîdîlik isminin Selçuklular döneminde kullanılmasa da V./XI. ve VI./XII. yüzyıllarda özellikle Selçukluların hâkimiyeti altında daha geniş ifadeyle bütün Türk bölgelerini de içine alan geniş bir coğrafyada yaşayan itizal fikrine sahip olmayan hemen hemen bütün Hanefîler için kullanıldığına delil teşkil etmektedir.

Selçuklular döneminde Hanefî-Mâturîdîlerin isimlendirilişinde bölgede uzun süre devam eden Şâfiî-Eş'arî/Hanefî-Mâturîdî rekabetinin de önemli rol oynadığını düşünmekteyiz. Kezâ bu rekabetin özellikle Türk olan Hanefî âlimlerin Mâturîdî'nin adı ve fikirleri etrafında kenetlenmelerine yol açtığı kanaatindeyiz. Bu yüzden Mâturîdî'nin öğrencilerinden yetişmemiş bile olsa yukarıdaki rekabetten dolayı, Mutezilî olmayan bütün Hanefîler için itikat sahasında Mâturîdî'nin adının ve fikirlerinin büyük ilgi gördüğünü ve söz konusu rekabetin Mâturîdî'nin ismi etrafında birleşmeye yol açtığını söyleyebiliriz. Kezâ Selçuklular döneminde "*Mâturîdî ve tâbileri*" şeklinde isimlendirilen Hanefîler için "Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat" isminin de kullanılmasının, sonraki dönemlerde "Ehl-i

181 Mesud b. Ömer b. Abdullah et-Taftazânî (792/1389), *Şerhu'l-Mekâsîd*, İstanbul 1277, V/231-232.

182 Mesud b. Ömer b. Abdullah et-Taftazânî (792/1389), *Şerhu'l-Akâid*, thk., Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, 3.

Sünnet ve'l-Cemaat'in Mâturîdîlik kolu" şeklinde isimlendirilmesine zemin hazırladığı söylenebilir.

Mâturîdîyye isminin ortaya çıkışı konusunda dikkat çekici bir diğer husus ise, bu mezhebe Mâturîdîyye isminin verilmesi ile Akâid ilmine Kelâm ilmî denilmesi arasında bir benzerlik olmasıdır. Zira Semerkant Hanefîlerinin, Mâturîdîyye şeklinde isimlendirilmeleri ile Taftazânî'nin, akâid ilmine niçin Kelâm ilmî denildiği konusundaki izahı arasında büyük benzerlik bulunmaktadır. Taftazânî'ye göre, söz konusu ilme Kelâm adının verilmesi şu şekilde olmuştur: "Âlimler bir meseleye başlarken 'el-Kelâm fî'l-mesele, el-Kelâm fî hâze'l-mesele' gibi ifadelerle" söze başlamışlardır. Âlimlerin her konuya "el-Kelâm" şeklinde başlamış olmaları tevhid ilminin Kelâm olarak anılmasına sebep olmuştur.¹⁸³ Pezdevî, Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Alâuddîn es-Semerkandî gibi Selçuklu Hanefî âlimleri, itikadî bir mesele hakkında görüş beyan ederken, "Bu konuda üstadımız Mâturîdî bunu söylemiş, şu konuda hocamız Mâturîdî'nin görüşü şudur ya da bu, Şeyhimiz Ebû Mansûr el-Mâturîdî rahimehullahın görüşüdür" gibi ifadeler kullanmışlardır.¹⁸⁴ Selçuklu dönemindeki Hanefî âlimlerin İmam Mâturîdî'nin ismini bu şekilde övgüyle anarak ve onun görüşlerini delil getirerek konuşmuş ve yazmış olmalarının, muhaliflerinin, onlara, Mâturîdî taraftarları anlamında *Mâturîdî ve tâbileri* şeklinde isim vermelerinde önemli rol oynamıştır.

Tespitlerimize göre Selçuklular döneminde henüz ortaya çıkmadığı için Mâturîdîyye kullanılmamıştır. Fakat Selçukluların son dönemlerinde *Mâturîdî ve tâbileri* şeklindeki kullanımın, mezhebin daha sonra Mâturîdîyye / Mâturîdîlik şeklinde isimlendirilmesine zemin hazırladığını söyleyebiliriz. O halde Mâturîdîlik isminin alt yapısı Selçuklular döneminde atılmıştır diyebiliriz.

183 Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, 3; krş., Süleyman Uludağ, *Taftazânî Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi ve Şerhu'l-Akâid*, İstanbul 1982, 98.

184 Konuyla ilgili bazı ifadeler için bkz., Pezdevî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, 34, 70, 87, 123, 203, 204, 207, 211, 347; Nesefî, *Tabsîratü'l-Edille*, I/11, 25, 26, 27, 163, 169, 197, 202, 282, 304, 305, 318, 406, 420, 438; II/467, 489, 545, 582, 690, 691, 705, 739, 740, 764, 895.

B. Mâturîdîliğin Yayılışına Etki Eden Sosyo-Politik Unsurlar

1. Selçuklu Sultanlarının ve Diğer Bazı Yöneticilerin Siyasî Desteği

Selçuklular, ilk Müslüman oluşlarından itibaren Ehl-i Sünnet inancını benimsemişler ve yaymaya çalışmışlardır.¹⁸⁵ Bununla birlikte, Selçuklu yöneticileri Sünnîliğin iki büyük kolu olan Hanefî-Mâturîdîliği ve Şâfiî-Eş'arîliği destekleme konusunda genel olarak ikiye ayrılmışlar ve aralarında rekabet etmişlerdir. Bu rekabette Selçuklu sultanları ve bazı yöneticiler açıkça Hanefîliğin ve Mâturîdîliğin yanında, Nizâmülmülk gibi bazı yöneticiler ise Şâfiîliğin ve Eş'arîliğin yanında yer almışlardır.¹⁸⁶

İlk kaynaklarda, Selçuklu sultanlarının Hanefîliği ve Ehl-i Sünnet'i desteklediklerine dair çok sayıda kayıt olmakla birlikte, onların Mâturîdîliği destekledikleri konusunda herhangi bir kayıda rastlayamadık. Ancak böyle bir kaydın olmayışı Selçukluların Mâturîdîliği desteklemediği anlamına gelmez. Çünkü Selçuklular döneminde Hanefî medreseler açılarak oralarda yoğun bir şekilde Hanefî-Mâturîdîlik eğitimi verilmiştir. Bu sebeple Selçuklular döneminde ve onu takip eden Osmanlılar döneminde Türk denilince Hanefî ve Mâturîdî kişi anlaşılmıştır.¹⁸⁷ Ayrıca "Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik Algısı" adlı bölümde zikrettiğimiz gibi söz konusu dönemde Mâturîdîlik adı henüz kullanılmaya başlanmamıştı. O dönemde Mâturîdîlik yerine Hanefîyye, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ile Mâturîdî ve tâbileri gibi çeşitli isimler kullanılmıştır. Kezâ *Tabsiratü'l-Edille*, *Akâidü'n-Nesefiyye*, *el-Emâlî* ve Türkçeye *Mâturîdîyye Akâidi* olarak çevrilen *el-Bidâye ve'n-Ni-*

185 Azîmî, *Azîmî Târihi*, 13; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII/69; ayrıca bkz., Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923, 187; krş., Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 54; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavga-ları*, 168 vd; Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, 64 vd.

186 Adem Arıkan, "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, Sayı: 5-6, Bişkek 2008, 163 vd.

187 Sönmez Kutlu, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Bilgini: İmam Mâturîdî", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 5, Sayı: 15, Ocak-Nisan 2003 Ankara, 26, 27.

hâye gibi Mâturîdîliğe ait temel kaynakların çoğu bu dönemdeki Hanefî âlimler tarafından kaleme alınmıştır. İleride genişçe ele alacağımız üzere çok sayıda Selçuklu Hanefî âlimi, İmam Mâturîdî'nin ismini ve görüşlerini öne çıkartmışlar ve onun ismi ve görüşleri etrafında birleşmişlerdir. Yine tespitlerimize göre Selçuklular dönemindeki Hanefî âlimlerin hemen hepsi itikatta Mâturîdî'yi İmam kabul etmişlerdir. Bütün bunlardan dolayı kaynaklarda geçen Selçukluların *Hanefî* ve *Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat* mezhebine mensup olduklarına dair kayıtları, Selçuklular Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın Mâturîdî koluna mensuptular şeklinde anlamak mümkündür.

İbn Kesîr'e göre Selçuklular, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat,¹⁸⁸ Hüseyinî'ye göre ise Hanefî mezhebine¹⁸⁹ mensuptular. Barthold'a göre de Selçuklular, "Samanoğlu devletine hâkim mezhep olan ve orada Türkler tarafından kabul edilmiş bulunan Hanefî mezhebinin mutaassıp koruyucuları olmuşlardır... Selçuk'un torunları İslâm Sultanları olmak sıfatıyla Karahanlılar'a nispeten İslâm'ın ve Ehl-i Sünnet'in daha gayretli savunucuları olmuşlardır."¹⁹⁰ Bu sebeple Selçuklular, mezheplerini yaymak maksadıyla ülkenin pek çok yerinde Hanefî eğitimi destekleyerek Hanefiliğin ve Mâturîdîliğin yayılmasına çalıştılar.¹⁹¹ Bununla birlikte onlar, sadece Hanefiliğe değil, diğer Sünnî mezheplere de büyük önem verdiler.¹⁹²

Selçukluların Ehl-i Sünnet'in Hanefî-Mâturîdîlik kolunu yaymaya çalışmalarında mezhep imamı İmam Mâturîdî'nin kendi soylarından olmasının da etkisi olmuş olabilir. Çünkü Selçukluların Türklüğe ve Hanefiliğe çok önem verdikleri, devlet yönetiminde Hanefî veya Şâfiî mezhebine mensup olmayanlara kolay kolay görev vermedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme* adlı eserinde bu konuya şöyle temas etmektedir:

188 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/69; krş., Azîmî, *Azîmî Târîhi*, 13.

189 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 2.

190 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, 98.

191 Kara, *Büyük Selçuklular*, 272 vd.

192 Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 46.

“Sultan Tuğrul ve Sultan Alparslan zamanlarında hiçbir Zerdüştinin, Hristiyanın, Şiînin Sahra’ya gelmeye veya bir Türk’ün huzuruna çıkmaya cüret ve cesaretleri yoktu. Bütün Türklerin kethüdâlığı, mamur ve zanaatkârları temiz Hanefî veya Şâfiî mezhebine mensup Horasanlı insanlardan olurdu. Ne kâtipler, ne de gulamlar, Irak’ın kötü mezheplileri için kendilerine (gelmelerine) yol verirlerdi. Türkler de onlara meşguliyet verilmesine bırakmazlar veya izin vermezlerdi.”¹⁹³ Bu kayıttan hareketle Selçukluların amelinde Hanefî ve Şâfiîliği itikatta ise Mâturîdîliği ve Eş’arîliği kurumsallaştırmaya çalıştıkları söylenebilir.

Muhammed Ebû Zehra ve Ali Bardakoğlu’na göre de Türklerin Hanefî-Mâturîdî anlayışı benimsemelerinde, Hanefîliğin yayılma bölgesinde olmalarının ve bu mezhepte fikir hürriyetine, akla ve düşünmeye diğer mezheplerden daha fazla önem verilmesi gibi sebepler büyük rol oynamıştır.¹⁹⁴ Ayrıca kadınlara ve diğer dinlere mensup olan kimselere daha hoşgörülü olmalarının yanında örf ve adetlere de değer vermeleri bu seçimi kolaylaştırmıştır.¹⁹⁵ Bütün bunlar, Selçuklular döneminde her ne kadar Şâfiilik ve Eş’arilik öne çıkmış ve Ehl-i Sünnet denilince Eş’arilik akla gelmiş ve anlaşılmışsa da aslında aynı dönemde Sünnîliğin Hanefî-Mâturîdî kolunun da önemli ölçüde yayıldığını göstermektedir.

Mâturîdîliğin çıkış merkezi olan Semerkant, 466/1073 yılında Sultan Melikşah tarafından Selçuklu topraklarına katıldı.¹⁹⁶ Bu tarihten itibaren Semerkant ve Buhara gibi önemli şehirlerin yer aldığı Mâverâünnehir bölgesi, Sultan Melikşah (465-485/1072-1092) ve Sultan Sencer (511-552/1117-1157) zamanında uzun süre Selçukluların hâkimiyetinde kaldı.¹⁹⁷

193 Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999, 115.

194 Ebû Zehrâ, *Târihu Mezâhibi'l-İslâmiyye*, II/387; Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, XVI/19.

195 Osman Keskiöğlu, *İslâm Dünyası Dün ve Bugün*, Ankara 1964, 28.

196 Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, I/128, II/48.

197 Osman Turan, *İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1984, 91, 95; Krş., Sibt İbn Cevzî *Mirâtü’z-Zemân fi Târihi'l-A’yân*, 207, 214; Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavaraünnehir İslâm Hukukçuları*, Ankara 1976, 2.

Selçuklu sultan ve emirleri Mâturîdîliğin merkezi olan Semerkant'a önem vermişlerdir. Nitekim Sultan Melikşah 482/1089 yılında Semerkant'a bir vali atadı.¹⁹⁸ Sultan Melikşah'tan sonra yerine geçen Sultan Berkyaruk, 490/1097 yılında tahta çıkınca Semerkant valiliğine sırasıyla Süleyman Tegin, Mahmud Tegin ve Hârun Tegin'i getirdi.¹⁹⁹ Bunlardan sonra Sultan Sencer, Horasan melikliği sırasında Süleyman-Tegin'in oğlu Muhammed-Tegin'i 503/1109 yılında Semerkant emirliğine atadı. Daha sonra Muhammed-Tegin, Arslan Han unvanını aldı ve 523/1129 yılına kadar Mâturîdîliğin merkezini 20 yıl süreyle sükûnetle idare etti.²⁰⁰ Böylece Selçuklu sultanları tarafından atanan melikler Semerkant'ı huzurlu ve güvenli bir şehir haline getirmek suretiyle Hanefî-Mâturîdî eğitimin güçlenip yayılmasına destek oldular.

Selçuklu Sultan ve emirleri Semerkant gibi Buhara'ya da ayrı önem vermişlerdir. Nitekim Sultan Sencer, Selçuklu tahtına çıkmadan önce 491-511/1098-1117 yılları arasında Horasan'da 20 yıl meliklik görevini sürdürürken,²⁰¹ 495/1102 yılında Abdülaziz b. Ömer b. Mâze'ye Sadr unvanı vererek onu Buhara'ya baş kadı tayin etti ve onu kız kardeşi ile evlendirdi.²⁰² Bu zat, V-VII./XI-XIII. yüzyıllarda Sadr unvanıyla Buhara'yı yöneten ve Hanefî âlimlerin önde gelen temsilcilerinden olan Burhan ailesine mensuptur.²⁰³ Bu aile, ilim alanında olduğu gibi ekonomik alanda da güçlüydü. VI./XII. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat edince yerine oğlu Hüsâmeddîn Ömer geçmiştir. Hüsâmeddîn Ömer, Sultan Sencer'in Karahtaylılarla yaptığı Katvan savaşın-

198 İbn Esîr, *el-Kâmil*, X/173; Barthold, *Türkistan*, 338 vd.

199 İbn Esîr, *el-Kâmil*, XI/83; Barthold, *Türkistan*, 339.

200 Barthold, *Türkistan*, 340; Selçukluların Mâverâünnehir'i hakimeyetleri altına almaları hakkında geniş bilgi için bkz., İbn Esîr, *el-Kâmil*, XI/83-86; Barthold, *Türkistan*, 337-357.

201 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devletî's-Selçûkiyye*, 59-67; krş., Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II/49.

202 Leknevi, *el-Fevâid*, 166 ve dipnot 1; Mustafa Uzunpostalcı, "Burhâneddîn el-Buhârî", *DİA*, İstanbul 1992, VI/436.

203 Bu aileye mensup olan kadı Burhâneddîn Ebû'l-Kâsım Mansûr b. Ebî Sa'd Muhammed b. Ebî Nasr Ahmed es-Sâidî önde gelen Hanefî âlimlerdendir. Bkz., İbn Esîr, *el-Kâmil*, XI/228.

da 536/1141 yılında şehid olduğu için Sadru's-Şehîd unvanıyla ve büyük dedesine nispetle de İbn Mâze unvanıyla anılmıştır. Sadrü's-Şehîd 483/1090 yılında doğdu. Babasından ve diğer hocalardan yetişti. Özellikle fıkıh ve münazarada üstün bir âlim oldu ve aynı zamanda çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Öğrencilerinin en meşhuru *el-Hidâye* yazarı Burhaneddîn el-Merginânî'dir. Burhan ailesi bir müddet Karahıtaylılara tabi olmakla birlikte, daima siyasi ve dinî güçlerini korumuşlardır. Bu yüzden Karahıtaylar Buhara'nın yönetimini tekrar Sadr ailesine vermek zorunda kalmıştır.²⁰⁴

Sadrü's-Şehîd Hüsâmuiddîn Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî (536/1141), *Şerhu'l-Câmiî's-Sağîr* adında kıymetli bir eser yazmıştır. Bu eser, değerli Hanefî kaynaklardan birisidir.²⁰⁵

Semerkant, Mâverâünnehir'in en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biridir. Hatta Makdisî'ye göre usûl ilminde benzeri olmayan bir şehirdir.²⁰⁶ Semerkant'ta yetişen âlimler fıkıh ve hadis ilminin yanı sıra kelâm ilminde derinleşmiş, bölgedeki bidatçilere karşı ciddi faaliyette bulunmuşlardır.²⁰⁷ Makdisî'nin Semerkant'ta fıkıh ve kelâm ilminde derinleşen âlimlerle Hanefî-Mâturîdî âlimleri kastettiğini söyleyebiliriz.

Selçuklu devletinde illere ve eyalet bölgelerine vali olarak Selçuklu emirleri veya büyük Türk komutanları atanırdı.²⁰⁸ Selçuklu emirlerinin ve Türk komutanlarının da görevli olduğu bölgelerde Selçuklu sultanları gibi Hanefî-Mâturîdîliğin yayılmasını desteklediklerini söyleyebiliriz. Nitekim Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin *Kitâbü't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd* adlı eseri, cahil ve kötü niyetli insanların halkın inancını bozmalarını engellemek için Semerkant'ta Selçuklular tarafından görevlendirilen Türk

204 Ahmet Özel, "Sadrüşşehid", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV/425-426; İbn Mâze Sadrü's-Şehîd Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülaziz İbn el-Buhârî (536/1141), *Şerhu'l-Câmiî's-Sağîr*, Süleymaniye Ktp. Laleli Bölümü, Nu: 850, v. 27a, 118a, 129a, 134a; krş., Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, 33.

205 Özel, "Sadrüşşehid", *DİA*, XXXV/426.

206 Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsım*, 271.

207 Nesefî, *Tabsîratü'l-Edille*, I/356, 360.

208 Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 107 vd.

emirinin isteği üzere yazılmıştır. Ebû'l-Muîn en-Nesefî söz konusu eserinin başında "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın daha önceki büyüklerinin inanç esaslarını, tevhid ilminde üzerinde oldukları yolu açıklamamı benden istedi"²⁰⁹ demektedir. Böylece Selçuklu sultanlarının atadığı emirin isteği ve desteği ile Hanefî-Mâturîdî bir eserin yazılması Mâturîdîliğin Selçuklu yönetimi tarafından desteklendiğini göstermektedir.

Râvendî'nin Sultan Sencer'in Horasan, Mâverâünnehir ve Gazne'de Sadr-ı Cihanlara ve Hoca İmam Burhânî'ye çok lütuf ve ikramda bulunduğunu ve onları çeşitli makamlara getirdiğini, öyle ki, Karahıtaylı Kûr-Han Mâverâünnehiri istila edince onlar olmaksızın oraları idare edemediğini ve onların soyunu yerlerinde tuttuğunu kaydetmesi²¹⁰ de görüşümüzü desteklemektedir. Kezâ Nizâmülmülk'ün oğlu Ebû Nasr Ahmed baba-sının yerine vezirliğe geçince İsfahân Camisini Şâfiî Ashabına verdiğini duyan Sultan Muhammed Tapar Kadılar kadısı Sadr Cihanların en ileri geleni Rukneddîn'in orada hutbe okumasını emretmiş ve karşı çıkanların bertaraf edilmesi için oraya bir de ordu göndermiştir. Râvendî, "Onun orada namaz kıldırıldığının müjdesini alan Sultan Muhammed'in sevinip külahını havaya attığını ve dualar ederek sadakalar verdiğini ve Hemedan camiinde de aynı şeyleri yaptığını" kaydetmesi²¹¹ de bunu teyit etmektedir. Bu kayıt, diğer Selçuklu sultanları gibi Sultan Muhammed Tapar'ın da Hanefîliğin, dolayısıyla Mâturîdîliğin yayılması için çalıştıklarını göstermektedir.

Râvendî'nin *Râhatü's-Sudûr* adlı eserinde "Selçuklu Sultanları Ebû Hanîfe Ashâbı'nı (Hanefî-Mâturîdîliği) o kadar himâye etmişlerdir ki onların sevgisi ihtiyar ve gençlerin kalbinde bâkidir"²¹² demektedir. Bütün bu kayıtlar, Selçuklu Sultanlarının dolayısıyla Türklerin Hanefî-Mâturîdî mezhebine çok bağlı olduklarını ve onun yayılmasına çalıştıklarını göstermektedir.

209 Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tevhidin Esasları kitâbü't-temhîd li kavâidü't-tevhîd*, 21.

210 Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, 18.

211 Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, 18.

212 Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, 18; krş., Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, 181.

Fuat Köprülü'ye göre Selçukluların Hanefiliği benimseyip savunmaları, itizal gibi fikirlerin Müslümanlar arasında yayılmasını engellemiştir.²¹³ Bütün bunlar, Selçukluların genelde Sünniliği özelde ise Hanefî-Mâtürîdiliği koruyup desteklediğini göstermektedir. Daha önce belirtildiği gibi itizal fikrine meyil etmeyen Horasan ve Mâverâünnehirli Hanefîlerin İmam Mâtürîdî'nin görüşlerini savundukları bilinmektedir. Bütün bunlar, Selçukluların desteklediği ve yayılması için çalıştığı Hanefiliğin, Hanefî-Mâtürîdilik olduğuna işaret etmektedir. Selçuklu sultanlarının Ehl-i Sünnet'in Hanefî-Mâtürîdî kolunu desteklediklerine dair şunları da söylemek mümkündür:

Selçukluların ilk sultanı Tuğrul Bey'in Hanbelî²¹⁴ veya Mutezili²¹⁵ olduğunu iddia edenler olmuşsa da kaynaklarda, onun, Sünnî Hanefî mezhebine mensup olduğu kaydedilmektedir.²¹⁶ Nitekim Tuğrul Bey, Azîmî'ye göre "Sünnet ve Cemaat" mezhebinden idi.²¹⁷ İbn Asâkir²¹⁸ ve Subkî'ye²¹⁹ göre ise Hanefî mezhebine mensup idi. İbn Tağrıberdî de *en-Nücûmu'z-Zâhira* adlı eserinde Tuğrul Bey'in *Halku'l-Kur'ân* meselesinden dolayı "Eş'arî bana göre Mutezile'den daha ziyade bidatçidir"²²⁰ dediğini kaydetmektedir. Dolayısıyla Tuğrul Bey zamanında vezir Kündürî'nin girişimiyle Cuma hutbelerinde Şiîlerle birlikte Eş'arîlere lanet okunması siyasî bir karardır.²²¹ Bütün bu kayıtlar, Tuğrul Bey'in Mutezili düşünceye sahip olmadığına açıkça işaret etmektedir.

213 Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 18-19.

214 M. Abdülhayy, "Eş'arîlik", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, editör, M. M. Şerif, çev., Ahmet Ünal, İstanbul 1990, I/276.

215 Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'd-İbâd*, 447, 474; Mikâil Bayram, "Danışmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18 (Güz 2005), Konya 2005, 131-147; Krş., Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 86.

216 İbn Asâkir, *Tebyînü'l-Kezibü'l-Müfterî fîmâ Nusibe İle'l-İmam Ebi'l-Hasani'l-Eş'arî*, Beyrut 1984, 333; Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III/375; ayrıca bkz., Madelung, "Mâtürîdiliğin Yayılışı", 308; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 92; Kara, *Mezhep Kavga-ları*, 281.

217 Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 13.

218 İbn Asâkir, *Tebyîn*, 108.

219 Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III/389.

220 İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhira*, Kahire 1929, V/54.

221 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/367.

Bununla birlikte, Tuğrul Bey'in farkında olmadan bazı uygulamalarda Mutezili görüşe sahip olan vezir Kündürî'nin etkisinde kalmış olması da ihtimal dâhilindedir. Kezâ vezirin Mutezile lehine yaptığı bazı uygulamaların da Tuğrul Bey'e nispet edilmiş olması mümkündür.

Tuğrul Bey, sadece bir Hanefî olmakla kalmamış aynı zamanda Hanefî kadılar ve hatipler atayarak Hanefîliğin yayılması için de büyük çaba harcamıştır. Bu sebeple, kadılık ve imamlik gibi dinî görevlerin yanı sıra, elçilik gibi siyasî görevlere Hanefî âlimleri atayarak, onlara büyük güven duymuş ve değer vermiştir. Nitekim Tuğrul Bey, Rey şehrinde Hanefîler için bir cami yaptırmıştır.²²² Kezâ o, Şâfiî mezhebine mensup Bağdat baş kadısının vefatı etmesi üzerine onun yerine Mutezile karşıtı bir Hanefî²²³ olan Ebû Abdullah ed-Demegânî'nin atanmasına vesile olmuş ve ed-Demegânî'ye büyük saygı göstermiştir.²²⁴ Ayrıca Selçukluların ilk döneminden itibaren Mutezile kelâmının öğretilmesi şiddetle yasaklanmıştır.²²⁵ Daha önce belirtildiği üzere Fuad Köprülü de Selçukluların Hanefîleri kuvvetle desteklemeleri sonucunda Şii ve Mutezili fikirlerin yayılmasının engellendiği görüşündedir.²²⁶ Bütün bunlar Tuğrul Bey'in diğer Selçuklu sultanları gibi Hanefî-Mâturîdî olduğuna işaret etmektedir. Bu sebeple onun diğer Selçuklu sultanları gibi Hanefî-Mâturîdîliğin yayılmasına önemli katkısının olduğunu söyleyebiliriz.

Sultan Alparslan da hükümdarlığı esnasında Hanefî mezhebini benimseyip ona gönülden bağlanmış ve aynı zamanda ömür boyu Hanefîliğin yayılması için çalışmıştır. Nitekim Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* adlı eserinde Sultan Alparslan'ın Hanefî mezhebine olan bağlılığını şu şekilde anlatmaktadır: "Şehit Sultan (Alparslan) -Allah burhanını aydınlatsın- kendi mezhebinde o kadar katı ve dürüst idi ki, (şu) sözü defalarca o söylemişti: *Ah, ne yazık; eğer vezirim Şâfiî mezhebinden olmasaydı, çok daha*

222 Madelung, "Mâturîdîliğin Yayılışı", 322.

223 Madelung, "Mâturîdîliğin Yayılışı", 308.

224 Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 8; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/129.

225 Madelung, "Mâturîdîliğin Yayılışı", 308.

226 Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 18, 19.

siyasetli ve heybetli olurdu” dedikten sonra “*Sultan Alparslan’ın kendi mezhebine bu kadar bağlı olması ve Şâfiîliğe bağlılığı ayıp sayması sebebiyle ondan daima korkardım*”²²⁷ demektedir. Bu sebeple Selçuklular döneminde dinî atamalarda özellikle de kadıların atamasında daha çok Hanefiler tercih edilmiştir.²²⁸ Bu kayıt, Sultan Alparslan’ın Hanefiliğin her tarafa yayılmasını istediğine ve dinî görevlere atamalarda Hanefilerin daha çok tercih edildiğine işaret etmektedir.

Sultan Alparslan’ın elçi olarak Bağdat’a gönderdiği Şerefülmülk Ebû Sad el-Harezmi de oraya varıp Nizâmiye medresesinin inşaatının başladığını görünce hemen Hanefiler için bir medrese yeri aramış ve en uygun olarak İmam-ı Azam Ebû Hanîfe’nin kabrinin yanını seçerek orada inşaata başlayıp Nizâmiye medresesinden önce faaliyete sokmuştur.²²⁹ Bazı kaynaklarda Sultan Alparslan’ın Bağdat’a hiç gitmemesine rağmen orada Ebû Hanîfe’nin kabri üzerine bir türbe ve bir medrese yaptırdığı ve oraya malî destekte bulunduğu kaydedilmektedir.²³⁰ Ahmed b. Mahmud ise söz konusu medresenin ve Ebû Hanîfe’nin kabri üzerine yapılan türbenin Nizâmülmülk tarafından yapıldığını kaydetmektedir.²³¹ Konuyla ilgili muhtelif kayıtları üç şekilde izah etmek mümkündür: Birincisi söz konusu türbe ve medreseyi Nizâmülmülk yaptırmamış olabilir. Fakat vezirliğinden / kudretinden dolayı faaliyet Nizâmülmülk’e nispet edilmiş olabilir. İkincisi ise türbe ve medreseyi gerçekten de Nizâmülmülk yaptırmış olabilir. Bu durumda da içinden gelerek yaptırması veya Sultan Alparslan’ın yukarıda geçen baskısından dolayı yaptırmış olması ihtimal dâhilindedir.

227 Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*, 122; Sultan Alparslan hakkında daha geniş bilgi için bkz., İbnü’l-Cevzi, *Mirâtü’z-Zemân*, Ali Sevim, Ankara 1968, 112-167; Aynî, *es-Seyfülmühenned*, 173-175.

228 Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III/481; krş., Kara, *Büyük Selçuklular*, 171.

229 BUNDÂRÎ, *Zübdetü’n-Nüsrâ*, 31 vd; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/173; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II/18.

230 Aynî, *es-Seyfülmühenned*, 174-175; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, V/274.

231 Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II/18.

Sultan Alparslan Hanefî fakihlere büyük değer vermiş ve onları hep yanında bulundurmıştır. Bu fakihlerden birisi Malazgirt savaşında kendisine yol gösteren Ebû Nasr Muhammed b. Abdül-melik el-Buhârî'dir.²³² Ebû Nasr el-Buhârî, sultan Alparslan'ın hocası²³³ ve namazlarını arkasında kıldığı imamıydı.²³⁴

Selçuklu devlet idaresinde vezirler, ülkedeki güven ve asayişten, devlet memurlarını tayinden, devletin gelir ve giderlerinden sorumluydu. Kısaca Selçuklu veziri, ülkeyi Sultan adına yönetirdi.²³⁵ Onun için vezirlik bütün İslâm devletlerinin yönetiminde olduğu gibi Selçuklu Devlet yönetiminde de önemli bir yere sahiptir.²³⁶ Nitekim Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah, Hanefîliğe son derece bağlı olup onu desteklerken bu iki sultana 30 yıl vezirlik yapan Nizâmülmülk,²³⁷ Şâfiî-Eş'arîler için özel medreseler açmış ve onları desteklemek için zengin vakfiyeler kurmuştur.²³⁸ Nizâmülmülk, Nizâmiye medresesi için kurduğu vakfiyenin şartnâmesinde bu medresede çalışacak ustasından işcisine, müderrisinden kütüphanecisine, öğrencisinden müstahdemine kadar herkesin itikatta Eş'arî amelde Şâfiî mezhebine mensup olmasını şart koşmuştur.²³⁹

Sultan Melikşah da önceki Selçuklu sultanları gibi Ehl-i Sünnet'in Hanefîlik-Mâturîdîlik kolunu benimsemiş ve savunmuştur. Nitekim Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme* adlı eserinde Sultan Melikşah'ın Ehl-i Sünnet'in Hanefî mezhebine mensup olduğunu ve Bağdat'ta Bayram namazının tekbirlerini Hanefî mezhebine göre aldırarak Hanefî fıkına göre namaz kıldırarak ilk sultanın Melikşah olduğu belirtilmektedir.²⁴⁰

232 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/65, 66; Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 39.

233 Ahmed b. Muhammed, *Seçuknâme*, I/99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/65; Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 39.

234 Şerafedîn, "Selçukîler Devrinde Mezâhib", 109.

235 Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 59; krş., Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, 84 vd.

236 Geniş bilgi için bkz., Salih, *İslâm Kurumları*, 181-186.

237 İbn Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Halep*, 59.

238 İbn Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Halep*, 67, 91, 92; Sibt İbn Cevzî, *Mirâtü'z-Zemân*, 140; krş., Kamâl al-Dîn İbn al-Adîm, *Buğyat at-Talab fî Târîhi Halep* Selçuklularla İlgili Haltercümeleri, nşr., Ali Sevim, Ankara 1976, 39.

239 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/66.

240 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II/20, 22; krş., Kara, *Büyük Selçuklular*, 172; Ferhat Koca, "Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışı", 30.

Sultan Alparslan'ın mezhepler konusunda Nizâmülmülk'e yaptığı uyarının benzerlerini Sultan Melikşah ile Sultan Sencer de yapmışlardır. Sultan Sencer, Gazâlî'nin Ebû Hanîfe'yi tenkit ettiğine dair bir iddiayı duyunca çok üzölmüş ve meselenin aslını öğrenmek için Gazâlî'yi huzuruna davet etmiştir. Sultanın Huzuruna gelen Gazâlî, büyük müctehid Ebû Hanîfe'nin aleyhinde konuşmadığını ifade etmesi üzerine Sultan Sencer, aldığı cevaba çok sevinmiş ve bu görüşün her yere yayılması maksadıyla Gazâlî'nin inzivadan çıkıp yeniden ders vermesini ve irşada başlamasını rica etmiştir.²⁴¹ Kezâ Melikşah Bağdat'ta Ebû Hanîfe medresesi yaptırarak²⁴² Hanefiliğin yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Sultan Muhammed Tapar da diğer Selçuklu Sultanlar gibi Hanefiliği benimsemiş ve yaymaya çalışmıştır.²⁴³ O da Ebû Hanîfe'ye son derecesaygı duymuş ve Hanefî âlimleri gözetip kollamıştır.²⁴⁴ Nitekim el-Bundârî, Sultan Muhammed Tapar'ın sırf koyu bir Hanefî olması sebebiyle, Emir Amîd Muhammed el-Cüzekânîyi Selçukluların Tuğra mansıbına tayin ettiğini kaydetmektedir.²⁴⁵ Bütün bunlar, Sultan Muhammed Tapar'ın Hanefiliği desteklediğini göstermektedir.

Sultan Sencer'in de Hanefiliğe ve özellikle İmam-ı Azam'a sevgisi, saygısı ve bağlılığı önceki sultanlardan farklı olmamıştır. O, daima yanında Hanefî âlimleri bulundurmuş ve onların fikirlerine büyük önem vermiştir. Nitekim Karahıtaylılarla mücadele ederken yanına eserinde İmam Mâturîdî'yi öven Hanefî âlim Ebû Muhammed Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülaziz b. Ömer'i (536/1141) almıştır.²⁴⁶ Sultan Sencer zamanında Mâverâünnehir'den sonra Horasan

241 Mehmed Şerefeddîn, "Sencer ve Gazâlî", *DFİFM*, İstanbul 1341/1925, 74-76; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, 181; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 235.

242 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/70.

243 Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 102.

244 Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 102; ayrıca bkz., Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi* (498-511/1105-1118), Ankara 1990, 152.

245 Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 102.

246 İbn Esir, *el-Kâmil*, XI/86; Sultan Sencer hakkında daha geniş bilgi için bkz., Aynî, *es-Seyfûlmühenned*, 177-179; Kavakçı, *Karahanlı Hanefî Âlimler*, 86; Kara, *Büyük Selçuklular*, 173.

da ilim ocağı olmuştur.²⁴⁷ Ravendî de *Râhatu's-Sudûr* adlı eserinde "Onun (Sultan Sencer) zamanında herhangi bir mansıp Ebû Hanîfe Ashâbı'ndan başkasının elinde olsa, kılıç darbesiyle elinden alınır İmam-ı Azam'ın Ashâbına verilir" ²⁴⁸ demektedir.

Gerçekten de bütün Selçuklu sultanları İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'ye son derece saygı duymuşlar ve onun görüşlerinin hâkim olması için bir taraftan Hanefî eğitime destek olmuşlar, diğer taraftan şehir-
lere Hanefî kadı, müftü, vaiz atayarak Hanefiliğin yayılmasına büyük çaba sarf etmişlerdir.²⁴⁹ Hanefiliğin sade ve pratik bir mezhep olması da onun geniş kitlelere yayılmasında önemli rol oynamıştır.²⁵⁰

Selçuklular döneminde ilk açılan medrese, Nizâmiye medresesi olarak bilinse de durum sanıldığı gibi değildir.²⁵¹ Daha önce belirtildiği gibi Selçuklular döneminde Şerefülmülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr b. Muhammed el-Harezmî, Sultan Alparslan'ın elçisi olarak 459/1067 yılında Bağdat'a geldiğinde Nizâmülk'ün nâiblerinin Nizâmiye Medresesi'nin inşaatının başladığını görünce hemen Hanefiler için bir medrese yeri aramış ve en uygun olarak İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanını seçerek orada inşaata başlamıştır.²⁵² Hanefî Şerefülmülk, bir an önce medreseyi bitirmek için büyük çaba sarf etmiş ve Bağdat İmam-ı Azam Medrese'sini, Nizâmiye medresesi'nden dört ay on üç gün önce faaliyete geçirmiştir. Ebû Sa'd, ayrıca Ebû Hanîfe'nin kabrinin üzerine bir türbe yaptırmış²⁵³ ve türbenin üzerine şu yazıyı yazdırmıştır:

247 Hüseyinî, *Ahbârü Devleti's-Selçûkiyye*, 88; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, I/167.

248 Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, I/18.

249 Madelung, "Mâturidîliğin Yayılışı", 323; Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI/6; Kara, *Büyük Selçuklular*, 169 vd.

250 Salih, *İslâm Kurumları*, 132.

251 Selçuklulardan önce de İslâm âleminde çeşitli yerlerinde pek çok medrese açılmış ve faaliyet göstermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Nisâbü'r'da İbn Hibban ve es-Saîdiyye medreseleri, Buhara'da Ebû Hafs medresesi, bkz., Maruf, *Medârisü Gablen-Nizâmiyye*, 3-40. Bunlardan önce Semerkânt'ta kurulan Dâru'l-Cüzcâniyye ve Dâru'l-İyâziyye gibi ilim merkezleri faaliyet göstermiştir. Bkz., İbn Yahya, *Şerhu Cümeli Usulî'd-Dîn*, v. 160 b-162a.

252 İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII/173; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, V/284; Kara, *Büyük Selçuklular*, 182.

253 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 47; Zehebî, *el-İber*, II/309; Bundârî, *Zübde-tü'n-Nüsrâ*, 32.

“Biliyorsun ki, bu ilim dağınık idi, lahitte gizlenen şu zat (Ebû Hanîfe) onu topladı.

Tıpkı bu yer dahi ölü idi, Amid Ebû Sa’d’ın ihsanı onu ihya etti.”²⁵⁴

Görüldüğü gibi Sultan Alparslan’ın elçisi Ebû Hanîfe’yi dağınık olan ilmî tasnif edip bir araya toplayan çok büyük bir âlim olarak görmüş ve Hanefîliğe destek çıkmıştır. Zira Bündârî’ye göre Ebû Sa’d, cömert ve faziletli bir kişi olup Bağdat’a elçi olarak gelince sadece yöneticilerin değil dostların yüzü gülmüş ve sevinmişler, düşmanlar ise kahrolmuşlardır.²⁵⁵ Bağdat’ta açılan Ebû Hanîfe medresesinin şubeleri de yine Nizâmîye Medresesi gibi²⁵⁶ daha sonra diğer İslâm beldelerinde de açılıp faaliyet göstermişlerdir. Fakat açılan Hanefî medreseler Nizâmîye medreseleri gibi meşhur olamamıştır. Selçuklular hâkim oldukları yerlerde açtıkları medreselerin yanına birer de kütüphane kurmuşlardır.²⁵⁷

Nizâmülmülk’ün ve onun yerine vezir olarak geçen oğlunun bütün gayretlerine rağmen Selçuklu sultanları ve Türk emirleri Mâtürîdîliği savunmuşlar, Eş’arîliği eleştirmeye devam etmişlerdir. Özellikle Sultan Mesud b. Muhammed döneminde Eş’arîliğe karşı yeni tedbirler alınmıştır. Nitekim Sultan Mesud Rey şehrine 537/1142 yılında girince ileri gelen iki Şâfiî âlim Ebû Said / Sa’d b. Vezzân ve Ebû’l-Fezâil İbnü’l-Meşşat, Sultan’ın huzurunda bazı Eş’arî görüşlerinden vazgeçtiklerine dair ve Eş’arîliği lanetleyen belgeleri imzalamaları istenmiştir.²⁵⁸ Ebû Nasr el-Hisancânî Şâfiîlerin kalesi olan Kazvin Camii’nde bile Eş’arî’yi eleştirmiştir.²⁵⁹

Selçuklu sultanları, Sünnîliğin Hanefî-Mâtürîdîlik kolunu İslâm’ın en doğru yorumu olarak kabul etmişler ve bu nedenle başta Hanefîlik ve Mâtürîdîlik olmak üzere Sünnîliği yaymaya çalışmışlardır.²⁶⁰

254 Bundârî, *Zübdetü’n-Nüsrâ*, 32.

255 Bundârî, *Zübdetü’n-Nüsrâ*, 32.

256 Subkî, *Tabakâtü’ş-Şâfiyye*, IV/313-314.

257 Ahmed Çelebi, *İslâm’da Eğitim Öğretim Tarihi*, 188.

258 Madelung, *Mâtürîdîliğin Yayılışı*, 326.

259 Madelung, *Mâtürîdîliğin Yayılışı*, 329.

260 Nizâmülmülk, *Siyaset-nâme*, 43; Barthold, *Türkistan*, 326; Ramazan Şeşen, “Alparslan’ın Hayatıyla İlgili Arapça Kaynaklar”, *Türkiyat Mecmuası*, XVII, (1972),

Selçuklular döneminde Hanefî kadılarının atanması, İsfahan ve Hemedan gibi büyük şehirlere büyük camiler yapılarak oralarda Hanefî imamlara görev verilmesi, Hanefî-Mâturîdîliğin öğretilmesi için Hanefî medreselerin açılması, Mâverâünnehir'den sonra Horasan'da da Hanefîliğin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bütün bunlar, Selçuklular döneminde Hanefî-Mâturîdîliğin yayılışında Selçuklu sultanlarının ve diğer bazı üst düzey yöneticilerin önemli desteğinin olduğunu göstermektedir.

2. Hanefî-Mâturîdî / Şâfiî-Eş'arî Âlimlerin Rekabeti

Selçuklular döneminde yöneticiler arasında olduğu gibi Selçuklu âlimleri özellikle de Hanefî-Mâturîdî ve Şâfiî-Eş'arî âlimler arasında kıyasıya bir rekabetin olduğu görülmektedir.

Tuğrul Bey döneminde, bir müddet kürsilerde lanetlenen Eş'arîler, Sultan Alparslan'ın başa geçmesiyle rahatlamışlardır. Fakat yaklaşık yirmi yıl süren Kündürî döneminde psikolojik ve sosyolojik baskıya maruz kalan Eş'arî mensuplarının mazlum duruma düşmesi, bölgedeki Hanefîlerin küçük bir kısmını Şâfiîliğe ve Eş'arîliğe meylettirmiştir.²⁶¹ Ayrıca daha önce belirtildiği üzere Nizâmiye medreselerinin Eş'arî sisteme göre eğitim vermesi, Horasan ve Mâverâünnehir'de Nizâmiye Medresesinin şubelerinin açılması ve resmi görevlere daha çok buralardan mezun olanların atanması, Selçuklular döneminde Şâfiîliğin ve Eş'arîliğin hızla yayılmasını sağlamıştır.

Nizâmülmülk'ün Şâfiî-Eş'arîler için özel medreseler açıp onları desteklemek için zengin vakfiyeler kurması²⁶² ve Nizâmiye medresesi için kurduğu vakfiyenin şartnâmesinde bu medresede çalışacak ustasından işçisine, müderrisinden kütüphanecisine, öğrencisinden müstahdemine kadar herkesin itikatta Eş'arî amelde Şâfiî mezhebine mensup olmasını şart koşması²⁶³ gibi hususlar, Selçuklular döneminde Şâfiî ve Eş'arîlere önemli avantajlar sağlamıştır.²⁶⁴

112; Kara, *Büyük Selçuklular*, 176.

261 Krş., Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 178.

262 İbn Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 67, 91, 92; Sibt İbn Cevzî, *Mirâtü'z-Zemân*, 140.

263 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/66.

264 Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, IV/309 vd; İbn Kesir, *Bidâye*, XII/92; krş., Ocak, *Selçuk-*

Bu durumun diğer mezheplere mensup bazı kimselerin Şâfiîliğe ve Eş'arîliğe geçmesinde önemli rol oynadığı söylenebilir.

Şâfiî ve Eş'arîlere tanınan bu avantajlar, Mâverâünnehir'e hâkim olan Hanefîleri önemli bir rakip ile karşı karşıya getirmiştir. Bu durum Selçuklu sultanlarının ve bazı yöneticilerinin yanı sıra Hanefî âlimlerin Hanefî-Mâturîdîliğe daha çok sahip çıkmalarına yol açmıştır. Eş'arî ve Hanefî-Mâturîdî âlimler, çoğu meselede benzer fikre sahip olmakla birlikte, tekvin ve te'vil gibi bazı konularda ihtilaf etmişlerdir.²⁶⁵ Onlar arasındaki bu ihtilaflar, iki grup arasında önemli fikir mücadelesine yol açmıştır. Mesela Alâuddîn es-Semerkindî, İmam Mâturîdî'den hatta İmam Şâfiî'den bahsederken "rahimhullah"²⁶⁶ şeklinde övgü ifadesi kullanmasına rağmen, İmam Eş'arî'den sadece "Ebû Hasan el-Eş'arî dedi ki"²⁶⁷ diye herhangi bir övgü ifadesi kullanmamaktadır. Bu durum itikadî konularda Hanefî-Mâturîdîler ile Eş'arîler arasında rekabetin giderek arttığına işaret etmektedir. Böylece Şâfiî, Hanefî rekabeti, zamanla Mâturîdî, Eş'arî rekabetine dönüşmüştür.

Bazı kaynaklar, Nizâmülmülk'ün kadıları Hanefîlerden, müderrisleri ise Şâfiîlerden seçtiğine dikkat çekmektedirler. Bu kaynaklarda, müderrislerin bütün zamanlarını eğitimle geçirmelerinden dolayı Şâfiî-Eş'arî ilimlerin gelişip yayılmasına; kadılığa atanan Hanefîlerin ise mahkeme işleriyle meşgul olup ilmî mütaalaaya vakit bulamadıkları için Hanefî eğitimin gerilemesine yol açtığı kaydedilmektedir. Nizâmülmülk'ün bu siyasî tavrı ile Hanefî mezhebini zayıflatmayı, Şâfiî mezhebinin ise gelişip yayılmasını amaçladığı iddia edilmektedir.²⁶⁸ Nizâmülmülk'ün gerçekten böyle bir niyetinin olup olmadığını kesin olarak bilmiyoruz. Fakat Şâfiî-Eş'arî eğitimi alan kimseler için büyük vakıfların tahsis edilmesi ve atamalarda onların daha çok tercih edilmesi gibi hususlar da bu görüşü desteklemektedir. Nitekim daha önce kaydedildiği üzere

luların Dini Siyaseti, 111.

265 Krş., Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 99-110; Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, 1/306-373.

266 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usul*, 211, 636,

267 Alâuddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-Usul*, 168.

268 İbn al-'Adîm, *Buğyat at-Talab*, 71; Bundârî, *Zübdetü'n-Nüsrâ*, 177, dipnot 2.

Nizâmiye hocalarından Ebû İshâk Şirâzî'nin Horasan'ın neresine gitsem orada görevli mutlaka bir Nizâmiye mezunu vardı sözü de bunu doğrulamaktadır.

Söz konusu rekabetin eğitim kurumlarına da yansıdığı görülmektedir. Nitekim Bağdat'ta VI./XII. yüzyılın başlarında mezhep taassubundan dolayı büyük bir fitne vardı. Muhammed b. Fadl b. Muhammed Ebû'l-Fütûh el-İsferâînî (474/1081) gibi bazı Eş'arî âlimler ve Hasan b. Ebû Bekir en-Nisâbûri gibi Hanefî Mâturîdîlerin minberde birbirlerinin aleyhinde sözler sarf ettiler. Sokaklarda iki taraf arasında hasetlik, lanetleşme ve düşmanlık vardı. Şâfiî ve Eş'arî olan İbnü'l-Cevzî'nin Muhammed el-İsferâînî'nin Bağdat'ta Eş'arî mezhebini öğretirken çok aşırıya kaçtığını kaydetmesi²⁶⁹ taraflar arasındaki gerginliğin boyutunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Zehebî'ye göre İsferâînî, kendini Eş'arî mezhebini yaymaya adanmıştır.²⁷⁰ İbnül Cevzînin kendi mezhebinde olan bir âlim için bu ifadeleri kullanması İsferâî'nin Eş'ariliği övme ve muhtemelen diğerlerini aşırı yermeden dolayı aşırılığa kaçtığını söylemesi çok anlamlıdır. Bu durum İsferâî'nin mezhep taassubunu göstermektedir.

Nizâmülmülk, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hasan el-Fûrekî'yi (478/1085) Bağdat Nizâmiye medresesine Eş'ariliği öğretmesi için vaiz ve müderris olarak atayınca Fûrekî, orada 465/1072 yılında *Kitâbü'n-Nizâmiye* isimli bir eser yazmış ve onu Nizâmülmülk'e ithaf etmiştir. O bu eserinde Eş'ariliği savunurken Mâturîdîliğe ait görüşleri eleştirmiştir.²⁷¹ Kezâ Nisâbûr Nizâmiye medresesinin müderrisi İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî de Nizâmülmülk'e ithaf ettiği (478/1085) *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fî'l-Erkânî'l-İslâmiyye* adlı eserinde müteşâbihâtın te'vil edilmesini doğru bulmayarak isim vermeden Mâturîdîliği eleştirmektedir.²⁷² Böyle-

269 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/348.

270 Zehebî, *el-İber*, II/454.

271 Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hasan el-Fûrekî (478/1085), *Kitâbü'n-Nizâmi fî Usûli'd-Dîn*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya Bölümü, Nu: 2378, v. 85a-88b; krş., Madelung, *Mâturîdîliğin Yayılışı*, 307.

272 İmânu'l-Haremeyn el-Cüveynî (478/1085), *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fî'l-Erkânî'l-İslâmiyye*, İstanbul trz., 33; krş., Abdülazim Ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn", *DİA*, VIII/143.

ce Selçuklu sultanlarının Hanefî-Mâtürîdîliği, vezir Nizâmülmülk'ün ise Şâfiî-Eş'arîleri destekleyerek kurumsallaştırma çabaları Hanefî-Mâtürîdî ve Şâfiî-Eş'arî rekabetini artırmıştır.²⁷³ Nitekim Nizâmülmülk, Sultan Alparslan için "Şâfiî mezhebine itikadî ayıp sayması sebebiyle ben ondan daima endişeli idim ve korkardım"²⁷⁴ demesi Hanefî-Mâtürîdîler ile Şâfiî-Eş'arîler arasındaki rekabetin yöneticiler düzeyindeki boyutunu göstermektedir.

Selçukluların ilk yıllarında özellikle vezir Kündürî'nin girişimleriyle Şâfiî-Eş'arîlerin Cuma hutbelerinde lanetletmesinin,²⁷⁵ onların mazlum duruma düşmelerine ve mezheplerine daha sıkı sarılmalarına yol açtığı ve bunun da Eş'arîliğin ve Şâfiîliğin kuvvetlenip güçlenmesine yardımcı olduğu söylenebilir.

Selçuklular döneminde Hanefî-Mâtürîdîler ile Şâfiî-Eş'arîler arasında kıyasîya rekabet devam ederken Mâtürîdî'nin adı, eserleri ve fikirleri Selçuklu Hanefî âlimleri tarafından öne çıkarılmıştır. Bunda Eş'arîlerin bölgede giderek nüfuz kazanmasının ve bölgede hâkim durumda bulunan Hanefîler ile Eş'arîler arasında özellikle tekvin sıfatı konusundaki ihtilafın da büyük rolü vardır.²⁷⁶

Horasan ve Mâverâünnehirde V./XI. asrın ikinci yarısında Hanefî ve Şâfiî âlimler arasında cereyan eden bu rekabet, Hanefî-Mâtürîdî öğretinin canlanmasına sebep olmuştur. Nitekim Selçuklu dönemindeki Hanefî-Mâtürîdî âlimler, itikadî konularda İmam Eş'arî'nin bazı görüşlerini eleştirmekle kalmamışlar ilgili konudaki doğru görüşün İmam Mâtürîdî'nin görüşü olduğunu savunmuşlardır. Nitekim Pezdevî *Usûlü'd-Dîn* adlı eserinde "Mezheplerin Beyanı" ana başlığı altında, "Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin Ehl-i

273 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, 46; Madelung, *Mâtürîdîliğin Yayılışı*, 324, 325, 332; krş., Ferhat Koca, "Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışı", *I. Uluslar Arası Seçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, (11-13 Ekim 2000, Konya Selçuk Üniversitesi) Konya 2001, C. II/s. 29-52.

274 Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*, 69.

275 Amîdülmülk Kündürî, Sultan Tuğrul Bey'den her Pazartesi ve Perşembe Ehl-i Bida'e minberden lanet okutulması için izin istedi. Sultan'dan bu izni alan Kündürî, Şâfiîliğe olan taassubundan ve Şâfiîlerin çoğunun Eş'arî olmasından dolayı minberlerde Eş'arîlere de lanet okuttu. Bkz., İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/31 vd; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, II/184; krş., Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 86, 87.

276 Krş., Özervarlı, *Alâeddin el-Üsmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, 20.

Sünnet'le ihtilaf Ettiği Konular" şeklinde bir alt başlık bulunmaktadır. Pezdevî burada Eş'arî'nin görüşlerini eleştirip Ehl-i Sünnet'i Mâtürîdî'nin görüşleri ile savunmaktadır.²⁷⁷

Ebû'l-Muîn Neseî de *Tabsiratü'l-Edille* adlı eserinde, tekvin²⁷⁸ ve aklın delil oluşu²⁷⁹ başta olmak üzere bilgi,²⁸⁰ âlemin yaratılmışlığı,²⁸¹ Allah'ın sıfatları,²⁸² kesp,²⁸³ teklif,²⁸⁴ imanda istisna²⁸⁵ ve İmamet²⁸⁶ gibi konularla ilgili görüşlerinden dolayı Eş'arî ve Eş'arîleri eleştirmektedir.²⁸⁷ Neseî, Eş'arîlerin özellikle tekvin konusunda çok büyük hataya düştüklerini kaydetmektedir.²⁸⁸ Ömer Neseî de *Akâidü'n-Neseîyye* adlı eserinde "Bize göre tekvin, mükevvenen başkadır ve tekvin, Allah Teala'nın ezeli bir sıfatıdır"²⁸⁹ diyerek isim vermeden Eş'arîlere cevap vermektedir. Lâmişî de "tekvin" konusunda diğer Hanefî Mâtürîdî âlimler gibi İmam Eş'arî ve Eş'arîleri eleştirmektedir.²⁹⁰

Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ebû'l-Muîn en-Neseî gibi Selçuklu Hanefî âlimlerin yukarıda belirtildiği gibi Eş'arî ve Eş'arîleri pek çok konuda eleştirmiş olmaları, o dönemde, Hanefî-Mâtürîdîler ile Eş'arîler arasında büyük bir rekabetin ve gerginliğin olduğuna işaret etmektedir.

Sonuç olarak Selçuklular döneminde Hanefîler ve Şâfiîler arasında özellikle itikadî konularda rekabet yaşanması ve bunun tabii sonucu olarak Hanefî âlimlerin muhaliflerine İmam Mâtürîdî'nin görüşleriyle cevap vermesinin Mâtürîdîliğin gelişip yayılmasında

277 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 352, 353.

278 Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/306, 310, 313, 315, 316, 317, 327, 328, 332.

279 Neseî, aklı önem vermedikleri gerekçesiyle Eş'arîleri eleştirmektedir. Bkz., Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/787.

280 Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/6, 8, 9, 48.

281 Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/58.

282 Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/131, 255.

283 Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II/596, 635, 640.

284 Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II/589.

285 Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II/815.

286 Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II/834.

287 Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/330.

288 Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, I/306.

289 Ömer Neseî, *Akâidü'n-Neseîyye*, 4, trz, yrz,

290 Lâmişî, *Kitâbü et-Temhîd li Kavâidi'l-Tevhîd*, 74-77.

ve isimlendirilişinde önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Yine Selçuklular dönemindeki mezhep tartışmalarının fıkıhtan ziyade itikadî konularda yoğunlaştığı ve bunun da Mâturîdîliğin isimlendirilmesini ve yayılışını kolaylaştırdığını ifade edebiliriz.

C. Mâturîdîliğin Mâverâünnehir ve Horasan'da Yayılışı

1. Mâverâünnehir'de Yayılışı

Mâverâünnehir, Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgenin adıdır. Bu bölgede Semerkant ve Buhara gibi önemli ilim merkezleri bulunmaktadır.²⁹¹ Selçuklular döneminde bu bölgede, Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Nesefî, Ebû Bekir Alâuddîn es-Semerkandî, Nureddîn es-Sâbûnî ve Alâuddîn el-Üsmendî gibi çok sayıda Hanefî-Mâturîdî âlim yetişmiştir.²⁹² Bu âlimler, bir taraftan Mâturîdîliğe ait temel kaynakları yazarak, diğer taraftan çok sayıda öğrenci yetiştirerek Selçuklular döneminde Mâturîdîliğin yayılmasına öncülük etmişlerdir. Söz konusu Hanefî-Mâturîdî âlimlerin Mâturîdîliğin yayılışına katkısını, "şahıslar üzerinde derinleşmek" prensibine ve mümkün olduğu kadar kronolojik sıraya riayet ederek göreceğiz.

a. Ebû'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî (421-493/1030-1099)

Selçuklular döneminde İmam Mâturîdî'nin ismini ve görüşlerini öven ve savunan ilk âlim, tespitimize göre Sadrü'l-İslâm Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim el-Pezdevî'dir (421-493/1027-1099). Selçuklu Sultanı Sultan Melikşah'ın 481/1099 yılında Semerkant'ı aldığı sırada Semerkant kadısı olan²⁹³ Pezdevî, Semerkant ve Buhara'da ilmî faaliyet göstermiştir.²⁹⁴

421/1030 yılında dünyaya gelen Muhammed Pezdevî,²⁹⁵ İmam Mâturîdî'nin önde gelen öğrencilerinden Abdülkerim b. Musa el-

291 Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I/419-423; III/279-283; Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII/177-180.

292 Krş., Yavuz, "Mâturidiyye", *DİA*, XXVIII/166.

293 Krş., Kureşî, II/270; Leknevî, *el-Fevâid*, 211.

294 Kureşî, *el-Cevâhir*, II/270.

295 İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, 191.

Pezdevî'nin (390/1000) torunudur. İlk eğitimini babası Ebû'l-Hasan Muhammed el-Pezdevî'den alan Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, daha sonra çok sayıda Hanefî-Mâtürîdî âlimden ders almıştır.²⁹⁶ Leknevî'ye göre Pezdevî'nin hoca silsilesi, İsmail b. Abdüssâdık, dedesi Abdülkerim el-Pezdevî ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî Muhammed b. Mahmud'a dayanmaktadır. Usûl ve fûrû ilimlerinde üstün bir derece elde eden Ebû'l-Yüsr Pezdevî, Mâverâünnehirdeki Hanefîlerin başkanlığına getirilmiştir.²⁹⁷ Ebû'l-Yüsr Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn* adlı eserinde babasından naklen dedesi Abdülkerim b. Musa'nın çok sayıda kişiyle birlikte İmam Mâtürîdî'den *Kitâbü't-Te'vîlât*'ı okuduğunu kaydetmektedir.²⁹⁸ Bu kayıtlara göre bölgenin baş hocası konumundaki Ebû'l-Yüsr Pezdevî'nin görüşleri en az iki koldan Mâtürîdî'ye dayanmaktadır. Bunlardan birincisi babası ve İmam Mâtürîdî'nin öğrencilerinden olan dedesi Abdülkerim Musa el-Pezdevî koludur. İkinci ise hocası İsmail b. Abdüssâdık ve dedesi Abdülkerim b. Musa el-Pezdevî koludur. O halde Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, İmam Mâtürîdî'nin öğrencisinin öğrencilerinden okuyup yetişmiştir.

Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn* adlı eserinde Mâtürîdî'nin ismini ve görüşlerini öne çıkarmaktadır. Mesela o, sıfatlar,²⁹⁹ tekvin,³⁰⁰ Ru'yetullah,³⁰¹ kudret,³⁰² efdaliyyet,³⁰³ cinlerin cennete girip girmemesi,³⁰⁴ ilahi hitap gelmeden önce Allah'a imanun gerekip gerekmeyeceği³⁰⁵ ve insanlığın ilk misakı³⁰⁶ konularında, Ehl-i Sünnet'in görüşlerini Mâtürîdî'nin görüşleri ile açıklamaktadır. Aynı zamanda Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, tekvin konusunu açıklarken Mâtürîdî için, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in tekvin konusundaki görüşünü, icad mev-

296 Neseî, *el-Kand*, 311; Sem'ânî, *el-Ensab*, 78; Leknevî, *el-Fevâid*, 283; Kefevî, *Ketâib*, v. 145.

297 Leknevî, *el-Fevâid*, 309.

298 Pezdevî, *Kitâbu Usûlid-Dîn*, 3.

299 Pezdevî, *Kitâbu Usûlid-Dîn*, 51.

300 Pezdevî, *Kitâbu Usûlid-Dîn*, 101.

301 Pezdevî, *Kitâbu Usûlid-Dîn*, 123.

302 Pezdevî, *Kitâbu Usûlid-Dîn*, 175.

303 Pezdevî, *Kitâbu Usûlid-Dîn*, 293.

304 Pezdevî, *Kitâbu Usûlid-Dîn*, 295.

305 Pezdevî, *Kitâbu Usûlid-Dîn*, 299.

306 Pezdevî, *Kitâbu Usûlid-Dîn*, 305.

cuttan başkadır, fakat icad, hâdis değildir diyerek düzeltmiştir"³⁰⁷ demektedir. Bu kayıttan Ehl-i Sünnet'in görüşlerinin İmam Mâtûrîdî tarafından sistemleştirildiğini belirten ilk kişinin Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî olduğu anlaşılmaktadır.

Sadru'l-İslâm Pezdevî, Semerkant ve Buhara'da ikamet ederken eğitim faaliyetleri esnasında bir taraftan *Kitâbu Usûli'd-Dîn* gibi kıymetli eserler yazmış, diğer taraftan Ebû'l-Muîn en-Neseî gibi ve Ömer Neseî gibi pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Onun okuttuğu öğrencilerin en meşhuru, *Akâidü'n-Neseîyye*'nin yazarı olan Ebû'l-Hafs Necmüddîn Ömer en-Neseî'dir (460-537/1078-1142). Bir diğer meşhur öğrencisi ise Mâtûrîdî'nin tefsirini şerh eden ve daha çok Ebû'l-Muîn en-Neseî'nin öğrencisi olarak bilinen Alâuddîn es-Semerkandî'dir.³⁰⁸ Pezdevî'den okuyan diğer öğrenciler ise Ebû Said Abdülmecid b. İsmail b. Muhammed el-Herevî,³⁰⁹ Ruknû'l-Eimme Abdülkerim b. Muhammed,³¹⁰ Muhammed b. Tâhir b. Abdirrahman b. Hasan es-Suaydî es-Semerkandî el-Lelebâdî³¹¹ (515/1121) ve Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin oğlu Ahmed b. Muhammed Ebû'l-Yüsr Sadru'l-İslâm b. Muhammed b. Abdülkerim b. Musa b. İsa Sadru'l-Eimme Ebû'l-Meâlî el-Pezdevî'dir (502).³¹²

Pezdevî'nin diğer bir öğrencisi de kardeşinin oğlu Hasan b. Fahru'l-İslâm el-Pezdevî'dir. Sadru'l-İslâm Pezdevî onu Buhara'ya götürmüş ve orada onu okutup yetiştirmiştir. Hasan Pezdevî, amcasının oğlu Kadı Ebû'l-Meâlî Ahmed Pezdevî'den sonra Buhara kadısı olmuştur. O, 557 yılında vefat etmiştir.³¹³

Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ebû'l-Muîn en-Neseî'den ders alan bir başka kişi de Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Ebû'l-Feth el-Hulmî'dir (547/1152). Kureşî'nin verdiği bilgiye göre el-Hulmî,

307 Pezdevî, *Kitâbu Usûlid-Dîn*, 70.

308 Leknevî, *el-Fevâid*, 71, 309; Kefevî, *Ketâib*, v. 146a.

309 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, *Mukaddime*, XI-XVI.

310 Leknevî, *el-Fevâid*, 171.

311 Leknevî, *el-Fevâid*, 283.

312 Ahmed el-Pezdevî babasından başka Ebu'l-Muîn en-Neseî gibi büyük âlimlerden de ders aldı. O, faziletli bir müftü, münazaracı büyük bir âlim idi. Bir müddet Buhara kadılığında bulundu. 502/1108 yılında Serahs'ta vefat edince Buhara'ya götürüldü ve oraya defnedildi. Bkz., Leknevî, *el-Fevâid*, 70; Kefevî, *Ketâib*, v. 311.

313 Leknevî, *el-Fevâid*, 108; Kureşî, *Cevâhir*, II/76.

Buhara'da Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî'den fıkıh öğrenmiştir. Ağır başlı ve salih bir kişiliğe sahip olan Ahmed el-Hulmî, bir müddet vekâleten Buhara kadılığı yapmıştır.³¹⁴ Burada geçen bilgiye göre Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî gibi Semerkant'tan sonra en azından bir müddetliğini de olsa Buhara'ya gittiği ve orada ders verdiği anlaşılmaktadır.

Sadru'l-İslâm el-Pezdevî'nin diğer bir öğrenci de Semerkant hatiplerinden Muhammed b. Nasr b. Mansûr b. Ali b. Muhammed b. Fadl Ebû'l-Meâlî el-Âmirî'dir (555/1160).³¹⁵

Pezdevî ailesinden Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'den başka kardeşi Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdülkerim Fahrul-İslâm Ebû'l-Usr el-Pezdevî (400-482/1009-1089) de Semerkant'ta ders okuttu ve kıymetli eserler verdi.³¹⁶

Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin yetiştirdiği oğlu Ahmed el-Pezdevî'nin ve Hasan Pezdevî'nin sırasıyla Buhara'da kadılık görevinde bulunmaları, Ahmed Pezdevî'nin orada faziletli bir müftü olarak görev yapması ve aynı zamanda babasından ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî'den öğrendiği Hanefî-Mâturîdî Horasan ve Mâverâünnehir'de yayılmasına katkı sağladığını göstermektedir. Böylece başta Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, kardeşi Ebû'l-Usr el-Pezdevî ve oğlu Ahmed el-Pezdevî Pezdevîler, Selçukluların hakimeyetini tamamen kurduğu V./XI. yüzyılın ikinci yarısında *Kitâbu Usûlû'd-Dîn* gibi kıymetli eserler yazarak ve Ebû Hafs Ömer en-Nesefî, Alâuddîn es-Semerkandî, Ebû'l-Meâlî el-Âmirî, Muhammed b. Süaydî es-Semerkandî el-Lelebâdî ve Ahmed el-Pezdevî gibi yetiştirdikleri ilim adamları vasıtasıyla Mâturîdî görüşlerin Mâverâünnehir'de yayılmasına öncülük etmişlerdir. Bu bakımdan Pezdevî'nin İmam Mâturîdî ile Selçuklu Hanefî âlimleri arasında köprü vazifesi gördüğü söylenebilir. Bu sebeple, Mâturîdîliğin Selçuklular döneminde yayılışında Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin çok büyük katkısı olmuştur. Onun, Mâturîdîliğin yayılışına katkısını dört maddede özetlemek mümkündür.

314 Kureşî, *Cevâhir*, I/259.

315 Leknevî, *el-Fevâid*, 330, 331; Kefevî, *Ketâib*, 313.

316 Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 38-39.

Birincisi, *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Kitâbü't-Te'vîlât* başta olmak üzere İmam Mâtürîdî'nin unutulmaya yüz tutmuş eserlerinin Pezdevî tarafından ortaya çıkarılması ve tavsiye edilmesidir. Zira Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn* adlı eserinin başında, Ehl-i Sünnet'in görüşleri hakkında Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* adında önemli bir eserini bulduğunu, fakat bu kitabın çok hacimli ve anlaşılmasının biraz zor olduğunu açıkça ifade etmektedir. Ayrıca yine o, Mâtürîdî'ye ait *Kitâbü't-Te'vîlât* adında önemli bir tefsirden bahsetmektedir.³¹⁷ Pezdevî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* hakkında "Buldum" ifadesini kullanması, bu eserin uzun süre gözlerden uzak olduğuna işaret etmektedir. Zira Ebû'l-Yûsuf el-Pezdevî'den önce Mâtürîdî'nin tefsiri'ne çeşitli atıflar bulunmakla birlikte, onun *Kitâbü't-Tevhîd*'ine atıf yapıldığını tespit edemedik.³¹⁸ Bu da Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'inin daha çok ihmal edildiğini ve yazılışından yaklaşık bir asır sonra meşhur olduğunu göstermektedir. Ayrıca ona ait *Kitâbü't-Te'vîlât*'in kırk civarında yazma nüshası olmasına rağmen *Kitâbü't-Tevhîd*'in bugün tek yazma nüshasının bulunması da buna işaret sayılabilir.

İkincisi, Ebû'l-Yûsuf el-Pezdevî'nin 481/1099 yılında Semerkant'a kadı tayin edilmesi ile Samanî yöneticileri tarafından dışlanan Mâtürîdî ve taraftarlarının siyasî desteğe kavuşmasıdır.³¹⁹

Üçüncüsü, Pezdevî'nin sonraki dönemlerde Mâtürîdiyye akâidi olarak meşhur olan *Akâidü'n-Nesefiyye*'nin müellifi Ömer en-Nesefî'yi ve *Kitâbü't-Te'vîlât*'ı şerh eden Alâuddîn es-Semerkandî gibi önemli âlimleri yetiştirmiş olması sayılabilir.

Dördüncüsü ise, Pezdevî'nin Mâtürîdî düşüncenin merkezi olan Semerkant'ta hadis imlâ ettirmesidir.³²⁰ Pezdevî'nin hadis ilmine verdiği bu önem daha sonra öğrencisi Ömer Nesefî tarafından da devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ali b. Muhammed b. İsmail b. Ali b. Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-İsbicâbî es-Semerkandî (454-535/1062-1140) Ömer Nesefî'den

317 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 3.

318 Ak, Ahmet, *Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, 144.

319 Krş., Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, 29, 152.

320 Leknevî, *el-Fevâid*, 211.

senediyle birlikte hadis rivayet etmiştir.³²¹ Böylece Mâturîdî'nin ismini ve görüşlerini öne çıkartan Pezdevî'nin Semerkantlılara yazdırmak suretiyle hadis öğretmiş olması, Buhârî gibi meşhur hadis âlimleri çıkartarak bölgede belli bir nüfuza sahip olan Hadis taraftarlarının Mâturîdî düşünceye meyletmelerine veya en azından sempatiyle bakmalarına vesile olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü Pezdevî'nin yazdırdığı hadisleri büyük ihtimalle Mâturîdî düşünceye göre yorumladığı ve bu yorumların yayıldığı kuvvetle muhtemeldir. Bu bakımdan yoğun bir şekilde hadisle meşgul olan kimselerin dolaylı da olsa İmam Mâturîdî'yi ve görüşlerini tanımalarına vesile olduğu söylenebilir.

Yukarıda zikrettiğimiz bu dört noktadan başka Pezdevî *Usûlü'd-Dîn* adlı kitabında meseleleri ele alırken İmam Mâturîdî'nin ismini ve fikirlerini öne çıkarmıştır. Nitekim Pezdevî, söz konusu eserinde, Ebû Hanîfe'den sonra en çok İmam Mâturîdî'nin ismini ve görüşlerini zikretmektedir³²². Ayrıca o, Mâturîdî'yi Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın reislerinden zâhid, şeyh, imam gibi sıfatlarla övmektedir.³²³

Pezdevî, tekvin konusunu açıklarken, "Bu konuyu, Şeyh Ebû Mansûr Mâturîdî, Sünnet ve Cemâat Ehlinin mezhebini îcâd mevcuddan başkadır, îcâd hâdis değildir, ama ezeldir diyerek tashih edip, düzeltmiştir"³²⁴ demek suretiyle, Mâturîdî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşlerini sistemleştirdiğine işaret etmektedir. Ayrıca Pezdevî'nin İmam Mâturîdî'yi Ebû Hanîfe'den sonra Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın ikinci büyük imamı kabul ettiğini göstermektedir.

Pezdevî, İmam Mâturîdî'yi "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın reislerinden"³²⁵ kabul etmekle kalmamış, aynı zamanda onun Ebû Hanîfe'nin görüşlerini geliştirip sistemleştirdiğini, ayrıca Ebû Ha-

321 Kureşî, *el-Cevâhir*, II/592.

322 Pezdevî'nin Ebû Hanîfe'nin ismini zikrettiği bazı yerler için bkz., Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 5, 63, 71, 77, 101, 166, 218, 303, 304, 332, 336, 366, 367; Pezdevî'nin Mâturîdî'nin adını zikrettiği bazı yerler için bkz., Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 3, 50, 51, 123, 293, 295, 299, 305, 347.

323 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 2 vd.

324 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 101.

325 Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 2.

nîfe'nin yanlış anlaşılan görüşlerini tashih edip, düzelttiğini söylemiştir. Diğer taraftan da Hanefîlerin itikatta Mutezili fikirlerden ve Mutezile'den uzak durmalarını tavsiye etmiştir. Böylece Pezdevî, Hanefîlerin itikatta İmam Mâturîdî'nin görüşleri etrafında toplanmalarını tavsiye ederek Hanefî-Mâturîdîliğin yayılmasına çalışmıştır. O halde tespitlerimize göre yaklaşık bir asır ihmal edilen İmam Mâturîdî'nin isminin ve görüşlerinin Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'den itibaren daha çok tanınmaya başladığı söylenebilir.

Pezdevî, sadece Hanefî-Mâturîdîliği benimseyip savunmakla kalmamış aynı zamanda gerçek sûfilîği de savunmuştur. Böylece onun, Hanefî-Mâturîdî çizgisinde Yesevîlik gibi bir sûfilîğin oluşmasına katkıda bulunduğu da söylenebilir. Bununla birlikte o, sahte sûfilerle ve sûfilikle mücadele ederek, halkın onlardan uzak durmalarını da tavsiye etmiştir. Nitekim bu konuyu *Kitâbu Usûli'd-Dîn* adlı eserinde, kendi döneminde kendisine ilham geldiğini iddia eden bazı kimselerin bulunduğunu ve onların Karmatîler gibi Bâtınî yorumlarla halkı aldatmaya çalıştıklarını kaydetmektedir.³²⁶ Bu kayıttan o dönemde sûfilîğin ne kadar istismar edildiğinin ve Hanefî-Mâturîdî âlimlerin bu konuda Müslüman halkı uyardıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Pezdevî'nin *Kitâbu Usûli'd-Dîn*'de anlattığına göre kendisine ilham geldiğini söyleyen bir kişi, 479/1086 yılında Buhara'ya gelip taraftarlarını toplamış idi. Bu haberin kendisine ulaşması üzerine Pezdevî, gelen kişi için şunları söylemiştir:

“Bu kişi daha önce Ebû Hanîfe'nin (r.a.) mezhebinden idi, sonra Mutezile'ye meyletti. Ben bu zata iki arkadaşımı gönderdim ve bu ikisine şunları söyledim: Ona deyiniz ki niçin Ebû Hanîfe'nin mezhebini terk ettin ve bu bidatleri ortaya çıkardın? “Onu terk etmedim” derse ona şunları söyleyiniz: O halde rûkûda ve rûkûdan başını kaldırdığında niçin ellerini kaldırıyorsun? O zaman o kişi, sırrını açmaya mecbur kalır ve şöyle der: “Size açıklanmış olsa siz de ellerinizi kaldırırsınız, işte bu bana zahir oldu.” O zaman ona şöyle deyiniz: sana zahir olan nedir? Bunu açıklamaya muktedir misin, yoksa değil misin? Eğer muktedir isen açıkla, eğer değil

sen bu bir bidattir, açıklamaktan acizsin.” Sonra bu iki kişiye şöyle dedim: Ona deyiniz ki biz bütün asırların peygamberlerinin ve fakihlerinden Salih olanların, takva sahiplerinin, velilerin ve büyük Kur’ân okuyucularının, yani imamların yolu üzerindeyiz. Sen ey azgın kışkırtıcı kişi! Bu saydıklarımızın yolundan döndün ve şeytanın yoluna girdin. Bu girdiğin yol Karâmita’nın yoludur.”³²⁷ Pezdevî’nin aynı yerde naklettiğine göre bunun üzerine söz konusu kişi, Buhara ve çevresinden uzaklaşmak zorunda kalmıştır.

Pezdevî’nin naklettiği bu rivayetten şu sonuçları çıkarmak mümkündür:

Pezdevî, bana ilham geldi deyip de insanları aldatmaya çalışan kişilere karşı ilmî yollarla mücadele etmiştir. Aynı zamanda Pezdevî’nin bu işi tek başına değil, taraftarlarına yaptırmayı, onun, bölgedeki insanlar üzerinde büyük etkisinin olduğunu; onları bir taraftan Mutezilî ve Bâtınî fikirlerden korurken diğer taraftan Hanefî-Mâtürîdî çizgide tutmaya çalıştığını göstermektedir.

Pezdevî’nin Selçuklu devletinin benimsediği Ehl-i Sünnet çizgisinde bir tasavvuf anlayışının gelişmesinde de önemli rol oynadığını söylenmektedir.³²⁸ Muhtemelen Pezdevî gibi büyük âlimlerin halk üzerindeki bu derin etkisinden dolayı Turan da “Türklerin kerâmet sahibi, her derde devâ bulan, gaipen haber veren kamları yerine İslâm şeyhleri (âlimleri) ve evliyası geçmiş idi”³²⁹ demektedir.

Ebû’l-Yüsr el-Pezdevî, bir taraftan *Usûlü’l-Dîn* gibi eserler vererek diğer taraftan Ömer en-Nesefî ve Alâuddîn es-Semerkindî gibi çok sayıda öğrenci yetiştirerek Mâtürîdîliğin gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca tespit edebildiğimiz kadariyle Selçuklular döneminde yaşayan ve eserleri bize ulaşan ilk Hanefî-Mâtürîdî âlimi Pezdevî’dir. Bu iki sebepten dolayı Mâtürîdîliğin Selçuklular döneminde yayılışının Ebû’l-Yüsr el-Pezdevî ile başladığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte Mâtürîdîliğin yayılışında isimlerini ve eserlerini şu an bilemediğimiz daha nice Hanefî-Mâtürîdî âlimin katkısının da olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.

327 Pezdevî, *Kitâbu Usûlid-Dîn*, 256.

328 Krş., Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 119.

329 Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 151.

b. Ebû'l-Muîn en-Neseî (438-508/1046-1114)

Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mute-
mid b. Ebî Mutî' Muhammed (Mekhûl) b. Fadl en-Neseî, 438/1046
yılında Neseî'de doğdu.³³⁰

Ebû'l-Muîn en-Neseî, Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî gibi büyük âlim-
lerden okumuş ve Alâuddîn es-Semerkandî, Necmüddîn Ömer
en-Neseî, İsmail b. Adiy b. Fadl b. Ubeydullah Ebû'l-Muzaffer el-
Ezherî et-Talkânî gibi çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.³³¹ O, aynı
zamanda *Tabsiratü'l-Edille* ve *Bahru'l-Kelâm* gibi kıymetli eserler
yazmıştır.³³² Onun en meşhur öğrencisi, *Tuhfetü'l-Fukaha*, *Mîzâ-
nü'l-Usûl an Netâici'l-Ukûl* gibi önemli eserler veren ve Mâturîdî'n-
nin *Kitâbü't-Te'vîlât*'ını şerh eden Alâuddîn es-Semerkandî'dir.³³³

Ebû'l-Muîn en-Neseî, *Tabsiratü'l-Edille* adlı eserinde İmam Mâ-
turîdî'nin görüşlerini delilleri ile birlikte geniş bir şekilde açıkla-
yan, hatta onun görüşlerini daha da geliştirip, sistemleştiren kişi
olarak görülmektedir. Bu sebeple o, Mâturîdî fikirlerin açıklayıcısı
ve tamamlayıcısı olarak kabul edilmektedir.³³⁴ Bundan dolayı o,
İmam Mâturîdî'den sonra gelen en büyük Mâturîdî kelâmcısı ka-
bul edilmektedir.³³⁵ Kezâ Ebû'l-Muîn en-Neseî'nin Mâturîdîliğin
gelişip yayılmasına katkısı, Eş'arîliğin gelişip yayılışına katkıda
bulunan Bâkillânî gibi görülmüştür.³³⁶

330 Kureşî, *el-Cevâhir*, III/527; Leknevî, *el-Fevâid*, 355; Kefevî, *Ketâib*, v. 155a, 155b; Atay, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûlî'd-Dîn*, Tenkitli Neşrine Giriş, I/7-10; Yusuf Şevki Yavuz, "Neseî, Ebu'l-Muîn", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/568-570; Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, 41.

331 Leknevî, *el-Fevâid*, 355; Kefevî, *Ketâib*, v. 155a, 155b; Atay, *Tabsiratü'l-Edille fî Usû-
lî'd-Dîn*, Tenkitli Neşrine Giriş, I/7-10; Muhammed b. Tavî et-Tancı, "Abu Man-
sûr al-Mâturîdî", *AÜİFD*, C. IV (1955), 2.

332 Leknevî, *el-Fevâid*, 355; Kureşî, *el-Cevâhir*, I/422 vd; Yavuz, "Neseî, Ebu'l-Muîn",
DİA, XXXII/569-570.

333 Leknevî, *el-Fevâid*, 260; Kefevî, *Ketâib*, v. 309; Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, 47-48.

334 Yazıcıoğlu, Mâturîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması, 294.

335 İsmail Hakkı İzmirli, *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme*, İstanbul 1336, 7; Mâturîdî, *Kitâ-
bü't-Tevhîd*, nşr., Fethullah Huleyf, *Kitâbü't-Tevhîd*, Mukaddime, 5, 6, dipnot: 5; Atay,
Hüseyn, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûlî'd-Dîn*, Tenkitli Neşrine Giriş, Ankara 2004, I/16.

336 Huleyf, *Kitâbu Tevhîd Mukaddimesi*, 5.

Ebü'l-Muîn en-Neseî'nin eserleri nesilden nesile ve icâzetle okutulmuştur. Nitekim Süleymaniye Kütüphanesi'nin Fatih Bölümü Numara 2907 ve Bayazıt Bölümü 3063 numaralarda kayıtlı olan *Tabşiratü'l-Edille*'yi okutanların icâzetnâme silsilesi bulunmaktadır. Bu icâzetnâme silsilesi *Tabşiratü'l-Edille*'nin nesilden nesile okutulduğuna delalet etmektedir. Buradaki icâzet senedi şöyledir: eş-Şeyh el-İmam Seyfü'l-Hak Ebü'l-Muîn en-Neseî (508/1114), Alâuddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkindî (539/1144), Muhammed b. Hüseyin b. Nâsır Abdülaziz en-Nûsûhî es-Semerkindî (570/1174 civarı), Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr Abdülcilil b. Halil er-Rişdânî el-Merginânî ((593/1196), Muhammed b. Abdülsettâr Muhammed el-Ammâdî el-Kerderî (643/1245), Muhammed b. Muhammed b. Nasr el-Buhârî (615-693/1218-1293), Alâuddîn Abdülaziz el-Buhârî (730/1329), Merginânî'nin *el-Hidâye*'sini şerh ederek meşhur olan Sirâcüddîn Ömer b. Ali (776/1365), *Hidâye* okutucusu olarak meşhur olan Kemâleddîn Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamid (827/1423).³³⁷

Yukarıda görüldüğü gibi nesilden nesile icâzetle okutulan *Tabşiratü'l-Edille*'nin aynı zamanda çok miktarda istinsah edildiği de anlaşılmaktadır. Nitekim *Tabşıra*'nın tahkikli neşrini yapan Hüseyin Atay, bu eserin on sekiz adet yazma nüshasını tespit etmiştir.³³⁸ Onun tespit ettiği nüshalardan ikisinin Selçuklular dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Bölümü numara 1128'de kayıtlıdır. Bu Nüsha, Ramazan b. Yusuf b. Muhammed b. Yusuf b. Ahmed b. Fadl Hanefî Şeybânî tarafından 571/1175 yılında yazılmıştır. Söz konusu nüsha, tespitimize göre *Tabşiratü'l-Edille*'nin bize ulaşan ilk yazma nüshasıdır. Günümüze ulaşan Selçuklu dönemine ait ikinci *Tabşiratü'l-Edille* nüshası ise Selim Ağa Kütüphanesi numara 586'da kayıtlı olup muhtemelen VI./XII. asırda yazılmıştır.³³⁹

337 Ebu'l-Muîn en-Neseî, *Tabşiratü'l-Edille*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü Nu: 2907 v. 1a ve Bayazıt Bölümü, 3063 v. 1a; krş., Neseî, *Tabşiratu'l-Edille*, Ankara 2004, Mukaddime, 76, 77.

338 Geniş bilgi için bkz., Neseî, *Tabşiratu'l-Edille*, Ankara 2004, Mukaddime, 62-75.

339 Neseî, *Tabşiratü'l-Edille*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü Nu: 2907 v.

Tabsıra'nın ilk neşrini yapan Claude Salame de yukarıda geçen 18 yazma nüshanın dışında biri 659/1261 yılında Buhara şehrinde Muhammed b. Hasan b. el-Hüseyin tarafından ve diğerleri Mısır'da yazılan 4 ayrı yazma *Tabsıra* nüshasından bahsetmektedir.³⁴⁰ Ayrıca Moğol istilası sırasında kütüphanelerin yakılıp yıkıldığı da göz önüne alındığında gerçekten de bahsedilenlerden daha çok sayıda *Tabsıra* yazma nüshasının olabileceğini söylemek kuvvetle muhtemeldir. Bütün bunlar Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tabsiratü'l-Edille* adlı eserinin Mâturîdîliğin başta Horasan ve Mâverâünnehir olmak üzere çeşitli İslâm beldelerinde yayılışında bir hayli etkili olduğunu göstermektedir. Bütün bunlar, *Tabsiratü'l-Edille*'nin Selçuklular döneminde yazıldığı andan itibaren Mâturîdîliğin temel kaynaklarından biri olduğunu ve bu özelliğini günümüze kadar sürdürdüğünü göstermektedir.

Bu icâzetnâme silsilesinde *Tabsiratü'l-Edille*'nin kuşaktan kuşağa okutulduğunun ve dolayısıyla Mâturîdîliğin Horasan ve Mâverâünnehir'de yayılışında ne kadar etkili olduğuna başka bir delil de şudur: *Tabsiratü'l-Edille*'nin icâzet silsilesinde, Hanefî literatürde önemli bir yeri olan *el-Hidâye* adlı eserin yazarı Ebû'l-Hasan el-Merginânî de bulunmaktadır. Bu durum, *el-Hidâye*'yi okuyanlar, okutanlar ve şerh edenlerle, Mâturîdîliğin ana kaynaklarından *Tabsiratü'l-Edille*'yi okuyan ve okutanların aynı kişiler olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu durum Selçuklular döneminde Hanefîlik ile Mâturîdîliğin birlikte yayıldığını gösteren önemli bir delildir.

Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm* adlı eseriyle de Mâturîdîliğin yayılışına katkıda bulunmuştur. Nitekim o, bu eserinde açıkça Hanefî-Mâturîdî anlayışını savunmaktadır.³⁴¹ Kezâ *Tabsiratü'l-Edille* gibi *Bahru'l-Kelâm*'ın da çeşitli kütüphanelerde günümüze kadar ulaşan yazma nüshaları bulun-

1a ve Bayazıt Bölümü, 3063 v. 1a; krş., Nesefî, *Tabsiratu'l-Edille*, Ankara 2004, Mukaddime, 76, 77.

340 Bkz., Abû'l-Muîn Maymun b. Muhammed al-Nasafi, *Tabsirat al-Adilla*, editör, Claude Salame, Damas 1993, Mukaddime, 7-15.

341 Yusuf Şevki Yavuz, "Bahru'l-Kelâm", *DİA*, İstanbul 1991, II/516.

maktadır.³⁴² Bunlardan biri, Hasan b. Ali el-Makdisî tarafından yazılan *Gâyetü'l-Merâm fî Şerhi Bahri'l-Kelâm* adlı eserdir. Başta İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî olmak üzere bazı Hanefî âlimlerin görüşlerine yer verilen bu şerh, Mâtürîdî kelâmına ait müstakil bir çalışmadır. Bu şerhin de günümüze kadar ulaşan bazı nüshaları bulunmaktadır.³⁴³ *Bahru'l-Kelâm*'ın diğer bir şerhi ise, Ahmed b. Mahmud el-Buhârî tarafından yazılan *Şerhu Bahru'l-Kelâm* adlı eserdir.³⁴⁴

Nesefî'nin *Tabsîratü'l-Edille*'den başka *Bahru'l-Kelâm* adında ikinci bir akâid eseri yazmış olması ve bu eserin Hanefî âlimler tarafından önemli görülerek üzerine şerhler yazılması dikkat çekicidir. Ayrıca pek çok eserin Moğol istilası ve savaşlar, yangınlar ve çeşitli felaketler sebebiyle zamanımıza ulaşamadığı dikkate alındığında hem *Bahru'l-Kelâm*'ın hem de şerhlerinin günümüze kadar ulaşmaları iki açıdan önemlidir. Birincisi bu durum Hanefî-Mâtürîdîlerin bu eserlere sahip çıktıklarını ve önem verdiklerini göstermektedir. İkincisi ise *Bahru'l-Kelâm*'ın ve şerhlerinin de *Tab-sîratü'l-Edille* gibi günümüze ulaşamayan daha çok sayıda yazma nüshalarının olduğuna da işaret kabul edilebilir. Bütün bunlar, Nesefî'nin *Bahru'l-Kelâm* adlı eseriyle de Hanefî-Mâtürîdîliğin yayılmasına büyük katkı sağladığını göstermektedir.

Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsîratü'l-Edille*'sinde tespitlerimize göre yetmiş sekiz ayrı yerde İmam Mâtürîdî'nin ismine ve görüşlerine yer vermekte ve onu savunmaktadır. Kezâ o, yine bu eserinde Ebû Hanîfe'nin görüşlerini en iyi bilen kişinin Mâtürîdî olduğunu kaydetmekte³⁴⁵ ve en çok ona atıfta bulunmaktadır.³⁴⁶ Kezâ Nesefî, Ebû Hanîfe'ye ait fikirlerin Mâtürîdî tarafından geliştirilip

342 Bkz., Süleymaniye Ktp. Esad Efendi Bölümü, Nu: 1500; ayrıca bkz., İA., IX, 199; Bu eserin çeşitli Arapça baskıları ve Türkçe çevirileri bulunmaktadır. Bkz., Yavuz, "Bahru'l-Kelâm", DİA, II/516.

343 Bkz., Süleymaniye Ktp. Kasıdecizâde Bölümü, Nu: 159, 723 ve Hasan Hüsnü Paşa Bölümü, Nu: 1154; Krş., Yavuz, "Bahru'l-Kelâm", DİA, II/516.

344 Zebidî, *İthâfî's-Sâde*, II/3; Yavuz, "Bahru'l-Kelâm", II/516.

345 Nesefî, *Tabsîratü'l-Edille*, I/162.

346 Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 152-155.

sistemleştirildiği görüşündedir. Zira o, “Mâturîdî, imamet ve irade konularını düzenledi (nassa aleyhi)” diyerek bunu açıkça ifade etmektedir.³⁴⁷ Bu sebeple, Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Mâturîdîlik mezhebinin en büyük destekçisi kabul edilmiştir.³⁴⁸

Nesefî, *Bahru'l-Kelâm* adlı eserinde, Havâric, Müşebbihe ve Cebriyye gibi muhalif fırkaları eleştirmiş ve bunlara başta Ebû Hanîfe ve İmam Mâturîdî olmak üzere diğer Hanefî âlimlerin görüşleri doğrultusunda cevap vermiştir.³⁴⁹

Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin *Kitâbü't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd* adlı eserinde de³⁵⁰ imam Mâturîdî hakkında “Ebû Mansûr el-Mâturîdî (r.a.) hem usûlde hem de furûda Ebû Hanîfe'ye en çok tabi olan kişidir”³⁵¹ demektedir ve ona dört ayrı yerde atıfta bulunmaktadır.³⁵²

Ebû'l-Muîn Nesefî, *Bahru'l-Kelâm* adlı eserinde de önce konuyla ilgili Mutezile, Cehmiyye, Kerrâmiyye ve Şîa gibi muhalif mezheplerin görüşlerini kısaca verdikten sonra Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşünü delilleriyle ortaya koymakta ve diğer mezheplerin görüşlerini çürütmeye çalışmaktadır.³⁵³

Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Mâturîdîliğin tarihi ve ilk kuşak âlimleri hakkında bilgi vermek, Mâturîdî'nin görüşlerini daha da sistemleştirmek³⁵⁴ ve bu görüşleri muhalif kişilere karşı savunmak suretiyle Mâturîdîliğin gelişip yayılmasına önemli katkısı olmuştur.³⁵⁵

Sonuç olarak Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Mâturîdî'nin eserlerini okutarak onun görüşlerine açılım getirerek Mâturîdî'yi ve fikirlerini yaymaya büyük çaba sarf etmiştir. Bu sebeple, kendisinden sonra gelen pek çok âlim, eserlerinde İmam Mâturîdî ve Nesefî'nin

347 Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, II/740.

348 Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, Mukaddime, 5, 6, dipnot: 5.

349 Yavuz, “Bahru'l-Kelâm”, *DİA*, II/516.

350 Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tevhidin Esasları kitâbü't-temhîd li kavâidi't-tevhîd*, 21.

351 Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhîd*, 39.

352 Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhîd*, 39, 143, 145, 151.

353 Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm, (İslâm İnançları ve Mezhepler Arasındaki Görüş Farkları)*, trc., Cemil Akpınar, Konya trz., 40, 59, 71, 79, 103, 115, 120, 122, 140, 151, 177.

354 Hüseyin Sabri Erdem, *Tabsıra'ya Semantik Yaklaşım*, AÜSBE, Ankara 1988, 74. (Basilimamış Doktora Tezi).

355 Yavuz, “Nesefî, Ebu'l-Muîn”, *DİA*, XXXII/569.

görüşlerini birlikte vermişlerdir. Ayrıca Mâturîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'i ve Neseî'nin *Tabîratü'l-Edille*'si metot ve muhteva bakımından sonradan gelen Hanefî âlimlere model olmuştur.³⁵⁶ Daha önce belirtildiği üzere bu sebeple en-Neseî, pek çok kimse tarafından Mâturîdîliğin ikinci büyük imamı olarak kabul edilmiştir.³⁵⁷

Ebû'l-Muîn en-Neseî'nin yetiştirdiği diğer öğrencisi de Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed el-Belhî'dir (548/1153). Ali el-Belhî'nin Şam Sâdriyye medresesinde ve Halep'te müderrislik yaptığı bilinmektedir.³⁵⁸ Bu durum Ebû'l-Muîn en-Neseî'nin bazı öğrencilerinin Mâverâünnehirde kalmayıp, çeşitli İslâm belde-lerine giderek Hanefî-Mâturîdîliği yaymaya çalıştıklarını göstermektedir. Böylece V./XI. yüzyılın sonlarına doğru, Ebû'l-Muîn en-Neseî gibi âlimlerin gayretleriyle Mâturîdîliğin çok geniş bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır.

Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî ile yeniden tanınmaya başlayan Mâturîdî ve fikirleri, Ebû'l-Muîn en-Neseî 508/1114 ile birlikte öne çıkartılmıştır. Nitekim Ebû'l-Muîn en-Neseî, Ebû Hanîfe'yi en iyi anlayan ve ifade edenin İmam Mâturîdî olduğunu belirtmekle kalmamış; aynı zamanda Mâturîdî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşlerini geliştirip sistemleştirdiğini de açıkça ifade etmiştir. Böylece, o, Ebû Hanîfe'nin fikirleri ile Mâturîdî'nin fikirlerinin aynı olduğunu ifade ederek, Ebû Hanîfe ile Mâturîdî'nin fikirleri arasında tam bir uyum olduğuna da vurgu yapmıştır. Böylece o, amelde Hanefî olan Müslüman Türklerin Mâturîdîliği benimseyip savunmalarında da çok büyük rol oynamıştır.

c. Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Neseî (537/1142)

461/1069 yılında Neseî'de dünyaya gelen Ömer en-Neseî, ilk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra Semerkant'a gitmiş ve orada Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ebû'l-Muîn en-Neseî gibi çok sayıda hocadan ders almıştır. Ömer Neseî, keskin zekâsı ve kuvvetli ha-

356 Krş., Erdoğan, *Mâturîdîliğin Anadolu'ya Gelişi*, AÜSBE, Ankara 2006, 24. (Basılmış Yüksek Lisans Tezi).

357 Atay, *Tabîratü'l-Edille fî Usûlî'd-Dîn (Giriş)*, Ankara 2004, I/16.

358 Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 50.

fızası ve çok sayıda hadis ezberlemesinden dolayı “Hafız”, “Müftiyyi’s-Sekaleyn” ve “Necmüddîn” lakaplarıyla anılmıştır. Usûl, kelâm, tefsir, hadis, fıkıh ve nahiv alanlarında önde gelen bir âlim olan Ömer Neseî, *Akâidü’n-Neseîyye, el-Kand fî Zikri Ulemâ-i Semerkand ve et-Teyisîr fî’t-Tefsîr* gibi çok kıymetli eserler vermiştir. 537/1142 yılında Semerkant’ta vefat etmiştir.³⁵⁹ Bu sebeple o, Neseî nisbesinin yanı sıra es-Semerkandî nisbesiyle de anılmaktadır.³⁶⁰

Ömer Neseî, Semerkant’ta Mâturîdîliğin çıkış merkezi olan Dâru’l-Cüzcâniyye’de Ahmed b. Abdullah b. Yusuf b. el-Fadl es-Sabğî, İmam Yusuf b. Yahya el-Belhî’den de ders almıştır. Hocası Ahmed el-Belhî’nin hac esnasında Bağdat’a uğradıktan sonra Semerkant’taki Dâru’l-Cüzcâniyye’ye döndüğü kaydedilmektedir.³⁶¹ Bu kayıt, Dâru’l-Cüzcâniyye’nin Selçuklular döneminde de Haneî-Mâturîdî çizgide eğitim verdiğini göstermektedir. Bu sebeple, Ebû’l-Yüsr Pezdevî ie Ebû’l-Muîn Neseî’nin de bu merkezde ders okutmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Muhammed b. Ahmed b. Mahmud en-Neseî’den de hadis rivayet eden³⁶² Ömer Neseî, *et-Teyisîr fî’t-Tefsîr* adlı eserinde Mâturîdî’nin *Te’vîlât*’ını ana kaynak olarak kullanmaktadır.³⁶³ Fakat o, daha çok İmam Mâturîdî’nin görüşlerini *Akidetü’n-Neseîyye* adlı risalesinde özetlediği için meşhur olmuştur.³⁶⁴ Onun söz konusu eseri Ebû’l-Muîn en-Neseî’nin *Tabsîratü’l-Edille* adlı kitabının fihristi mesabesinde görülmektedir.³⁶⁵ Bununla birlikte Neseî, söz konusu eserinde Mâturîdî dâhil hiç kimsenin ismine yer vermez. Fakat bu onun Mâturîdî’ye önem vermediği anlamına gelmez. Zira o, *el-Kand fî Zikri Ulemâ-i Semerkand* adlı eserinde, Mâturîdî için şun-

359 Leknevî, *el-Fevâid*, 243, 244; Kefevî, *Ketâib*, v. 424; A. J. Wensinck, “Neseî”, *İA*, IX/199.

360 İbn İmâd, *Şezerât*, IV/115.

361 Kureşî, *el-Cevâhir*, I/185.

362 Leknevî, *el-Fevâid*, 259.

363 Ayşe Hümayra Aslantürk, “Neseî, Necmeddîn”, *DİA*, İstanbul 2006, 572.

364 Bkz., Huleyf, Fethullah, *Kitâbü’t-Tevhîd Mukaddimesi*, 5, 6 ; Yusuf Şevki Yavuz, “Akâidü’n-Neseî”, *DİA*, İstanbul 1989, II/218; Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, Mukaddime, XIV.

365 Bkz., Huleyf, Fethullah, *Kitâbü’t-Tevhîd Mukaddimesi*, 5, 6 ; Yavuz, “Akâidü’n-Neseî”, *DİA*, II/218;

ları söylemiştir: “eş-Şeyh el-İmam”, “eş-Şeyh el-İmam Ebî Mansûr el-Mâtûrîdî rahimehullah”³⁶⁶ ve “Kıdvetü'l-Ferîkayn, imam, fadıl, vera sahibi, müftü, münazaracı, Daru'l-Cüzcânîyye'de ders veren büyük bir müderris, fıkıh ve nazar ilimlerinde üst seviyede bir âlim”³⁶⁷ şeklinde övmüştür.³⁶⁸ Kezâ Nesefî, *Akâidetü'n-Nesefiyye*'sine İmam Mâtûrîdî'nin eserlerinde sıkça kullandığı “Kâle Ehl-i Hakk” ifadesiyle ve onun gibi bilgi konusuyla başlamıştı.³⁶⁹ Bütün bunlar Nesefî'nin *Akâidetü'n-Nesefiyye*'sinde, Mâtûrîdî'nin görüşlerini savunup, yaydığını göstermektedir. Nitekim bu eserin yazılmasından sonra, Mâtûrîdî'nin görüşleri bu risale ile temsil edilmiştir ve bu sebeple söz konusu esere sayısız şerh ve haşiyeler yazılmıştır. O halde Ömer Nesefî, Mâtûrîdî'ye akâidinin sade bir özeti kabul edilen *Akâidü'n-Nesefiyye*'yi yazarak Mâtûrîdîliğin kolay ve sistematik bir şekilde anlaşılmasını ve yayılmasını sağlamıştır.

İmam Mâtûrîdî'nin geliştirip sistemleştirdiği Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Ebû'l-Yûsr el-Pezdevî'den öğrenen Ömer Nesefî, meşhur *el-Hidâye* adlı eserin yazarı Ebû'l-Hasan el-Merginânî ve Ebû'l-Müeyyed Muvaffıkı'd-Dîn gibi öğrencilere fıkıh okutmuştur.³⁷⁰ Ayrıca oğlu Ahmed b. Ömer b. Ahmed b. İsmail en-Nesefî (552/1157),³⁷¹ Ahmed b. Muhammed Muavvıfıkı'd-Dîn Hatib Harizm (480-568 veya 598),³⁷² Ahmed b. Musa b. İsa el-Keşşî (550/1155'den sonra),³⁷³ usûl ve fûrû ilimlerinde âlim ve fadıl, aklî ve naklî ilimlerde büyük bir âlim olan Ahmed b. Ali b. Abdülaziz Ebû Bekir ez-Zahîr el-Belhî (553/1158)³⁷⁴ gibi çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.³⁷⁵

366 Nesefî, *el-Kand*, 311, 320.

367 Nesefî, *el-Kand*, 143.

368 Nesefî, *el-Kand*, 32, 143, 311 vd.

369 Nesefî, *Akâidü'n-Nesefî*, 1.

370 Leknevî, *el-Fevâid*, 161, 251; Kefevî, *Ketâib*, v. 507.

371 Ahmed Nesefî, fakihliğinin yanı sıra iyi bir vaiz idi. O, 547/1152 yılında Hacca giderken Merv şehrine uğradı. 551/1156 yılında gitiği Buhara'da iki ay ikamet etti. 552/1157 yılında Hicaza giderken eşkiyalar tarafından Kûfe'de öldürüldü. Bkz., Leknevî, *el-Fevâid*, 55.

372 Leknevî, *el-Fevâid*, 72, 73; Kefevî, *Ketâib*, v. 367.

373 Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 50-51.

374 Leknevî, *el-Fevâid*, 52; Kefevî, *Ketâib*, 363; Müderrisi, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, 95-96.

375 Aslantürk, “Nesefî, Necmeddîn”, *DİA*, 571-573.

Nesefî'nin *Akâidü'n-Nesefiyye* eseri için Selçuklular dönemin-den itibaren çok sayıda şerh ve haşiyeler yazılmıştır.³⁷⁶ Bu durum Mâtürîdîliğin Selçuklular döneminden itibaren *Akâidü'n-Nesefiyye* adlı eserle bütünleştiği ve temsil edildiğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak Ömer Nesefî'nin bir taraftan kıymetli eserler yazarak diğer taraftan çok sayıda öğrenci yetiştirerek Mâtürîdîliğin yayılmasında önemli rol oynadığı söylenebilir.

d. Sadrü'd-Şehid Ömer b. Abdülaziz b. Mâze el-Buhârî (536/1142)

Sadrü's-Şehîd, Buhara'da kadılık görevinin yanı sıra Mâtürîdîliğe ait önemli bir kelâm kitabı olan *Lübâbü'l-Kelâm*'ın müellifi Alâuddîn el-Üsmendî³⁷⁷ ve Ali b. Hasan b. Muhammed b. Ebî Cafer Ebû'l-Hasan el-Burhan el-Belhî (548/1153) gibi âlimlere hadis, usûl ve fıkıh dersleri vermiştir. Sadru's-Şehîd'in öğrencilerinden Ali b. Hasan el-Belhî, Buhara'da Ebû'l-Muîn en-Nesefî'den de ders almış ve büyük bir âlim olarak Halep ve Şam'a gitmiştir. Bu zat için 519/1125 yılında gittiği Şam'da Hanefî-Mâtürîdîliği öğretmesi için en az üç medrese yapılmıştır. "Belhli Burhan" olarak meşhur olan Ali b. Hasan Burhaneddîn el-Belhî, bu medreselerde Semerkantlı âlimlerin kendisine bir nüshasını gönderdikleri Ebû Hafs en-Nesefî'nin *el-Akâidü'n-Nesefiyye*'sini okutarak Hanefî-Mâtürîdîliği Suriye'ye taşımıştır.³⁷⁸

Sadrü's-Şehîd Hüsâmüddîn Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî, *Şerhu Câmiî's-Sağîr*³⁷⁹ adlı eserinde, dört ayrı yerde İmam Mâtürîdî'ye atıfta bulunmaktadır.³⁸⁰ O, bir taraftan Buhara

376 Yavuz, "Akâidü'n-Nesefî", *DİA*, II/218.

377 Kureşî, *el-Cevâhir*, III/209; Kefevî, *Ketâib*, 186a; Özervarlı, *Alâeddîn el-Üsmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, 27.

378 Müderrisi, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, 95; Kureşî, *el-Cevâhir*, II/560-562; *Ketâib*, v.345; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI/244-245; Leknevî, *el-Fevâid*, 203; Krş., Madelung, "Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler", 342, 361.

379 Ahmet Özel, "Sadrüşşehid", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV/426.

380 İbn Mâze, *Şerhu'l-Câmiî's-Sağîr*, v. 27a, 118a, 129a, 134a; Krş., Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, 33; Özel, "Sadrüşşehid", *DİA*, XXXV/425-426.

kadılık görevini sürdürerek, diğer taraftan Alâuddîn el-Üsmendî ve Ali b. Hasan Burhaneddîn el-Belhî gibi önemli âlimler yetiştirerek Mâtürîdîliğin yayılışına hem resmi yönden hem de ilmî yönden katkı sağlamıştır.

e. Alâuddîn es-Semerkindî (539/1144)

Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed Ebû Bekir Alâuddîn es-Semerkindî, *Mîzânü'l-Usûl*, *Tuhfetü'l-Fukahâ* ve *Şerhu Kitâbü't-Te'vîlât* gibi önemli eserler vermiş Selçuklu döneminin önde gelen Hanefî âlimlerindendir. O, Ebû'l-Muîn en-Nesefî ve Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'den okuyup yetiştirilmiştir. Kendisi de çok sayıda öğrencinin yanı sıra kızı Fatıma'yı da okutup yetiştirmiştir. Onun ileri gelen öğrencilerinden birisi "Sâhibü'l-Bidâye'" olarak meşhur olan Alâuddîn Ebî Bekir el-Kâsânî'dir.³⁸¹

Alâuddîn es-Semerkindî'nin önde gelen diğer bir öğrencisi ise *Tabsiratü'l-Edille*'yi okutmaya icâzet veren³⁸² Muhammed b. Hüseyin b. Nâsır b. Abdülaziz Ziyâüddîn el-Bendenîci,³⁸³ diğer bir öğrencisi de el-Bedrü'l-Ebyâz lakaplı Halepli Yusuf b. Hüseyin'dir.³⁸⁴ Alâuddîn es-Semerkindî'nin Kâsânî ve Halepli Yusuf b. Hüseyin gibi öğrencilerinin Halep'te hocalık yapmış olmaları,³⁸⁵ Mâtürîdîliğin VI./XII. yüzyılda Suriye'ye kadar yayıldığını göstermektedir.

Alâuddîn es-Semerkindî (539/1144) *Şerhu Kitâbu't-Te'vîlât* isimli eserinde Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ını Ebû'l-Muîn en-Nesefî'den (508/1114) okuduğunu ve Nesefî'nin tefsir okuturken gerekli yerleri açıkladığını kayıt etmektedir.³⁸⁶ Söz konusu eser in-

381 Hanefî âlimlerin büyüklerinden olan Kâsânî, usûl ve furû da söz sahibi olduğundan "Âlimlerin meliki" unvanıyla anılmaktadır. Hocası Alâuddîn es-Semerkindî, kızı Fatıma'yı Kâsânî ile evlendirmiştir. Bkz., Leknevî, *el-Fevâid*, 71, 91, 260; Kefevî, *Ketâib*, v. 88a, 309; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 47-48.

382 Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü Nu: 2907, v. 1a ve Bayazıt Bölümü, 3063, v. 1a; krş., Nesefî, *Tabsiratu'l-Edille*, Ankara 2004, Mukaddime, 76, 77.

383 Leknevî, *el-Fevâid*, 273.

384 Leknevî, *el-Fevâid*, 332.

385 Kureşî, *el-Cevâhir*, II/244.

386 Alâuddîn es-Semerkindî, *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kuran*, v. 1b.

celendiğinde Alâuddîn es-Semerkandî'nin hocası Ebûl Muîn Ne-sefî'nin *Te'vîlât*'a getirdiği yorumlara bazı ilaveler yapmak suretiyle şerh ettiği anlaşılmaktadır.

Alâuddîn es-Semerkandî, *Mîzânü'l-Usûl* adlı bir de Usûl-ü Fıkıh eseri yazarak, Mâturîdî'nin usûl anlayışını canlandırmıştır.³⁸⁷ Alâuddîn es-Semerkandî, bu eserinde Mâturîdî'ye çok sayıda atıfta bulunmaktadır. Bu atıfların birincisi, usûl ve fûrû' konusunda yazılmış olan kitapların tasnifiyle ilgili olup şu şekilde geçmektedir: "Usûl ve fûrû' konularını cem eden, meşrû ve makul ilimleri geniş bir şekilde barındıran eş-Şeyh el-İmam ez-Zâhid Ehl-i Sünnet'in reisi, Ebû Mansûr el-Mâturîdî es-Semerkandî'a (r.h.) ait olan *Me'ha-zü'ş-Şerâi'* ve *el-Cedel* adlı kitaplardır."³⁸⁸ Mâturîdî'ye ikinci atıf ise kâfirlerin emir ve nehiye muhatap olup olmaması konusuyla ilgilidir: "Irak ve Mâverâünnehir ehlinin geneli ve onların reisi eş-Şeyh el-İmam el-Ecel Ebû Mansûr el-Mâturîdî rahmetullahi aleyhim: kâfirler imanla muhataptırlar, bundan kaçınanlar ve bu şekilde ölenler cehennem ehлиндendir; iman edenler ve o halde ölenler cennet ehлиндendirler".³⁸⁹ Mâturîdî'ye yapılan atıfların üçüncüsü ise, umumiyyetle ilgili konuyla ilgilidir. "Meşâyih-u Semerkant ve onların reisi eş-Şeyh el-İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî rahimehümullah'a göre, umum ile amel etmek vaciptir. Ve Allah Teâlâ'nın umum ve husus ile murat ettiği şeye inanmak haktır"³⁹⁰ demektedir.

Alâuddîn es-Semerkandî, *Mîzânü'l-Usûl*'ün bir yerinde Mâturîdî için "Ehl-i Sünnet'in reisi"³⁹¹ iki yerinde ise "*Mâverâünnehir-Semerkant Hanefî fıkıh ekolünün reisi*", ifadelerini kullanmaktadır.³⁹²

Mâturîdî'nin görüşleri, Ebû'l Muîn en-Nesefî'den sonra ileri gelen talebelerinden Alâuddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (539/1144) gibi âlimler tarafından yayılmıştır. Hanefîler ile Şâfiîler arasında rekabet devam ederken, Ebû'l-Yûsuf el-

387 Alâuddîn es-Semerkandî, *Mîzânü'l-Usûl*, 4, 5; krş., Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, 78-80.

388 Alâuddîn es-Semerkandî, *Mîzânü'l-Usûl*, 3.

389 Alâuddîn es-Semerkandî, *Mîzânü'l-Usûl*, 191.

390 Alâuddîn es-Semerkandî, *Mîzânü'l-Usûl*, 280.

391 Alâuddîn es-Semerkandî, *Mîzânü'l-Usûl*, 3.

392 Alâuddîn es-Semerkandî, *Mîzânü'l-Usûl*, 191, 280.

Pezdevî ve Ebû'l Muîn en-Nesefî tarafından Mâturîdî'nin kelâm ve tefsire dair eserlerinin esas alınması ve onun Ehl-i Sünnet'in imamı olarak tanıtılması, her ikisinin öğrencisi olan Alâuddîn es-Semerkindî'yi Mâturîdî'nin eserlerini ciddi bir şekilde incelemeye sevk etmiştir. O, bir taraftan hocalarının birikiminden istifade etmiş, diğer taraftan şartların öne çıkarttığı Mâturîdî'nin görüşleri doğrultusunda önemli eserler yazmıştır. Alâuddîn es-semerkendi, öğrencilerine, kuvvetle muhtemel İmam Mâturîdî'nin ve hocası Nesefî'nin eserleriyle birlikte kendi kitaplarını da okutmuştur. Böylece o, İmam-ı Azam ve İmam Mâturîdî'nin görüşlerinin benimsenip yayılmasına büyük katkı sağlamıştır.

Sonuç olarak Pezdevî ile tanınmaya başlayan Ebû'l Muîn en-Nesefî ile zirveye çıkartılan İmam Mâturîdî'nin isminin ve görüşlerinin, Alâuddîn es-Semerkindî'nin İmam Mâturîdî'yi Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın imamı ve Mâverâünnehir'de yaşayan Hanefîlerin fıkhındaki reisi olarak göstermesiyle daha hızlı yayıldığı söylenebilir.

f. Alâuddîn es-Semerkindî el-Üsmendî (488-552/1095-1157)

Ebû'l-Feth Alâuddîn Muhammed b. Abdülhamid b. Hasan b. Hüseyin b. Hamza es-Semerkindî el-Üsmendî, 488/1095 yılında Semerkant'ta doğdu.³⁹³ Semerkant vâizlerinden Ebû Muhammed Abdülhamid b. Ömer el-Üsmendî'nin oğlu olan³⁹⁴ Alâuddîn el-Üsmendî, Semerkant ve Bağdat gibi dönemin önde gelen ilim merkezlerinde eğitim öğretim faaliyetleriyle meşgul oldu. Ömrünün sonlarına doğru Buhara'ya geldiği anlaşılan Üsmendî, 552/1157 yılında orada vefat etti.³⁹⁵ Onun Bağdat'ta da eğitim faaliyetinden bulunmasından hareketle, Mâturîdîliğin VI./XII. yüzyılın ilk yarısında Irak'ta da tanınmaya ve yayılmaya başladığı söylenebilir.

393 İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali, *Lisânü'l-Mîzân*, Beyrut 1390/1971, V/243; Leknevî, *el-Fevâid*, 289; Kefevî, *Ketâib*, v. 186b; geniş bilgi için bkz., Özervarlı, *Alâeddîn el-Üsmendî ve Lübbü'l-Kelâm Eseri*, 25.

394 Ömer Nesefî, *el-Kand*, 303-304.

395 Leknevî, *el-Fevâid*, 289; Kefevî, *Ketâib*, v. 186b.

Alâuddîn el-Üsmendî, Eşref b. Muhammed el-Alevî'den fıkıh okumuş, Sadrü'd-Şehid olarak bilinen Burhânü'l-Eimme Ömer b. Abdülaziz b. Mâze el-Buhârî'den (536/1142) hadis rivayet etmiş ve Ali b. Ömer el-Harrahî'tan hadis dinlemiştir.³⁹⁶ Ayrıca onun Semerkant'ta yaşayıp İmam Mâtürîdî'nin görüşleri doğrultusunda kelâm ilminin özü anlamına gelen *Lübâbü'l-Kelâm* adlı bir eser yazmasından hareketle, onun büyük ihtimalle Ebû'l-Muîn en-Nesefî'den de ders okuduğu söylenebilir.³⁹⁷ Çünkü Alâuddîn el-Üsmendî'nin 488/1095 yılında doğduğundan hareketle hemşehrisi olan Ebû'l-Muîn en-Nesefî vefat ettiğinde 20 yaşlarında olduğu anlaşılmaktadır.

Alâuddîn el-Üsmendî, Ebû Hafs Ömer en-Nesefî tarafından yazılan hilaf ilmîyle ilgili meşhur eserini *Hasrû'l-Mesâil ve Kasrû'd-Delâil* ismiyle şerh veya müellifi tarafından yapılan şerhi tertip etmiştir.³⁹⁸ O, bu eserinden başka *Tarîkatü'l-Hilâf fi'l-Fıkh beyne'l-Eimmeti'l-Eslâf*, *Bezlü'n-Nazar fi'l-Uşûl*, *et-Ta'lika fi'l-Fıkh*, *el-Emali fi't-Tefsîr* ve *Lübâbü'l-Kelâm* adlı eserleri telif ederek Hanefî-Mâtürîdîliğin yayılmasına katkı sağlamıştır.³⁹⁹

Alâuddîn el-Üsmendî, "İmamü'l-Hüdâ" olarak tavsif ettiği Mâtürîdî'nin ismini ve görüşlerini açıkça savunmaktadır. Nitekim o, *Lübâbü'l-Kelâm*'ın bir yerinde, kendisine tebliğ ulaşmayan bir kimsenin aklını kullanarak Allah'a inanması gerektiğini savunmakta ve İmam Mâtürîdî, İyâziyye hocaları ve onların tâbilerinin Ebû Hanîfe'den nakledilen bu görüşü benimsediklerini kaydetmektedir.⁴⁰⁰ Başka bir yerde ise o, iman ve İslâm konularını ele alırken *en doğru görüşün İmamü'l-Hüdâ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin görüşü olduğunu* açıkça zikretmektedir.⁴⁰¹ Diğer bir yerde ise o, irade ve meşiet konularını anlatılırken Mâtürîdî'nin ortaya koyduğu delillerle Mutezileyi eleştirmektedir.⁴⁰²

396 Kefevî, *Ketâib*, 186a; Özervarlı, *Alâeddîn el-Üsmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, 27.

397 Bkz., Özervarlı, *Alâeddîn el-Üsmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, 23.

398 Alâuddîn el-Üsmendî, *Hasrû'l-Mesâil*, Süleymaniye Ktp. Yazma Başşlar, Nu: 2288; Özervarlı, *Alâeddîn el-Üsmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, 28, 29'dan naklen.

399 Geniş bilgi için bkz., Özervarlı, *Alâeddîn el-Üsmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, 29-30.

400 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 47 vd.

401 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 156.

402 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 141, 142.

Üsmendî, İmam Mâtürîdî'nin "İnsan, iman edip etmemeyi kendi hür iradesiyle seçer"⁴⁰³ şeklindeki görüşü Ebû Hanîfe'den naklettiğini kaydetmektedir. Böylece o, İmam Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'nin yolunu takip ettiğine vurgu yapılmaktadır. Bu durum Ebû Hanîfe'nin görüşlerini geliştirerek sistemleştiren İmam Mâtürîdî'nin Hanefî ulema arasında giderek öne çıktığını göstermektedir.

Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm* adlı eserinde başta tekvin ve mükevven olmak üzere bazı konularda Eş'arîleri⁴⁰⁴ ve Mutezile,⁴⁰⁵ İmamiyye,⁴⁰⁶ Bâtıniyye,⁴⁰⁷ Cebriyye,⁴⁰⁸ Cehmiyye,⁴⁰⁹ İmamiyye / Ravâfız⁴¹⁰ ve Neccâriyye,⁴¹¹ Havâric⁴¹² ve Kerrâmiyye⁴¹³ gibi mezhepleri kendilerine muhalif görmekte ve eleştirmektedir.

Alâuddîn el-Üsmendî (552/1157), Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Nesefî (537/1142), Alâuddîn es-Semerkindî (540/1145) ve Nureddîn es-Sâbûnî (580/1185) gibi meşhur Mâtürîdî kelâmcılarla aynı dönemde yaşamış ve çağdaşları gibi Mâtürîdî'nin fikirlerini açıklayarak ve savunarak yaymaya çalışmıştır. Bütün bunlar, Ehl-i Sünnet'in Mâtürîdîlik kolunun gelişimini tamamlayıp yayılmaya başladığını göstermektedir.

g. Ebû's-Senâ Muhammed b. Zeyd el-Lâmişî (VI./XII. yüzyılın başları)

Ebû's-Senâ Muhammed b. Zeyd el-Lâmişî'nin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber, *et-Temhîd li Kavâidî't-Tevhîd*'ini tahkik eden Abdülmecid Türkî, Lâmişî'nin VI./XII. yüzyılda yaşadığından ve onun *Tabsiratü'l-Edille* adlı eserinden istifade ettiğini kaydetmekte ve Lâmişî'nin Ebû'l-Muîn en-Nesefî'den ders alma-

403 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 140 vd.

404 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 88.

405 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 147, 88, 115, 119, 137, 125, 155, 165, 178.

406 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 188.

407 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 74.

408 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 119.

409 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 73, 178.

410 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 188.

411 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 156.

412 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 155, 163, 165.

413 Alâeddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 185.

sını ihtimal dâhilinde görmektedir.⁴¹⁴ Biz de Lâmişî'nin Ebû'l-Muîn en-Neseî' den kısa bir süre de olsa ders aldığını tahmin etmekteyiz.

Lâmişî, *Kitâbü't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd* adlı eserinde hem İmam Mâturîdî'ye hem de onun görüşlerini daha da sistemleştiren Ebû'l-Muîn en-Neseî'ye çeşitli atıflarda bulunmaktadır. Nitekim o, iman ve imamet konularını ele alırken iki ayrı yerde İmam Mâturîdî'ye atıfta bulunmaktadır. Bunlardan birincisi imanın tanımıyla ilgili olan atıftır. Lâmişî, imanın kalp ile tasdik olduğu, dil ile ikrarın rükün değil kalbin tasdikine işaret kabul edilebileceğini ve Ebû Hanîfe'den gelen rivayet sebebiyle İmam Mâturîdî'nin aynı görüşü benimsediğini kaydetmektedir.⁴¹⁵

Lâmişî'nin Ebû Hanîfe'den "Ebû Hanîfe rahimehullah Teâlâ"⁴¹⁶ ve İmam Mâturîdî'den "Kâle Ebû Mansûr el-Mâturîdî rahmetullahi Teâlâ aleyhi"⁴¹⁷ ve "Kâle eş-Şeyh el-İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî kaddesallahu rûhahû"⁴¹⁸ şeklinde övgü ifadeleri kullanmaktadır.⁴¹⁹ Ayrıca Lâmişî, İmametın şartları konusunu İmam Mâturîdî ve Ebû'l-Muîn en-Neseî'nin görüşleriyle açıklamaktadır.⁴²⁰ Kezâ Lâmişî, Ebû'l-Muîn en-Neseî'yi "eş-Şeyh el-İmam Seyfû'l-Hak"⁴²¹ şeklinde övmekte ve "Rahimehullah"⁴²² "Rahimehullah Teâlâ"⁴²³ şeklinde hayırla anmaktadır. Kezâ o, *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd* adlı eserinin iki ayrı yerinde Ebû'l-Muîn en-Neseî'nin *Tabsiratü'l-Edille*'sinden nakiller yapmaktadır.⁴²⁴

Bütün bu kayıt ve bilgiler, Lâmişî'nin İmam Mâturîdî'nin bazı eserlerinin yanı sıra Ebû'l-Muîn en-Neseî'ye ait olan *Tabsiratü'l-*

414 Lâmişî, *Kitâbü et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, 19; Leknevî de Hasan b. Ali Ebu'l-Kasım İmâdüddîn el-Lamişî adlı bir âlimden bahsetmektedir. Ona göre Hasan Lâmişî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Mansûr en-Neseî'den yetişti. Lâmişî, Fergana'nın bir köyüdür. Bkz., Leknevî, *el-Fevâid*, 115-116.

415 Lâmişî, *et-Temhîd*, 128.

416 Lâmişî, *et-Temhîd*, 128.

417 Lâmişî, *et-Temhîd*, 151.

418 Lâmişî, *et-Temhîd*, 128.

419 Lâmişî, *et-Temhîd*, 75, 128.

420 Lâmişî, *et-Temhîd*, 151 vd.

421 Lâmişî, *et-Temhîd*, 80.

422 Lâmişî, *et-Temhîd*, 80.

423 Lâmişî, *et-Temhîd*, 143.

424 Lâmişî, *et-Temhîd*, 80, 151.

*Edille'*yi okuyup incelediğini ve onu okuttuğuna ya da en azından kaynak kitap olarak kullandığına işaret etmektedir. O halde Lâmişî'nin kıymetli eserler vererek ve çok sayıda öğrenci yetiştirerek Hanefî-Mâtürîdîliği benimseyip savunduğunu ve yaymaya çalıştığı rahatlıkla söylenebilir.

Ebû's-Senâ Muhammed b. Zeyd el-Lâmişî'nin *et-Temhîd*'ten başka bir de *Kitap fî Usûli'l-Fıkh* adında önemli bir Hanefî fıkhî usûlü kitabı vardır.⁴²⁵ O, bu eserin değişik yerlerinde İmam Mâtürîdî'ye önemli atıflarda bulunmaktadır. Bu eserde tespit edebildiğimiz atıflar şunlardır:

"Semerkant meşâyihî ve onların reisi Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî es-Semerkandî rahimehullah."⁴²⁶ "eş-Şeyh Ebû Mansûr el-Mâtürîdî rahimehullah."⁴²⁷ "Bütün meşayihimiz ve onların reisi imâmü'l-hüdâ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî."⁴²⁸ "Meşayihu Semerkant ve onların reisi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî rahimehullah."⁴²⁹ "Semerkant meşayihî ve onların en büyüğü el-İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî rahimehullah."⁴³⁰ "eş-Şeyh Ebû Mansûr el-Mâtürîdî rahimehullah *Me'hazü'ş-Şerâi'* adlı eserinde dedi ki."⁴³¹ Bu kayıtlar, Lâmişî'nin yaşadığı VI./XII. yüzyılda İmam Mâtürîdî'nin Buhara'daki Hanefî âlimler ve dolayısı ile Hanefîler üzerinde ne kadar etkili olduğuna işaret etmektedir.

Yukarıda "Bütün meşayihimiz ve onların reisi imâmü'l-hüdâ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî",⁴³² "Semerkant meşayihî ve onların en büyüğü el-İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî rahimehullah"⁴³³ şeklinde geçen atıflar, Lâmişî'nin ve dolayısıyla bölgedeki Hanefîlerin İmam Mâtürîdî'yi itikatta imam kabul ettiğini göstermektedir.

425 Ebu's-Senâ Muhammed b. Zeyd el-Lâmişî el-Hanefî el-Mâtürîdî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, thk., Abdülmecid et-Türkî, Beyrut 1995, 205.

426 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 91.

427 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 99, 175, 189, 202.

428 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 103.

429 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 124.

430 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 134.

431 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 189.

432 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 103.

433 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 134.

Lâmişî'nin *Kitâb fî Usûli'l-fıkıh* adlı eseri incelendiğinde Mâturîdî'nin usûlî fıkıha dair *Me'hazü's-Şerâi'* adlı eserini gördüğü ve ondan yararlandığı anlaşılmaktadır.⁴³⁴

Lâmişî, "müctehidin bazen isabetli içtihat edeceğini bazen de hatalı içtihat edeceği konusunda Ehl-i Sünnet ittifak etmiştir"⁴³⁵ dedikten sonra Mâturîdî'nin konuyla ilgili görüşünü kendisine delil göstermektedir.⁴³⁶ Lâmişî burada görüldüğü gibi Ehl-i Sünnet'in konuyla ilgili görüşünü Mâturîdî'nin görüşüyle açıklamaktadır. Ayrıca Lâmişî aynı sayfada yukarıdaki konuda Mutezile'nin tamamının, Eş'arîlerin çoğunun ve Ebû'l-Hasan er-Rustuğfenî gibi bazı Hanefî Mâturîdî âlimlerin muhalif düşüncede olduğunu kaydederek, onları dolaylı olarak eleştirmektedir.⁴³⁷

Lâmişî, mutlak emrin hükmü,⁴³⁸ emredilen bir şeyin zıddının nehiy olup olmaması,⁴³⁹ kendisine tebliği ulaşamayan kişinin imanla muhatap olup olmaması,⁴⁴⁰ umum-husus,⁴⁴¹ illetin tahsisi,⁴⁴² nesih,⁴⁴³ illet ve sebep⁴⁴⁴ ve müctehidin her içtihadında isabetli olup olmaması⁴⁴⁵ konularında Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşlerini Mâturîdî'nin görüşleriyle izah etmektedir.

Lâmişî, İmam Mâturîdî'nin ismini "el-İmam",⁴⁴⁶ "eş-şeyh",⁴⁴⁷ "İmamü'l-hüda"⁴⁴⁸ gibi övücü sıfatlarla ve rahimehullah (Allah rahmet etsin) duasıyla birlikte zikretmektedir. Daha da önemlisi Lâmişî, eserinde "Semerkant meşayihinin en büyüğü"⁴⁴⁹ ve "Se-

434 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 189, 190 vd.

435 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 202.

436 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 202.

437 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 202.

438 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 91.

439 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 99.

440 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 103.

441 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 124 vd.

442 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 134.

443 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 175.

444 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 190 vd.

445 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 202.

446 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 103, 134.

447 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 99, 175, 189, 202.

448 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 103.

449 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkıh*, 134.

merkant meşayihinin reisi"⁴⁵⁰ şeklindeki ifadeleriyle İmam Mâturîdî'yi Hanefî Semerkant uleması içinde tamamen öne çıkarmaktadır. Diğer bir ifadeyle Lâmişî, Mâturîdî'yi üç yerde "Semerkant meşayihinin reisi" olarak bir yerde ise "Semerkant meşayihinin en büyüğü" şeklinde isimlendirmektedir.

Sonuç olarak Lâmişî'nin Fıkıh usûlü konusunda büyük ölçüde İmam Mâturîdî'yi takip ettiği ve onun *Me'hazû's-Şerâi'* adlı eserini esas aldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden Lâmişî'nin usûlü fıkıh ve kelâm alanlarda çeşitli eserler yazarak, Usûl-ü Fıkıh eseriyle Hanefîliğin, *et-Temhid* ile de Mâturîdîliğin yayılışına katkıda bulunduğu söylemek mümkündür.

i. Nureddîn es-Sâbûnî (580/1184)

Tam ismi Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr el-Buhârî olup Buharalı Hanefî âlimlerdendir. Künyesi Ebû Muhammed, lakapları ise "Nureddîn", "el-İmam", "en-Nur es-Sâbûnî"dir. Bununla birlikte o, daha çok Nureddîn es-Sâbûnî olarak meşhur olmuştur.⁴⁵¹ Kaynaklarda ne zaman doğduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat ömrünün sonlarına doğru Fahreddîn er-Râzî⁴⁵² (606/1209) ile giriştiği münazara esnasında bir hayli yaşlandığını ifade etmesinden⁴⁵³ ve 580/1184 yılında vefat ettiğinden⁴⁵⁴ hareketle onun VI./XII. asrın başlarında doğduğu söylenebilir.

el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn'in sahibi olarak meşhur olan Nureddîn es-Sâbûnî, *Tabsiratü'l-Edille*'yi okumaya ve okutmaya icâzetli Şemsü'l-Eimme Muhammed el-Kerderî (642/1244) gibi önemli âlimlere hocalık yapmıştır.⁴⁵⁵

450 Lâmişî, *Kitâb fi Usûli'l-Fıkıh*, 91, 103, 124.

451 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 16; Kureşî, *el-Cevâhir*, I/328; Râzî, *Münâzarât*, 7, 13; Topaloğlu, *Mâturîdîyye Akaidi*, 19.

452 Râzî, hakkında geniş bilgi için bkz., Uludağ, *Fahreddîn Râzî*, 1-158.

453 Râzî, *Münâzarât*, 14.

454 Kureşî, *el-Cevâhir*, I/329; Kefevî, *Ketâib*, v. 138b; Leknevî, *el-Fevâid*, 74; Brockelmann, *Suppl.*, 2/643.

455 Leknevî, *el-Fevâid*, 42; Kefevî, *Ketâib*, v. 138b; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 65; Muhammed Aruçi, "Sâbûnî, Nureddîn," *DİA*, İstanbul 2008, XXXV/360-361.

Nureddîn es-Sabûnî, *el-Bidâye* başta olmak üzere bütün eserlerinde Ehl-i Sünnet'in Mâturîdiyye kolunun görüşlerini delilleriyle birlikte savunmuş ve yaymaya çalışmıştır. Onun yazdığı eserler kendisinden sonra gelen Ebû'l-Berekât en-Neseî (710/1310) Sa'düddîn Taftazânî (793/1390), Kemâluddîn el-Beyâzî (1098/1687), Râgıb Paşa (1176/1763) gibi âlimlerin yazdığı eserlere de kaynak olmuştur.⁴⁵⁶

Nureddîn es-Sâbûnî'nin en meşhur eseri *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn* n'dir. Zira Sâbûnî'den bahseden bütün kaynaklarda onun *el-Bidâye*'sine yer verilir ve bu eserlerde müellifin ismi "Sâhibü'l-Bidâye" olarak geçmektedir. Bu durum büyük ihtimalle *el-Bidâye*'nin derli toplu ve kolay anlaşılır olmasından kaynaklanmıştır.⁴⁵⁷ Müellifin *el-Bidâye*'nin başında verdiği bilgi de bu ihtimali desteklemektedir.⁴⁵⁸

el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn'i tahkikli olarak neşreden ve Türkçeye çeviren ve bu esnada onun *el-Muntaka* ve *el-Kifâye* adlı eserlerini de inceleyen Bekir Topaloğlu'na göre Nureddîn es-Sâbûnî, Arapçanın inceliklerine vakıf bir âlim olarak en zor meseleleri ilmî ve kolay anlaşılır bir şekilde ortaya koymuştur.⁴⁵⁹

Sâbûnî, *el-Bidâye* adlı eserinde Mâturîdî'yi, "Hidâyet rehberi ve Ehl-i Sünnet'in reisi Ebû Mansûr beyyazallahu ğurretehu"⁴⁶⁰ "Büyük İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî"⁴⁶¹ şeklinde övmektedir. Diğer eserlerinde olduğu gibi *el-Kifâye* adlı eserinde de "Sâdık bir Mâturîdî"⁴⁶² olan Nureddîn es-Sâbûnî, 580/1184 yılında Buhara'da vefat etmiştir.⁴⁶³

456 Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 10, 21.

457 Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 34.

458 Burada geçen ifade şöyledir: "Allah'ın lûtfu keremiyle "*el-Kifâye fî'l-Bidâye*" adlı kitabımı yazınca, bazı dostlarım, benden, öğrenilmesinin daha kolay olması için *el-Kifâye*'yi vezir bir şekilde özetlememi rica ettiler. Ben de bu konuda Allah'tan hayır olamı diledim, O'nun yardımına sığındım, O'ndan beni hatalı sözden ve davranışlardan korumasını niyaz ettim. O, bize Kâfidir, O, ne güzel vekil, ne güzel dost ve ne güzel yardımcıdır" Bkz., Sâbûnî, *el-Bidâye*, 16; Krş., Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 53.

459 Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 21;

460 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 34.

461 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 39, 54, 62, 71, 86, 88.

462 Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 33.

463 Leknevî, *el-Fevâid*, 74; Kefevî, *Ketâib*, v.138b.

Nureddîn es-Sâbûnî, *el-Bidâye* adlı eserinde “Halk” konusunda şunları söylemektedir: “İnsanın fiili, bize göre kesb bakımından insanın kendisine, halk/yaratma bakımından ise Allah’a aittir. Ve bu fiil her ikisine de şamildir. Eş’arîlere göre ise, fiil yaratmaktan ibarettir. Kesbin fiil olarak isimlendirilmesi mecazendir. Sâbûnî, Burada doğru olan görüş, bizim görüşümüzdür”⁴⁶⁴ diyerek kendilerinin Mâtürîdî ve ona tâbi olanlardan olduğuna işaret etmektedir.

Sâbûnî *el-Bidâye*’nin pek çok yerinde bize göre bu mesele şöyledir şeklinde ifadeler kullanmaktadır.⁴⁶⁵ “Bizim arkadaşlarımıza göre, Allah’ın bütün sıfatları zatıyla kaimdir, Eş’arîyye ve Mutezile’ye göre ise, ilim ve kudret gibi zati sıfatlar Allah’ın zatıyla kaimdir. Fakat tekvin, terzik ve ihya gibi sıfatlar ise hadistir”⁴⁶⁶

Sâbûnî, konuları ele alırken “Bize göre şöyledir” dedikten sonra Mutezile, Eş’arîyye, Kerrâmîyye, Havâric, Ravâfız, Neccârîyye, Zeydiyye ve Bâtîniyye gibi mezheplerin Ehl-i Sünnet’e muhalif olan görüşlerini eleştirmektedir. Mesela o, cennet ve cehennem ehlinin ebedi kalacakları konusunda Mutezile ve Cehmiyye’yi,⁴⁶⁷ şefaatin hak oluşu konusunda Mutezile,⁴⁶⁸ Allahın sıfatlar konusunda Eş’arîleri ve Mutezile’yi,⁴⁶⁹ isim ve müsemma konusunda Cehmiyye, Mutezile, Kerrâmîyye ve bazı Eş’arîleri;⁴⁷⁰ tekvin ve mükevven konusunda Eş’arî ve Mutezile’yi;⁴⁷¹ ru’yetullah konusunda Mutezile, Neccariyye, Havâric ve Zeydiyye’yi;⁴⁷² irade konusunda Felâsife, Bâtîniyye, Neccârîyye ve Mutezile’yi;⁴⁷³ evliyanın kerame-

464 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 66 vd.

465 Bazı ifadeler için bkz., Sâbûnî, *el-Bidâye*, 20, 22, 26, 30, 44, 46, 47, 48, 53, 54, 56, 57, 91, 93.

466 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 35 vd.

467 Sâbûnî, *el-Bidâye*’de bu konuyu anlatırken, “Bize göre Cennet ve Cehennem şu anda mevcuttur. Ve Cennet ve Cehennem ehli orada ebedi kalacaklardır” dedikten sonra Cehmiyye ve Mutezile’nin görüşlerini eleştirmektedir. Bkz., Sâbûnî, *el-Bidâye*, 92 vd.

468 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 83.

469 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 26.

470 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 28 vd.

471 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 35-38.

472 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 38-43.

473 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 43-vd.

ti konusunda Mutezileyi;⁴⁷⁴ İmamet konusunda; Ravâfızı;⁴⁷⁵ "Allah alallah"⁴⁷⁶ meselesinde ise Mutezile'yi eleştirmektedir.⁴⁷⁷

Sâbûnî, Ebû Hanîfe'nin adını altı yerde zikretmektedir. Zikredilen bu yerlerin hiç birisinde Ebû Hanîfe Ehl-i Sünnet'in reisi ya da imamı olarak geçmemektedir. Buna karşı Mâturîdî'nin adı eserde, yedi yerde geçmektedir. Aynı zamanda bir yerde Mâturîdî, açıkça Ehl-i Sünnet'in reisi olarak gösterilmektedir.⁴⁷⁸ Diğer bir yerde ise, "Büyük İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve ona tâbi olanlar"⁴⁷⁹ şeklinde geçmektedir. Bu durum, Selçukluların son dönemlerinde tamamen İmam Mâturîdî'nin etrafında birleşilmeye başlandığına işaret etmektedir. Aynı zamanda diğer mezheplere ve âlimlere karşı Mâturîdî'nin ilgili görüşleri ile cevap verilmektedir. Bu durum Selçukluların son dönemlerinde İmam Mâturîdî'nin adının Ebû Hanîfe'den daha öne çıkmaya başladığını ve aynı zamanda Ashâbu Ebî Hanîfe'den Ashâbu Ebî Mansûr el-Mâturîdî'ye geçişe işaret etmektedir.

Sâbûnî, "Ta'dil ve tecvir meseleleri" başlığı altında konuyu işlerken hikmet ve sefeh kavramları üzerinde durmaktadır.⁴⁸⁰ O, burada bu iki kavram üzerinde ihtilaf olduğunu belirtip Mutezile'nin ve Eş'arî'lerin konuyla ilgili görüşlerine yer verdikten sonra bu konuda "Büyük İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve ona tâbi olanlar"⁴⁸¹ şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Onun kullandığı "Mâturîdî ve ona tâbi olanlar" ifadesi VI./XII. yüzyılın sonlarına doğru Mâturîdîliğin yayılışına olduğu gibi isimlendirilmeye başladığına da işaret etmektedir.

Sâbûnî, kelâmın mesmu ve gayri mesmu olup olmaması konusunu ele alırken, "Bu konuda Ehl-i Sünnet ihtilaf etmiştir. Bunlardan Eş'arî, her mevcudun görülmesi caiz olduğu gibi işitilmesi de

474 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 54-56.

475 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 56-58.

476 Allah'ın kullar için en uygun olanı yaratması anlamına gelmektedir. Bkz., Avni İlhan, "Alallah", *DİA*, İstanbul 1991, III/495.

477 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 74 vd.

478 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 34.

479 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 62.

480 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 61.

481 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 62.

caizdir görüşündedir... Hidâyet önderi Ehl-i Sünnet'in reisi Ebû Mansûr Mâturîdî'ye göre ise, Allah'ın kelâmı asla işitilemez"⁴⁸² demektedir. Sâbûnî'nin buradaki ifadelerinden İmam Eş'arî'yi Ehl-i Sünnet'in imamlarından kabul ettiği, fakat Ehl-i Sünnet'in asıl imamının Ebû Mansûr el-Mâturîdî olduğu anlaşılmaktadır.

Fahreddîn er-Râzî'nin *Münâzarât* adlı eserinde geçen bilgilere göre Nureddîn es-Sâbûnî, Buhara'da itibarlı ve zengin bir aileye mensup olup bölgenin önde gelen Hanefî âlimlerinden biridir. Yine aynı eserde Sâbûnî, hacca gidiş gelişi esnasında Horasan ve Irak'taki âlimlerle tanışmış, onların ilim meclislerine katılarak konuşmalar yapmış ve onlara birtakım tavsiyelerde bulunmuştur.⁴⁸³ Bu kayıt, Mâturîdîliğin Selçuklular döneminde siyasî ve eğitim alanlarında olduğu gibi ekonomik alanda da büyük desteğe sahip olduğunu göstermektedir.

Yukarıda geçen "Büyük İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve ona tâbi olanlar" ifadesinin dönemin önde gelen Hanefî âlimleri tarafından da dillendirilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mâturîdî ve ona tâbi olanlar ifadesini ilk defa kullanan Hanefî âlim Sâbûnî olmuştur. Muhalif âlimlerin ve grupların yanı sıra bizzat Hanefîlerin de kendileri için söz konusu ifadeyi kullanmalarının zaman içerisinde mezhebin Mâturîdîyye şeklinde isimlendirilmesinde önemli rolü olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca Sâbûnî gibi Selçuklu Hanefî âlimlerin İmam Eş'arî'yi ve özellikle İmam Mâturîdî'yi Ehl-i Sünnet'in iki büyük imamı olarak görmesinin, sonraki devirlerde Mâturîdî ve tâbilerinin, Mâturîdîyye ve Ehl-i Sünnet'in Mâturîdîyye kolu; İmam Eş'arî ve tâbilerinin ise Ehl-i Sünnet'in Eş'arîyye kolu şeklinde anlaşılmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

j. Saffar el-Buhârî (534/1139)

Ebû İshâk Rüknuddîn İbrahim b. İsmail b. Ahmed Saffar el-Buhârî, 460/1068 yılında Buhara'da doğdu. Kendisi, babası,

482 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 34.

483 Râzî, *Münâzarât*, 7-14.

dedesi ve büyük babası Hanefî mezhebinin ileri gelen âlimlerinden idi. İlk tahsilini babasından alan Saffar el-Buhârî, Ebû Hafs Ömer b. Mansûr el-Bezzâz ve Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Mervezi gibi dönemin bazı âlimlerinden dersler aldı. Zühd ve takva sahibi olan Saffar el-Buhârî, ömrünün sonuna kadar ilmî faaliyetlerde bulunmuş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Doğru bildiği şeyleri ve eleştirilerini sert bir üslupla yaptığı için Sultan Sencer, onu bir müddet Merv şehrinde koruma altına almıştır.⁴⁸⁴

Saffar el-Buhârî, *Telhîsü'l-Edille Mesâil* adlı eserinde İmam Mâturîdî için "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat imamlarından İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî es-Semerkindî"⁴⁸⁵ demektedir. Eserlerinde, imam Mâturîdî'yi Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın imamlarından biri olarak görmesi onun Hanefî-Mâturîdî bir âlim olduğunu göstermektedir. Bu yüzden o, hem Hanefî bir fakih, hem de Mâturîdî bir kelâmcı kabul edilmektedir.⁴⁸⁶ Bu sebeple onun, ömrünün sonuna kadar Hanefî-Mâturîdîliğin yayılışı için çalıştığı söylenebilir.

2. Horasan'da Yayılışı

Horasan, İranın doğusundan Cuyhun nehrine kadar olan bölgenin adıdır. Bu bölgede Merv, Hemedan, Belh ve Merginan gibi önemli kültür şehirleri bulunmaktadır.⁴⁸⁷ Bu şehirler, uzun süre Selçukluların hâkimiyeti altında kalmıştır. Mesela bunlardan Belh şehri 431/1040 yılındaki Dandanakan savaşından itibaren -birkaç yıl hariç- yüz seneden fazla Selçuklu hâkimiyetinde kaldı. Nitekim 451/1059 yılında Çağrı Bey, Belh, Toharistan, Tirmiz, Vahş ve Velvâlic'in idaresini Sultan Alparslan'a verdi.⁴⁸⁸ Sultan Alparslan Selçuklu Sultanı olunca Belhe oğlu Ayaz'ı vali tayin etti. Ayaz'dan

484 Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII/77, 78; Leknevî, *el-Fevâid*, 24-26; İlyas Üzümlü, "Saffâr, Ebû İshak," *DİA*, İstanbul 2008, XXXV/462-463.

485 Saffar el-Buhârî, *Telhîsül Edille*, v. 22b, 35b, 157b.

486 Krş., Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve Mâturîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", 390; Üzümlü, "Saffâr, Ebû İshak," *DİA*, XXXV/462-463.

487 Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I/568; V/127, 471; Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII/234-241; Cl. Huard, "Horasan", *İA*, V/560.

488 İbn Adîm, *Buğye Taleb*, 33; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 122 vd.

sonra oraya Alparslan'ın diğer oğlu Tekiş vali tayin edildi. Sencer döneminde de İmadüddîn Kamaç vali tayin edildi.⁴⁸⁹

Belh'den bahseden Şeyhu'l-İslâm Abdullah b. Ömer el-Belhî: "Bu beldenin nimeti, halkının müslüman Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olması ve halkının tamamının Hanefî mezhebinden olmasıdır" demektedir. 480/1087 yılında Bağdat Nizâmiye medresesinin⁴⁹⁰ Belh şubesi açılırken Belh'den hiç kimse söz konusu meдресede müderrislik ve hizmetçilik yapmayı kabul etmemiştir. Bunun üzerine oraya Araplardan müderrisler getirilmiştir.⁴⁹¹ Bu iki husus Hanefî-Mâturîdîliğin bölgede ne kadar etkili olduğuna işaret etmektedir.

Belh şehrinde çok sayıda Hanefî âlim çıkmıştır.⁴⁹² İmam Mâturîdî'nin görüşlerini hem Belh, hem de diğer İslâm beldelerinde yaymaya çalışan tespit edebildiğimiz Burhaneddîn Ali b. Hasan el-Belhî (548/1153), Ahmed b. Ali b. Abdülaziz el-Belhî (553/1158) ve Ebû Bekir b. Ahmed el-Belhî'dir (558/1158). Horasan'ın diğer şehirlerin de de *el-Emâlî* müellifi Ali b. Osman el-Ûşî gibi Hanefî-Mâturîdî âlimler yetişmiştir. Yine Yusuf el-Hemdânî gibi büyük sûfîler yetişmiştir. Bunların faaliyetleri üzerinde kısaca durmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

a. Muhammed b. Hüseyin b. Nâsır Ziyâüddîn el-Bendenîcî (545/1150'den sonra)

Muhammed b. Hüseyin b. Nâsır b. Abdülaziz Ziyâüddîn el-Bendenîcî, Alâuddîn es-Semerkindî'nin önde gelen öğrencilerindendir.⁴⁹³ Muhammed el-Bendenîcî, Hanefîlerin en meşhur fıkıh kitaplarından sayılan *el-Hidâye* isimli eserin müellifi Ebû'l-Hasan el-Merginânî'nin hocasıdır. Muhammed el-Bendenîcî, 545/1150 yılında Merv şehrinde bulunduğu sırada bütün bildiklerini Mer-

489 Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, İstanbul 1992, V/411.

490 Medreseler hakkında geniş bilgi için bkz., Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, trc., Ali Yardım, İstanbul 1983, 108-130.

491 Müderrisi, *Meşâyihu Belh mine'l- Hanefiyye*, I/144 vd.

492 Belh asıllı Hanefî âlimlerden birisi de Mevlana Celaleddîn Rûmî'dir. O, 604 yılında Belh şehrinde doğmuştur. Geniş bilgi için bkz., Müderrisi, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, 70-96.

493 Leknevî, *el-Fevâid*, 274.

ginânî'ye öğretmiş ve öğrettiklerini başkalarına öğretmesi için ona icâzet vermiştir. Ziyâuddîn el-Bendenîcî'nin bildikleri arasında İmam Müslim'in *Kitâbu Sahîhi Müslim*'i bulunmaktadır. Muhammed el-Bendenîcî, aynı zamanda hocası Alâuddîn es-Semerkindî'den *Tabsiratü'l-Edille*'yi okumuş ve ondan bu eseri okutmaya dair icâzet almıştır.⁴⁹⁴

Muhammed el-Bendenîcî'nin yukarıda belirtildiği üzere bir taraftan *Kütübü Sitte*'nin ikincisi kabul edilen *Sahihu Müslim*'i okuyup okutması diğer taraftan Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tabsiratü'l-Edille*'sini okuması ve onları başkalarına okutmaya icâzet alması önemli bir husustur. Bunun Mâturîdîliğin fıkıh ve kelâmıla meşgul olanların arasında yayıldığı gibi hadis ilmîyle meşgul olanlar arasında da yayılmasına katkı sağladığı söylenebilir.

b. Ali b. Osman el-Ûşî (569/1173)

Ebû'l-Hasan Ali b. Osman b. Muhammed b. Süleyman Ebî Muhammed Sirâcüddîn et-Teymiyye el-Fergânî el-Hanefî el-Ûşî, Horasan'ın Ûş şehrinde doğdu.⁴⁹⁵ Fakat onun orada ne zaman doğduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, VI./XII. asrın ikici yarısında vefat ettiğinden hareketle onun V./XI. yüzyılın sonlarında veya VI./XII. yüzyılın başlarında doğduğu söylenebilir.⁴⁹⁶

Ali b. Osman el-Ûşî, Hanefî fakihî ve Mâturîdîyye kelâmcısı olarak meşhur olmuştur. Fıkıh ve akâid alanında önemli bir yere sahip olduğu için kendisine "Sirâcüddîn", "İmam" ve "Allâme" gibi unvanlar verilmiştir. Tefsir, hadis, şiir ve edebiyatla da meşgul olan el-Ûşî'nin önemli eserleri bulunmaktadır.⁴⁹⁷ Bunlardan bazıları şunlardır:⁴⁹⁸ *Bedü'l-Emâlî Kasidesi*, *Gurerü'l-Ahbâr Dürerü'l-Eş'âr*, *Meşâriku'l-Envâr fî şerhi Nisâbü'l-Ahbâr li Tezkireti'l-Ahyâr*, *Fetâvâ-i Sirâciyye ve Muhtelifü'r-Rivâye*.

494 Leknevi, *el-Fevâid*, 273.

495 Kureşî, *el-Cevâhir*, II/583; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, 154; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 52.

496 Kureşî, *el-Cevâhir*, II/583; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1200; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, I/700.

497 Serkis, *Mu'cemu'l-Matbûât*, 499; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mücelifin*, VII/148.

498 Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mücelifin*, VII/148; Bağdâdî, *Hediye*, I/700; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/526; Brocalman, "el-Ûşî", *İA*, XII/75.

Ali el-Üşî'nin en meşhur eseri 569/1173 yılında yazdığı *Bedü'l-Emâlî*'dir.⁴⁹⁹ Ali el-Üşî bu eserinde Ehl-i Sünnet'in Mâtürîdî akâidini 66 beyitte özetlemiştir. Bu sebeple o, Ebû Hanîfe'nin *Fıkhu'l-Ekber*'inin şiir şeklindeki özeti sayılmaktadır.⁵⁰⁰ Ayrıca *Bedü'l-Emâlî*, Mâtürîdî akâidine dair yazılan ilk manzum eserdir. Manzum olduğundan ezberlenmesi kolay olan el-Üşî'nin bu eseri İslâm dünyasında çok meşhur olmuş ve pek çok kişi tarafından ezberlenmiştir.⁵⁰¹

"Önemli bir Mâtürîdî akaid risalesi"⁵⁰² olarak görülen *Bedü'l-Emâlî*, çeşitli dillere tercüme edilmiş ve üzerine önemli şerhler yazılmıştır.⁵⁰³ *Emâlî* şerhlerinin en meşhuru, Ali el-Kârî⁵⁰⁴ (1014/1605) tarafından yapılan *Şerhu Bedü'l-Emâlî*'dir.⁵⁰⁵

Şifâhî şiir kültürünün hâkim olduğu bir dönemde Maverâünnehirde yaşayan Ali b. Osman el-Üşî'nin Ebû Hanîfe ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin itikadî fikirlerini *Bedü'l-Emâlî*'de şiir şeklinde ifade etmesi, Hanefî-Mâtürîdîliğin Selçuklular döneminde daha kolay anlaşılıp yayılmasına büyük katkısı olmuştur. Ayrıca *Emâlî*'nin pek çok şerhinin yapılışı ve Türkçe, Farsça gibi değişik dillere tercüme edilişi, söz konusu eserin Selçuklulardan sonra da çok rağbet gördüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim bu manzum eser, asırlardır Türk İslâm dünyasında okutulmaktadır. Bu bakımdan bu eserin,

499 Kureşî, *el-Cevâhir*, II/583; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1530.

500 Kaşeli Ali Rıza, *Akâid Emâlî ve Fıkh-ı Ekber Tercümesi*, İstanbul 1997, 3.

501 Zaylabidin Acınamatov, *Ebû Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi*, AÜSBE, Ankara 2005, 130. (Basılmamış Doktora Tezi).

502 M. Sait Özervarlı, "el-Emâlî", *DİA*, İstanbul 1995, XI/73.

503 *Emâlî*'nin bazı şerhleri için bkz., Şehid Ali Paşa, Nu: 1407/6; Kılıç Ali Paşa, Nu: 1027/3; Hasan Hüsnü Paşa, Nu: 1195; Muhammed b. Süleyman el-Halebî er-Reyhâvî (1228), *Nuhbetü'l-Leâli li Şerhi'l-Emâlî*, İstanbul 1985; geniş bilgi için bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1350; Kürkçüoğlu, Kemal Edip, "Lâmîyye-i Kelâmîyye", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, sayı. (1-2), Ankara 1954, 1-21; krş., Breckelman, "el-Üşî", *İA*, İstanbul 1986, XIII/75; Durmuş Özbek, "el-Üşî ve Kasidetü'l-Emâlî", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Konya 1994, 261-308; Özervarlı, "el-Emâlî", *DİA*, İstanbul 1995, XI/73-75.

504 Hanefî mezhebine son derece bağlı bir âlim olan Ali el-Kârî'nin tam adı, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî el-Herevî olup 1014/1605 yılında vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Leknevî, *el-Fevâid*, 515-517; Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, İstanbul 1989, II/403-405.

505 Breckelman, "el-Üşî", MEB. *İA*, İstanbul 1986, XIII/75.

Orta Asya'da mazmun hale dökülen Mâturîdî düşüncenin kolay öğrenilmesine yardımcı olduğu gibi günümüzde de Mâturîdîliğin doğru anlaşılmasına katkı sağladığı söylenebilir.

c. Ebû'l-Hasan el-Merginânî (593/1197)

Tam adı Ebû'l-Hasan Burhanuddîn Ali b. Ebî Bekr b. Abdülcelîl el-Fergânî el-Merginânî er-Rîştânî'dir. O, büyük bir Hanevî fakih, hafız, muhaddis, müfessir, edip ve şairdir. Aynı zamanda fadıl, zahid ve takva sahibi büyük bir âlimdir.⁵⁰⁶ O, Fergana bölgesindeki Merginan şehrinin Rîştân köyünde dünyaya geldiğinden Fergânî, Merginânî ve Rîştânî nisbeleriyle anılmakla birlikte daha çok Merginânî nisbesiyle meşhur olmuştur.⁵⁰⁷

Merginânî, Ebû Hafs Ömer en-Nesefî, Sadru'd-Şehid Husâmüddîn Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze ve Sadru's-Said Tâcüddîn Ahmed b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze gibi meşhur âlimlerden yetişmiştir. el-Merginânî, kendisi de Şemsül Eimme el-Kerderi, Burhânü'l-İslâm ez-Zernûcî ve Mahmud b. Hüseyin el-Usrûsenî gibi pek çok âlime hocalık yapmıştır.⁵⁰⁸ Bunlardan Burhânü'l-İslâm ez-Zernûcî'nin yazdığı *Ta'limü'l-Müteallim* adlı eseri çok meşhurdur.⁵⁰⁹ Merginânî'nin hocalarından ikisi Sadru's-Şehîd ve Sadru's-Saîd, daha önce belirtildiği üzere Sultan Sencer tarafından Buhara'ya kadı olarak atanan Sadru'l-Kebîr Burhaneddîn'in oğludur.

Kitâbü'l-Tecnîs ve'l-Mezîd fî'l-Fetâvâ, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, *Muhtasarü'l-Fetâvâ*, *el-Müntekâ* ve *Şerhu'l-Câmiî'l-Kebîr* gibi önemli eserler veren el-Merginânî'nin en meşhur eseri, Muhammed Şeybânî'nin *Câmiü's-Sağîr* ve Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı temel alarak yazdığı *Bidâyetü'l-Mübtedî* adlı kitabının şerhi olan *el-Hidâye* adlı fıkıh kitabıdır.⁵¹⁰

506 Kureşî, *el-Cevâhir*, II/627; Leknevî, *el-Fevâid*, 230; Özel, *Hanevî Fıkıh Âlimleri*, 56.

507 Hamevî, *Mucemu'l-Büldân*, II/781; Brocelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, III/681; Heffening, "Merginan", VII/7761.

508 Kureşî, *el-Cevâhir*, II/93-94, 628; Leknevî, *el-Fevâid*, 231; Özel, *Hanevî Fıkıh Âlimleri*, 56-57.

509 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, I/798; Leknevî, *el-Fevâid*, 25.

510 Özel, *Hanevî Fıkıh Âlimleri*, 57.

Daha önce belirtildiği üzere Ebû'l-Hasan el-Merginânî, Ebû'l-Muîn en-Neseî'nin *Tabsiratü'l-Edille* adlı eserini, Alâuddîn es-Semerkandî'nin öğrencisi olan Muhammed b. Hüseyin b. Nâsır b. Abdülaziz Ziyâuddîn el-Bendenî'ci'den okumuş ve ondan *Tabsira*'yı okutmaya dair icâzet almıştır.⁵¹¹ O da Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Abdüsettâr b. Muhammed el-Kerderî'yi (642/1244) yetiştirmiş⁵¹² ve kendisine *Tabsiratü'l-Edille*'yi okutma icâzeti vermiştir.⁵¹³ Bu bakımdan o, büyük bir Hanefî-Mâtûrîdî âlimidir.

Hidâye sahibi Merginânî, iki oğlunu bizzat kendisi yetiştirmiştir. Merginânî'nin oğulları *Edebü'l-Kâdî* gibi çeşitli eserler yazmışlardır.⁵¹⁴ Merginânî'nin iki oğlu büyük ihtimalle babalarından öğrendikleri *el-Hidâye* ve *Tabsiratü'l-Edille* doğrultusunda Hanefî-Mâtûrîdîliği yaymaya çalışmışlardır.

Bunlardan Şemsü'l-Eimme el-Kerderî, İmam Mâtûrîdî'nin görüşlerini hem Merginânî'den hem de Sâbûnî'den öğrendi. Hatta o, Merginânî'den *Tabsiratü'l-Edille*'yi okutmaya icâzet alacak kadar Ebû'l-Muîn en-Neseî kanalıyla İmam Mâtûrîdî'nin fikirlerini öğrendi ve onu muhtemelen ömrünün sonuna kadar okuttu. Böylece Kerderî, hocaları Merginânî ve Nureddîn es-Sâbûnî'den öğrendikleri Mâtûrîdîliği yaymaya çalışmıştır. Kezâ Ebû'l-Hasan el-Merginânî'nin *el-Hidâye* isimli meşhur fıkıh kitabının yazarı olması ve öğrencilerine *Tabsiratü'l-Edille* ile birlikte *el-Hidâye*'yi okutması ve tavsiye etmesi, Hanefî-Mâtûrîdîliğin bütün Hanefiler arasında iyice yerleşip, yayılmasında büyük rol oynadığını söyleyebiliriz.

d. Yusuf el-Hemadânî (442-535/1050-1140)

Yusuf el-Hemadânî, 442/1050 yılında Hemedan'ın Bûzencir kasabasında doğdu. İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra on sekiz yaşındayken Bağdat Nizâmiye medresesine başladı ve orada

⁵¹¹ Leknevî, *el-Fevâid*, 273.

⁵¹² Leknevî, *el-Fevâid*, 290, 291.

⁵¹³ Bkz., Ebu'l-Muîn en-Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, Süleymaniye Ktp. Fatih Bölümü, Nu: 2907 ve Bayazıt Bölümü, Nu: 3063; krş., Neseî, *Tabsiratu'l-Edille*, Mukaddime, 76, 77.

⁵¹⁴ Leknevî, *el-Fevâid*, 238.

Ebû İshâk eş-Şirâzî'den ders aldı.⁵¹⁵ Daha sonra İsfahan, Semerkant ve Buhara'da eğitimine devam eden Yusuf el-Hemedânî, ilk tahsilini Şâfiî bir âlim olan Şirâzî'nin yanında yapmasına rağmen, İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'ye son derece bağlı Hanefî bir mutasavvıftır.⁵¹⁶

Selçuklular döneminin büyük sûfîlerinden biri olan Yusuf Hemedânî,⁵¹⁷ İsfahan ve Semerkant'ta hadisle meşgul oldu, 506/1112 yılında Bağdat'a gitti⁵¹⁸ ve oradaki Nizâmiye medresesinde vaazlar verdi. Daha sonra Merv şehrine yerleşti. Bununla birlikte, zaman zaman Buhara, Semerkant, Merv ve Herat gibi diğer İslâm merkezlerine gidip geldi. O, gittiği her yerde halkın irşadına ve olgunlaşmasına çalıştı.⁵¹⁹ Onun insanlar üzerindeki etkisi hem hayatta iken hem de vefatından sonra devam etti. Nitekim onun Merv şehrindeki kabri yüzyıllarca mübarek kabul edilip ziyaret edilmektedir.⁵²⁰

Ebû'l-Muîn en-Nesefî de *Tabsıratü'l-Edille*'sinde İmam Mâtürîdî, Hakim es-Semerkandî, Muhammed b. Muhammed Ebû Seleme gibi Horasan ve Mâverâünnehirli Hanefî (Mâtürîdî) mezhebine mensup olanları saydıktan sonra, "eş-Şeyh el-Âlim Ebû Bekir b. Ebî İshâk el-Buhârî el-Kelâbâzî gibi büyük ilim ve keramet sahibi çok sayıda sûfî de bu mezhebe (Hanefî-Mâtürîdîliğe) mensuptular"⁵²¹ de-

515 Yusuf el-Hemedânî Nizâmiye medresesine geldiğinde yaşının küçüklüğüne rağmen hocası Ebû İshâk'ın dikkatini çekmiş ve büyük takdirini kazanmıştır. Bkz., Zehebî, *el-A'lâm*, XX/66-69; Molla Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, II/522; Herevî, *Reşahât*, 17.

516 Zehebî, *el-A'lâm*, XX/66-69; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII/174; Herevî, *Reşahât*, 17; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 66.

517 Zehebî, *el-İber*, II/448 vd; Molla Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 522; krş., Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 66 vd.

518 Zehebî, *Siyeru A'lâm*, 66-68; Molla Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 524; Yusuf Hemedânî, İbn Kesir'e göre Bağdat'a 515/1121 yılında gitmiştir. Bkz., İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII/174.

519 Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XX/67, 68; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VII/80 vd; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/328-329; Hayati Bice, *Hoca Ahmet Yesevi Divan-ı Hikmet*, Ankara 2005, XI; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 43.

520 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VII/80 vd; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/328-329; Herevî, *Reşahât*, 17; Hayati Bice, *Hoca Ahmet Yesevi Divan-ı Hikmet*, Ankara 2005, XI; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 43.

521 Nesefî, *Tabsıratü'l-Edille*, I/360; Nitekim Kelâbâzî üzerine önemli bir çalışması bulunan Nusrettin Yılmaz da Kelâbâzî ve Mâtürîdî'nin her ikisinin Ebû Hanîfe'nin öğretilerini kabullenme ve yorumlama hususunda benzer düşünceye sahip

mektedir. Bu kayıt, Mâtürîdîliğin sûfiler arasında da yayıldığını göstermektedir. Nitekim dönemin ileri gelen Hanefî âlimlerinden Ömer Neseî, *el-Kand fî Zikri Ulemâ-i Semerkand* adlı eserinde, Yusuf Hemedânî'nin tasavvuf silsilesine yer vermekte ve onun şu sözünü nakletmektedir: "Zikrin başlangıcı, Hz. Ebû Bekr'in kalbi olup ondan Selmân-i Fârisî'ye, ondan İmam Cafer-i Sâdık'a, ondan Sultan Beyazîd-i Bestâmî'ye ulaşmıştır. Ondan Şeyh Ebû'l-Hasani'l-Harkânî'ye, ondan Hâce Ali Fârisî-i Tûsî'ye (Ebû Ali el-Farmedî), ondan da bize ulaşmıştır."⁵²² Ömer Neseî, Yusuf Hemedânî'ye ait bu kayıdı nerden aldığını belirtmiyor. Fakat bu ifadenin hemen aynısı Abdülhâlık Gucdüvânî'ye ait olan *Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî* adlı eserde de geçmektedir.⁵²³ Ebû'l-Muîn en-Neseî'nin Kelâbâzî gibi çok sayıda sûfinin Hanefî-Mâtürîdîliğe mensup olduğuna dair kaydı ve Ömer en-Neseî'nin Yusuf el-Hemedânî'nin tasavvuf silsilesini överek nakletmesi, ilk dönemlerden itibaren bazı Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin sûfilîğe sıcak baktıklarına ve bazı sûfilerin de Mâtürîdîliği benimseyip, savunduklarına işaret etmektedir.

Yusuf Hemedânî'nin 506/1112 yılında Bağdat Nizâmiye Medresesindeki konuşmaları, oradakiler tarafından büyük kabul gördü. Kaynaklarda o, Nizâmiye medresesinde konuşurken, Ebû Bekir eş-Şâî'nin iki oğlunun ayağa kalkarak ve Yusuf Hemedânî'yi "Eş'arî mezhebine göre konuşacaksan konuş! Yoksa sus"⁵²⁴ şeklinde tehdit ettikleri kaydedilmektedir. Bunun üzerine Yusuf Hemedânî, onlara "Bunu sizin gençliğinize sayıyorum"⁵²⁵ şeklinde cevap vermiş ve konuşmasına kaldığı yerden devam etmiştir.⁵²⁶ Bu kayıt, Yusuf Hemadânî'nin amelde Hanefî, itikatta Mâtürîdî bir sûfî olduğuna işaret etmektedir.

olduklarını belirtmektedir. Bkz., Nusrettin Yılmaz, "İslâm Düşüncesinin Tasavvuf ve kelâm Alanında Bir Karşılaştırma: Kelabazî ve Mâtürîdî", *Darende İlahiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Yıl: 1, Cilt: 1, sayı: 1, Darende 1995, 88.

522 Neseî, *el-Kand*, Petersburg 1898, 50-51.

523 Abdülhâlık Gucdüvânî, "Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî", *Hayat Nedir (Rutbetü'l-Hayât)*, çev., Necdet Tosun, İstanbul 2008, 39.

524 Zehebî, *Siyeru A'lâm*, 66-68; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII/174.

525 Zehebî, *Siyeru A'lâm*, 66-68; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII/174; krş., Molla Câmi, *Nefehâtü'l-Üns*, 524.

526 Zehebî, *Siyeru A'lâm*, 66-68; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII/174.

Abdülhâlîk Gucdüvânî'nin *Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî* adlı eserinde, Yusuf Hemedânî'nin, "Ebû Hanîfe ve Ashâbının mezhebinde olduğu",⁵²⁷ "Hakikaten müminim"⁵²⁸, "İman, artmaz ve eksilmez"⁵²⁹ ve "Akla uyun, nefse uymayın"⁵³⁰ dediği kaydedilmektedir. Yusuf Hemedânî de *Rutbetü'l-Hayât* adlı eserinde, Ehl-i Sünnet itikadının yarısı için "Kul, güç ve irade sahibidir, kendi iradesiyle iş yapar, söz söyler"⁵³¹ demektedir. Bu kayıtlar, Yusuf Hemedânî'nin İmam Mâtürîdî ile aynı iman anlayışını benimsediğini ve onun gibi akla ve iradeye önem verdiğini göstermektedir. Bu da Yusuf Hemedânî'nin Hanefî-Mâtürîdî bir sûfî olduğuna başka bir delildir.

Herevî'nin *Reşahât* adlı eserinde geçtiğine göre, Hasan Endâkî, Yusuf el-Hemedânî'ye bağlandığında ailesi ve dünya ile tamamen alakasını keser. Bunu gören hocası Yusuf el-Hemedânî, ona şu nasihatte bulunur: "Siz fakirsiniz, çalışmaya mecbursunuz. Üstelik evli ve çocuk çocuk sahibisiniz. Sizin dünya işlerinizi de ihmal etmeyip çalışmanız, hem şeriat hem de akıl bakımından şarttır."⁵³² Bu ifade, Yusuf Hemedânî'nin Mâtürîdî gibi aklî ve naklî delil getirdiğini, hem dünyaya hem de ahirete önem verdiğini ve çevresindekilere hem dünyaya, hem de ahirete çalışmayı tavsiye ettiğini göstermektedir. Bu da, Yusuf Hemedânî'nin Hanefî-Mâtürîdî çizgide olduğuna başka bir işaret kabul edilebilir.

Sûfilik üzerine önemli çalışmaları bulunan Necdet Tosun da *Bahâeddîn Nakşibend Hayatı, Görüşleri ve Tarikatı* adlı eserinde Yusuf Hemedânî'nin amelde Hanefî, itikatta Mâtürîdî olduğunu kaydetmektedir.⁵³³

Yusuf el-Hemedânî'nin Merv şehrindeki hankâhı, Horasan'ın Kâbe'si olarak meşhur olmuştur.⁵³⁴ O, Bağdat'tan Semerkant'a kadar

527 Gucdüvânî, "Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî", 45.

528 Gucdüvânî, "Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî", 44.

529 Gucdüvânî, "Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî", 45.

530 Gucdüvânî, "Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî", 45.

531 Yûsuf Hemedânî, *Hayat Nedir (Rutbetü'l-Hayât)*, çev., Necdet Tosun, İstanbul 2008, 84.

532 Herevî, *Reşahât*, 18.

533 Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend Hayatı, Görüşleri ve Tarikatı*, İstanbul 2002, 49.

534 Krş., Hamid Algar, "Hâcegân", *DİA*, İstanbul 1996, XIV/431.

uzayan büyük bir coğrafyada yaşayan halk tarafından sevilip, saygı duyulmuş ve ziyaret edilmiştir.⁵³⁵ Bu durum Yusuf el-Hemedânî'nin yaşadığı devirde Selçukluların başşehirinde ne kadar büyük bir nüfuza sahip olduğunu göstermektedir. Hemedânî'nin Selçuklu halkı üzerinde bu derece etkili olmasından hareketle, onun, Mâtürîdîliğin geniş kitlelere ulaşmasına yardımcı olduğunu söyleyebiliriz.

Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî adlı eserde geçen bir kayıtta, Sultan Sencer, 504/1110 yılının Ramazan ayının 11. Çarşamba günü Semerkant'ta bulunan Kâsım b. Cûkî'ye şöyle bir mektup göndermiştir:

“Şeyhu'l-İslâm ve'l-Müslimîn Hâce Ali b. Muhammed, Kadı Alâeddîn Ömer gibi Semerkant büyüklerinin bildirdiğine göre, muhterem şeyh Yûsuf Hemedânî'nin yaşı kemale ermiştir. Bizim o tarafa gitmeye fırsatımız yok. Zira Süleymanşâh, büyük bir ordu ile bu tarafa yönelmiş. Bu yüzden Semerkant vilayetine gidip gelemeyiz. Dervişlerin tekke masrafları için Kâsım b. Cûki'ye helal yoldan ihtiyatla kazanılmış 50.000 dinar gönderildi. Siz de bizim işimiz için fatiha okuyunuz. Tüm arzumuz, hazreti şeyhin ahlak ve ahvâlinin yazılıp bize gönderilmesidir. Çünkü duyduğumuza göre, hazreti şeyhin yolu ve tavırları tıpkı sahabenin yolu gibiymiş. Mutlaka buna önem veriniz ve duacınızı da bu nasip ile şereflendiriniz.”⁵³⁶

Yukarıdaki kaydın devamında geçtiğine göre, Sultan Sencer'in mektubu Semerkant'a ulaşınca Ahmet Yesevî ve Abdülhâlık Gucdüvânî'nin de içinde bulunduğu şehrin ileri gelen âlimleri, mektubu Yusuf Hemedânî'ye okumuşlar, o da, Sultan Sencer'e âdâb ile ilgili hususları içeren bir tavsiye mektubu yazdırmıştır. Yine aynı yerde geçtiğine göre Yusuf Hemedânî, vefat ederken Sultan Sencer'e gönderdiği âdâb ile ilgili hususları bağhlarına da tavsiye etmiştir.⁵³⁷ Sultan Sencer ile Yusuf Hemedânî arasındaki bu mek-

535 Herevî, *Reşahât*, 17.

536 Gucdüvânî, “*Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî*”, 40.

537 Gucdüvânî, “*Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî*”, 40, 49.

tuplaşma olayı, Yusuf Hemedânî'nin sadece Selçuklu halkı üzerinde değil, aynı zamanda Selçuklu yönetimi üzerinde de etkili olduğunu göstermektedir.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Selçuklular döneminde yaşayan Yusuf el-Hemedânî gibi Hanefî mutasavvıfların fakih-mutasavvıf birlikteliğini sağlamak suretiyle Mâtürîdîliğin yayılışına önemli katkıları olduğu söylenebilir.

e. Ahmed Yesevî (486-562/1093-1167)⁵³⁸

Ahmet Yesevî, Yusuf el-Hemedânî'nin önde gelen bir halifesi ve Türkistanlı büyük bir velidir. Onun ne zaman doğduğu kesin olarak bilinmemektedir. Fakat onun, 535/1140 yılında vefat eden Yusuf el-Hemedânî'nin üçüncü halifesi oluşu dikkate alındığında onun V./XI. yüzyılın sonlarına doğru dünyaya geldiğini söylemek mümkündür. Ahmet Yesevî, bugünkü Kazakistan'ın güneyinde yer alan Çimkent şehrine 7 kilometre mesafede bulunan Sayram kasabasında dünyaya geldi. Asıl ismi, Ahmed b. İbrahim İlyas Yesevî olup kendisine Hazret-i Sultan, Hazret-i Türkistan, Pîr-i Türkistan, Kul Hâce Ahmed⁵³⁹ ve Hâce Ahmed gibi unvanlar verilmiştir. Aynı zamanda Türk meşayihinin reisi kabul edilen Ahmet Yesevî'nin Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Henefiyye'nin soyundan geldiği de rivayet edilmektedir.⁵⁴⁰ Babası, kerametleri ve menkıbeleri ile meşhur Sayramlı Şeyh İbrahim, annesi ise Şeyh İbrahim'in halifelerinden şeyh Musa'nın kızı Kara Saç Ana olarak meşhur olan Ayşe Hatun'dur. Annesini ve babasını küçük yaşta kaybeden Ahmet Yesevî, ablası ile bir-

538 Ahmet Yesevî, Buhârâ'da yetiştiği için Mâtürîdîliğin Mâverâünnehir'de Yayılışı başlığı altında ele alınabilir. Fakat Yusuf Hemedânî'nin öğrencisi olması bakımından, onu, burada ele almayı uygun bulduk.

539 Herevî, *Reşahât*, 18-19; Molla Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 524; Algar, "Hâcegân", *DİA*, XIV/430.

540 *Neseb-nâme Tercümesi*, Arapçadan Türkçeye çev., Mevlânâ Safiyü'd-Dîn, haz., Kemal Eraslan, İstanbul 1996, 111-112; krş., Mehmet Atalan, *Muhammed b. el-Henefiyye ve Anadolu'daki Tezahürleri Muhammed Hanefî Cenknâmeleri*, Ankara 2007, 96-101.

likte Sayram'dan Yesi şehrine giderek oraya yerleşti ve ilim tahsiline başladı. Onun Yesevî künyesi, doğduğu yere nispetle değil, küçük yaşta yerleştiği ve orada ilk tahsiline başlayıp sonra uzun süre ikamet ettiği Yesi şehrinde gelmektedir.⁵⁴¹

Menkıbevî anlatıma göre Yesi'de ilk tahsiline başlayan Ahmet Yesevî, küçük yaşta olmasına rağmen kendisinden beklenmeyen fevkalâdelikler göstermesi ve bir takım tecellilere mazhar olması ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Yesevî, henüz yedi yaşında iken Hırzır'ın (a.s.) delaleti ile Yesi'de Arslan Baba'ya intisap eder ve onun yanında yetişmeye başlar. Yine menkıbeye göre, Arslan Baba Hz. Peygamberin manevî işaretleri üzerine Yesi'ye gelerek Ahmet Yesevî'yi bulmuş, Hz. Peygamberin gönderdiği emaneti ona teslim etmiş ve onun terbiyesi ile meşgul olup onu irşat etmiştir. Arslan Baba'nın yanında kısa sürede yetişen Ahmet Yesevî'nin ünü diğer şehirlerle de yayılır. Arslan Baba'nın vefat etmesi üzerine Ahmet Yesevî, muhtemelen kendisini daha da geliştirmek maksadıyla dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan Buhara'ya gider. Buhara'da devrin ileri gelen mutasavvıflarından Şeyh Yusuf el-Hemedânî'ye intisap ederek onun yanında iyice olgunlaşır. Yusuf el-Hemedânî'nin vefatından sonra onun yerine önce Abdullah-ı Berkî sonra Şeyh Hasan-i Endâkî geçer. Onların vefat etmeleri üzerine irşat postuna, Ahmet Yesevî oturur. Fakat bir müddet sonra, şeyhi Yusuf el-Hemedânî'nin daha önce bildirdiği bir işaret üzerine irşat makamını Şeyh Abdülhalik Gücdüvânî'ye bırakır ve Yesi'ye döner. Vefat edinceye kadar orada insanları irşat etmeye devam eder.⁵⁴²

541 Ahmet Yesevî hakkında geniş bilgi için bkz., *Neseb-nâme Tercümesi*, 1-112; Fırlıklı, *Türkiye'de Alevilik ve Bektâşilik*, Ankara 1990, 106; Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Süfliğine Bakışlar*, İstanbul 2005, 31-87; Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", *DİA*, İstanbul 1989, II/159-161; Nesimi Yazıcı, "Hoca Ahmed Yesevî Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşum ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler", *Yesevîlik Bilgisi*, Ankara 2000, 61-72; Hayati Bice, *Hoca Ahmet Yesevi Divan-ı Hikmet*, Ankara 2005, IX; Mehmet Atalan, *Muhammed b. el- Hanefîyye ve Anadolu'daki Tezahürleri Muhammed Hanefî Cenknâmeleri*, Ankara 2007, 96-101.

542 Herevî, *Reşahât*, 19; Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", *DİA*, II/160.

Türkistan'da kerametleri ve menkıbeleri dilden dile dolaşan Ahmet Yesevî'nin etkisinin, aradan yüzyıllar geçmesine rağmen, bütün Türkler arasında artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Hatta onun kerametlerinin vefatından sonra da devam ettiğine inanılmıştır. Nitekim bir rivayete göre Ahmet Yesevî, kendisinden asırlar sonra gelen Timur'un rüyasına girmiş ve onun muzaffer olacağını müjdelemiştir. Timur, gördüğü bu rüyadan sonra zaferi kazanınca, Yesi şehrine giderek Ahmet Yesevî'nin kabrini ziyaret etmiş ve onun için bir türbe, cami ve külliye yapılmasını emretmiştir. Bunun üzerine Ahmet Yesevî külliyesi birkaç yıl içerisinde tamamlamıştır. Bu olaydan sonra Ahmet Yesevî ve Külliyesi Türkler arasında daha da meşhur olmuştur. O kadar meşhur olmuş ki, bozkır göçebeleri Yesevî'nin kabrine yakın bir yere gömülmeye büyük önem vermişlerdir. Bu sebeple, pek çok kişi daha hayatta iken onun türbesinin yakınında kendilerine mezar yeri satın almışlar. Hatta oraya uzakta bulunup da kış mevsiminde ölen bazı kimseler keçeyle sarılarak ağaca asılı vaziyette bahara kadar bekletilmiş. Bahar gelince Yesi'ye götürülüp Ahmet Yesevî'nin kabrinin yakınına defnedilmiş.⁵⁴³ Bütün bunlar, Ahmet Yesevî'nin Orta Asya'daki Türkler üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Türkler arasında bu kadar önemli bir kişi olan Ahmet Yesevî'nin, İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin mezhebini benimsemesi ve ona çok bağlı olmasının, Türklerin amelde Hanefîliği itikatta ise Mâturîdîliği benimsemelerinde önemli rol oynamıştır.

Ahmet Yesevî'nin Yesi'de irşada başladığı esnada Türkistan'ın Yedisu bölgesinde yoğun bir İslamlaşma ve tasavvufî bir hareketlilik yaşanmaktaydı. Böylesine uygun bir zamanda Ahmet Yesevî'nin nüfuzu Taşkent, Siriderya ve Seyhun'un ilerisindeki bozkırlarda yaşayan göçebe Türkler arasında giderek artmıştır. İslâm'ı öğrenmek için Yesi'liler ve yarı göçebe halk onun etrafında toplanmıştır. O da çevresinde toplananlara İslâm'ın iman esasları-

543 Eraslan, "Ahmed Yesevî", *DİA*, II/160.

nı, hükümlerini ve ahlakını öğretmek maksadıyla anlayabilecekleri sade bir dille manzumeler söylemiştir. Yesevî, Türk dervişlerini yetiştirmek için Türk halk edebiyatına uygun Türkçe manzum eserler yazmıştır. Daha sonra "Hikmet" adı verilen bu manzumeler, dervişleri vasıtasıyla en uzaktaki Türk topluluklarına kadar ulaştırılmıştır. Nitekim Ahmet Yesevî hayatta iken bağlılarının sayısı, Yesi civarında on iki bini, uzak bölgelerde ise doksan dokuz bini bulmuştur. Ayrıca bizzat kendisinin tayin ettiği pek çok halifesi vardı. Bu halifelerden özellikle Süleyman Hâkim Ata'nın Türkler arasında büyük bir yeri olmuştur. Zira Yeseviyye silsilesi bu zatın halifelerinden Zengî Ata'nın halifeleri Seyyid Ata ve Sadr Ata ile devam etmiştir.⁵⁴⁴ Ahmet Yesevî, Türkistan'ın her yerinden kendisinden okumaya gelenleri zâhirî ve bâtinî ilimleri okutarak yetiştirmiş ve daha sonra onları İslâm'ı tebliğ etmeleri için Türkistan'dan Balkanlara kadar uzanan Türk bölgelerine göndermiştir.⁵⁴⁵ O, böylece, sade bir dille ve muhataplarının alıştıkları manzum "Hikmet"ler ve Türk dervişleri vasıtasıyla İslâm'ı Türklere sevdirmiş ve onlar arasında Ehl-i Sünnet'in Mâturîdîlik kolunun yayılmasında büyük rol oynamıştır.

Ahmet Yesevî'ye ait Hanefî-Mâturîdî çizgideki Yesevîlik anlayışının Horasan, Mâverâünnehir, Kazakistan, Hindistan, Kafkaslar ve Anadolu gibi Türklerin yaşadığı hemen her yerde yayıldığını söylemek mümkündür.⁵⁴⁶ Bu bölgelerde yaşayan Türklerin öteden beri Hanefî-Mâturîdî olmaları da Ahmet Yesevî'nin Hanefî-Mâturîdî olduğuna başka bir delildir.

Ahmed Yesevî'nin ilk halifesi, Baba Arslan'ın oğlu Mansûr Ata'dır. Mansûr Ata, ilk eğitimini babasından sonra da onun emriyle Ahmed Yesevî'den aldı.⁵⁴⁷ İkinci halifesi Said Ata, üçüncü halifesi,

544 Herevî, *Reşahât*, 20; Eraslan, "Ahmed Yesevî", *DİA*, II/160-161.

545 Hayati Bice, *Hoca Ahmet Yesevi Divan-ı Hikmet*, XII.

546 Herevî, *Reşahât*, 19; Bice, *Divan-ı Hikmet*, XV; krş., Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevî ve Yesevîlik Kültürünün Yayılışı: Bir Süfi Kültürün Yeniden Güncelleşmesi", *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1993, 299.

547 Herevî, *Reşahât*, 19.

Süleyman Ata ve dördüncü halifesi Hakîm Ata'dır. Bunlardan Hakîm Ata, Harizm bölgesinde faaliyet göstermiştir. Onun önde gelen halifelerinden Zengi Ata, Şaş bölgesinde faaliyette bulunmuştur.⁵⁴⁸

Ahmed Yesevî'nin üçüncü halifesi Süleyman Ata, en büyük Türk evliyasından birisidir. Süleyman Ata'nın Hâcegân yolunu Türkçe olarak anlattığı hikmetli sözleri bütün Türkistan'da meşhur olmuş ve dilden dile dolaşmıştır. Onun en meşhur sözlerinden birisi karşılaştığın herkesi Hızır (a.s.) gibi kıymetli bil ve ona değer ver. Her gecenin / her anın Kadir gecesini gibi kıymetli olduğunu düşünerek vaktin değerini bil. Bütün mahlûkatı kıymetli bilip her vaktin kıymetini bilmek şeklinde ifade edilebilecek olan şu sözüdür:

“Her gördüğünü Hızır bil,

Her geceyi Kadir bil.”⁵⁴⁹

Hacı Bektaş-ı Veli, Ahmed Yesevî'nin kimine göre müridi kimine göre talebesinin talebesidir. Bu yüzden Bektaşiliğin, Ahmed Yesevî'den geldiğini kabul edenler olmuştur.⁵⁵⁰ O halde Mâtürîdîlik ile Bektâşîlik arasındaki ilişki ve benzerliğin araştırmaya değer olduğu söylenebilir.

Ahmed Yesevî, taraftarlarına doğruluğu, cömertliği, sağlam bilgiyi, tevekkül ve tefekkürü, üretkenliği tavsiye etmiştir.⁵⁵¹ Aynı zamanda Ehl-i Sünnet inancına bağlı kalmaya büyük önem vermiştir.⁵⁵² Ahmet Yesevî, hocası Yusuf el-Hemedânî gibi Hanefî bir âlimdir. O, Türklere İslâmiyet'i sevdirmek ve Hanefî-Mâtürîdî Ehl-i Sünnet akâidini yaymak için çalışmıştır.⁵⁵³ Ahmet Yesevî'nin, İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin mezhebini benimsemesi ve ona çok bağlı olması da Türklerin amelde Hanefîliği itikatta ise Mâtürîdîliği benimsemelelerinde önemli rol oynadığını söylemek mümkündür.

548 Herevî, *Reşahât*, 19-20.

549 Herevî, *Reşahât*, 19.

550 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 110-114.

551 Hayati Develi, *Ahmed Yesevî*, İstanbul 1998, 48-49.

552 İrfan Gündüz, “Ahmed Yesevî'nin Tarikat ve İrşad Anlayışı”, *Yesevîlik Bilgisi*, Ankara 1998, 190.

553 Eraslan, “Ahmed Yesevî”, II/161.

Türkistan halkı onu, Ata Yesevî olarak anmışlardır. “Ata” baba manasına gelmekle birlikte, Türkler şeyhlerini büyüklerini bu sıfatla anarlardı. Ahmed Yesevî, Türk meşayihin ve âlimlerin en büyüklerindendir. Türkistanlı büyüklerin çoğu ona nispet edilmektedir. Kendi neslinden de pek çok veli kimseler çıkmıştır.⁵⁵⁴ Ahmet Yaşar Ocak’a göre Ahmet Yesevî sûfîlik kanalıyla İslâm’ın Orta Asya’daki Türkler arasında yayılmasında önemli rol oynamıştır. Söylediği hikmetli sözleriyle İslâm’ı Türk boylarının anlayabileceği ve hazmedebileceği şekilde sunarak Türk halk Müslümanlığının XII. yüzyıldan itibaren sûfî bir hüviyete bürünmesini sağlamıştır. Bu durum günümüzde de devam etmektedir. Bu bakımdan Türk Müslümanlığı / Hanefî-Mâturîdîlikte geniş ölçüde tasavvufî renk hâkimdir. Bu itibarla Türk Müslümanlığı, tarihin her döneminde hoşgörünün sembolü olmuştur.⁵⁵⁵

Sonuç olarak Ahmet Yesevî’nin Türklerin Hanefî-Mâturîdî çizgide kalmalarına yardım eden ve onların aşırı bir takım anlayışlara kapılmalarını engelleyen önde gelen kişilerden biri olduğu söylenebilir. Kezâ Ahmed Yesevî, sade bir dille ve muhataplarının alıştıkları manzum “Hikmet”ler ve Türk dervişleri vasıtasıyla İslâm’ı Türklere sevdirmiş ve onlar arasında Ehl-i Sünnet’in Mâturîdîlik kolunun kökleşip yayılmasında büyük rol oynamıştır denilebilir.

II. SELÇUKLULAR DÖNEMİNE AİT HANEFİ-MATURİDİ ESERLER

Selçuklular döneminde Horasan ve Mâveraünnehirli Hanefî-Mâturîdî âlimler, fıkıhın yanı sıra yoğun bir şekilde kelâmla da meşgul olmuşlar ve imam Mâturîdî’nin görüşleri doğrultusunda önemli eserler vermişlerdir. Selçuklular döneminde yazılan bu eserlerin çoğu Mâturîdîliğin ana kaynaklarını teşkil etmektedir.⁵⁵⁶

554 Herevî, *Reşahât*, 19.

555 Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 31-32; krş., Algar, “Hâcegân”, *DİA*, XIV/431.

556 Krş., Özervarlı, *Alâeddin el-Üsmendî ve Lübâbü’l-Kelâm Adlı Eseri*, 12.

Bu bakımdan bu dönemde yazılan metinlerin, Mâturîdîliğin gelişip yayılmasına büyük katkı sağladığı söylenebilir. Selçuklular döneminde telif edilen Hanefî-Mâturîdî kaynakları, “V./XI. Yüzyıla Ait Eserler” ve “VI./XII. Yüzyıla Ait Eserler” başlıkları altında ele alacağız. Araştırmamıza ışık tutması maksadıyla, söz konusu eserleri, mümkün olduğu kadar kronolojik sıraya göre inceleyeceğiz.

A. V./XI. Yüzyıla Ait Eserler

Selçukluların tarih sahnesine çıktığı 431/1040 yılından 500/1106 yılına kadar yaklaşık 70 yıllık sürede Ebû'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî Mâturîdîliğe ait önemli eserler telif etmişlerdir. Bu kaynaklardan Pezdevî'ye ait olan *Kitâbü Usûli'd-Dîn* isimli eser V./XI. yüzyılda İmam Mâturîdî'nin isminin ve görüşlerinin öne çıkartıldığı ilk kaynaktır. Ebû'l-Muîn en-Nesefî'ye ait olan *Tabsiratü'l-Edille* isimli kitap ise Mâturîdîliğin en temel kaynakları arasındadır. Bu bakımdan söz konusu eserler, Selçuklular dönemine ait olup ve bize ulaşan ilk Mâturîdî kaynak hüviyetindedirler.

1. Kelâma Dair Eserler

a. *Kitâbü Usûli'd-Dîn*

Ebû'l-Yüsr Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî'ye (493/1099) ait olan bu eser, Mâturîdîliğin temel kaynaklarından sayılmaktadır.⁵⁵⁷ Eserin günümüze ulaşan iki adet yazma nüshası mevcuttur. Bu nüshalardan birisi Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, İsmail Saib Sencer, Nu: 2/1261'de, diğeri de Kayseri Raşid Efendi Ktp. Nu: 516'da bulunmaktadır. Ankara Üniversitesi'ndeki nüshaya dayandırılarak Hans Peter Linss tarafından Kahire'de 1383/1963 yılında yayımlanan eser, Şerafettin Gölcük tarafından *Ehli Sünnet Akaidi* adıyla Türkçeye çevrilmiş ve 1980 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Pezdevî'nin bu eseri, plan ve muhteva bakımından Mâturîdî kelâmının ilk kaynakların-

⁵⁵⁷ Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 3.

dandır.⁵⁵⁸ Bu eser, Selçukluların hüküm sürdüğü V./XI. yüzyılda yazılan ve günümüze ulaşan ilk Mâturîdî kaynaktır. Eserde daha önce genişçe bahsedildiği gibi İmam Mâturîdî, İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'den sonra Ehl-i Sünnet'in ikinci büyük imamı olarak takdir edilmektedir.

b. *Tabsıratü'l-Edille*

Ebû'l-Muîn en-Nesefî'ye ait olan bu eser, Selçukluların ilk döneminde yazılan Mâturîdîliğin en önemli kaynağıdır.⁵⁵⁹ Bu eserde, önceden belirtildiği gibi Mâturîdî'nin görüşleri açıklanarak daha da sistemli hale getirilmiştir. *Tabsıratü'l-Edille*'yi okutanların icâzet silsilesinden, Selçuklular döneminde bu eserin defalarca istinsah edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁶⁰ Nitekim bu eseri icâzetle okutan Alâud-dîn es-Semerkandî (539/1144), Muhammed b. Hüseyin en-Nûsûhî es-Semerkandî⁵⁶¹ (570/1174 civarı) ve Ebû'l-Hasan el-Merginânî ((593/1196) Selçukluların hüküm sürdüğü yıllarda yaşamışlardır. Bu sebeple onlara ait birer özel *Tabsıratü'l-Edille* nüshasının olması kuvvetle muhtemeldir.

Tespitlerimize göre *Tabsıratü'l-Edille*'nin günümüze ulaşan ve bugün bilinen ilk nüshası, Carullah Kütüphanesi 1128 numarada kayıtlı olup 329 yapraktır. Bu Nüsha, Ramazan b. Yusuf b. Muhammed b. Yusuf b. Ahmed b. Fadl Hanefî Şeybânî tarafından 571/1175 yılında yazılmıştır. Ayrıca Moğol istilas sırasında çok büyük miktarda kütüphanenin yakılıp yıkıldığı da göz önüne alındığında gerçekten de pek çok *Tabsıra* yazmasının günümüze ulaşmadığı söylenebilir. Bütün bunlar *Tabsıratü'l-Edille*'nin Selçuklular döneminde defalarca çoğaltıldığına işaret etmektedir. Bu eser daha önce belirtildiği gibi Mâturîdîliğin en temel kaynaklarından olup, Claude Salame tarafından Şam'da, Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün tarafından da Ankara da tahkikli olarak neşredilmiştir.

558 Aruçi, "Pezdevî, Ebû'l-Yüsr", *DİA*, XXIV/267.

559 Yavuz, "Nesefî, Ebû'l-Muîn", *DİA*, XXXII/569, 570.

560 Nesefî, *Tabsıratü'l-Edille*, Ankara 2004, Mukaddime, 76, 77.

561 Leknevî, *el-Fevâid*, 273-274.

c. *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*

Ebû'l-Muîn en-Neseî'ye ait olan bu eserde açıkça Hanefî-Mâturîdî anlayış savunulmaktadır.⁵⁶² Ebû'l-Muîn Neseî, bu eserinde önce konuyla ilgili Mutezile, Cehmiyye, Kerramiyye ve Şîa gibi muhalif mezheplerin görüşlerini kısaca verdikten sonra Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşünü delilleriyle ortaya koymakta ve diğer mezheplerin görüşlerini çürütmeye çalışmaktadır.⁵⁶³ *Bahru'l-Kelâm*, muhtasar bir Mâturîdî kelâm kitabıdır.⁵⁶⁴

Bahru'l-Kelâm'ın çeşitli kütüphanelerde günümüze kadar ulaşan pek çok yazma nüshaları bulunmaktadır.⁵⁶⁵ Bunlardan biri, Hasan b. Ali el-Makdisî tarafından yazılan *Gâyetü'l-Merâm fî Şerhi Bahri'l-Kelâm* adlı eserdir. Eserde, İmam-ı Azam Ebû Hanîfe, İmam Mâturîdî ve diğer bazı Hanefî âlimlerin görüşlerine yer verilen bu şerh, Mâturîdî kelâmına ait müstakil bir çalışmadır. Bu şerhin de günümüze kadar ulaşan bazı nüshaları bulunmaktadır.⁵⁶⁶ *Bahru'l-Kelâm*'ın diğer bir şerhi ise, Ahmed b. Mahmud el-Buhârî tarafından yazılan *Şerhu Bahri'l-Kelâm* adlı eserdir.⁵⁶⁷

d. *et-Temhîd fî Usûli'd-Dîn*

Ebû'l-Muîn en-Neseî, daha önce geçtiği gibi bu eserini, cahil ve kötü niyetli insanların halkın inancını bozmalarını engellemek için Semerkant emirinin isteği üzere yazmıştır.⁵⁶⁸ Hülya Alper tarafından Türkçeye çevrilen eser, *Tabsiratü'l-Edille*'nin özeti sayılmaktadır.⁵⁶⁹

562 Yusuf Şevki Yavuz, "Bahru'l-Kelâm", *DİA*, İstanbul 1991, II/516.

563 Ebû'l-Muîn en-Neseî, *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, (İslâm İnançları ve Mezhepler Arasındaki Görüş Farkları), trc., Cemil Akpınar, Konya trz., 40, 59, 71, 79, 103, 115, 140, 151, 177.

564 Krş., Yavuz, "Neseî, Ebû'l-Muîn", *DİA*, XXXII/570.

565 Bkz., Süleymaniye Ktp. Esad Efendi Bölümü, Nu: 1500; Bu eserin çeşitli Arapça baskıları ve Türkçe çevirileri bulunmaktadır. Bkz., Yavuz, "Bahru'l-Kelâm", *DİA*, II/516.

566 Bkz., Süleymaniye Ktp. Kasideczâde Bölümü, Nu: 159, 723 ve Hasan Hüsnü Paşa Bölümü, Nu: 1154; krş., Yusuf Şevki Yavuz, "Bahru'l-Kelâm", *DİA*, İstanbul 1991, 516; Metin Yurdagör, *Bibliyografik Bir Kelâm Tarihi Denemesi*, İstanbul 1989, 86.

567 Zebîdî, *İthâfü's-Sâde*, II/3.

568 Ebû'l-Muîn en-Neseî, *Tevhidin Esasları*, 21, bu eserde Mâturîdî'ye yapılan atıflar için bkz., 51-53, 57, 143, 145.

569 Yavuz, "Neseî, Ebû'l-Muîn", *DİA*, XXXII/570.

2. Fıkha Dair Eserler

a. *Şerhu'l-Câmiî's-Sağır*

Fahru'l-İslâm Ebû'l-Usr Ali b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî'ye (482/1089) ait bu eser, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin eseriyle ilgilidir ve birçok yazması mevcuttur.⁵⁷⁰ Eserin Süleymaniye Ktp. Carullah Bölümü, Nu: 605'de bulunan yazma nüshasında İmam Mâtürîdî'ye iki ayrı yerde atıf bulunmaktadır.⁵⁷¹

b. *el-Mebsût*

Hanefîliğe ait önemli bir fıkıh kitabı olan *el-Mebsût*, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî'ye (483/1090) aittir. Eserde, Hanefî fıkhnın delilli ve sistemli bir şekilde ele alınmaktadır.⁵⁷² Şemsü'l-Eimme es-Serahsî, *el-Mebsût*'un iki ayrı yerinde İmam Mâtürîdî'ye atıfta bulunmaktadır.⁵⁷³

B. VI./XII. Yüzyılda Yazılan Eserler

1. Kelâma Dair Eserler

a. *Akâidü'n-Nesefiyye*

Necmüddîn Ömer en-Nesefî'ye ait olan bu eser, Mâtürîdîyye akâidinin özeti sayılmaktadır. Öğrenilmesi kolay olduğu için çok sayıda kişi tarafından şerh edilmiştir. Bu şerhlerin en meşhuru Sa'duddîn Taftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'idir. Bu şerhin üzerine de pek çok haşiye yazılmıştır.⁵⁷⁴ Bu eser ile Mâtürîdîliğin sade bir şekilde

570 Murteza Bedir-Ferhat Koca, "Pezdevî, Ebû'l-Usr", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV/264.

571 Bkz., Fahru'l-İslâm Ebû'l-Usr Ali b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî (482/1089), *Şerhu'l-Câmiî's-Sağır*, Süleymaniye Ktp. Carullah Bölümü, Nu: 605, v. 113b, 266a; Krş., Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, 33.

572 Muhammed Hamidullah, "Serahsî, Şemsüleimme", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/546.

573 Şemsüleimme Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî (483/1090), *el-Mebsût*, Kahire 1324, X/191, XX/139; Krş. Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, 33; Serahsî ve *el-Mebsût* hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz., Leknevî, *el-Fevâid*, 261; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI/208; Hamidullah, "Serahsî, Şemsüleimme", *DİA*, XXXVI/544-547.

574 Aslantürk, "Nesefî, Necmeddin", *DİA*, XXXII/572.

özetlendiğini ve Mâtürîdîliğin daha çok bu eserle ve ona yapılan şerhlerle öğretildiğini söylemek mümkündür.

b. Şerhu Kitâbü't-Te'vîlât

Bu eser, asıl itibarıyla Ebû'l-Muîn en-Neseffî'nin *Te'vîlât* derslerinin notlarından oluşmakla birlikte, eserin tertibi ve ifadesi Alâuddîn Semerkandî'ye aittir.⁵⁷⁵ Alâuddîn es-Semerkandî bu eserinde İmam Mâtürîdî'yi Ehl-i Sünnet'in imamı olarak takdim etmektedir.⁵⁷⁶ Katip Çelebi'ye göre Alâuddîn es-Semerkandî'nin bu şerhi sekiz cilttir.⁵⁷⁷

c. el-Emâlî

Ali b. Osman el-Uşî'ye (575/1179) ait olan bu eser, daha çok *el-Emâlî* olarak bilinmekle birlikte, beyitlerinin son kelimelerinde "Lâm" harfi olduğu için *el-Kasîdetü'l-Lâmiyye fî't-Tevhîd* ve *Lâmiyye-i Kelâmiyye*, ilk beytine atfen *Kasîdetü Yekûlü'l-Abdû* ve *Bed'ü'l-Emâlî* gibi isimlerle de anılmaktadır.⁵⁷⁸ Bu risâlede Ehl-i Sünnet'in Mâtürîdîlik koluna ait temel görüşler 66 beyit halinde özetlenmekte ve Mutezile ve Kerrâmiyye gibi muhalif fırkaların görüşleri zimmen tenkid edilmektedir.⁵⁷⁹

Özlü ve manzum şekilde olan bu Mâtürîdî akâid risâlesi, öğrenilip ezberlenmesinin kolay olmasından dolayı, Selçuklulardan itibaren medreselerin ilk sınıflarında okutulmuştur. Akâid kitapları arasında çok rağbet görmüş, değişik yerlerde çok sayıda istisah edilmiştir.⁵⁸⁰

Emâlî üzerine çeşitli yerlerde ve zamanlarda çok sayıda şerhler yazılmıştır. Özervarlı, bu eserin on iki ayrı Arapça şerhinin ve

575 Hacı Mehmet Günay, "Semerkandî, Alâeddin", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/471.

576 Alâuddîn es-Semerkandî, *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, v. 1a.

577 Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/335, 336.

578 Özervarlı, "el-Emâlî", *DİA*, XI/73 ; Krş., Yusuf b. İlyas b. Musa ed-Dimeşkî Serkis (1351/1932), *Mu'cemü'l-Matbûatü'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe*, Kahire 1928, 499; Brockelman, "Uşî", *İA*, XIII/75.

579 Özervarlı, "el-Emâlî", *DİA*, XI/73.

580 Krş., Özervarlı, "el-Emâlî", *DİA*, XI/73.

dört tane Türkçe şerhinin olduğunu kaydetmektedir. Onun tespiti-
tine göre bu şerhlerin ilki Halil b. Alâ en-Neccârî'ye (632/1234)
ait olan *Nefîsü'r-Riyâz li l'dâmi'l-Emrâz* adlı şerhtir.⁵⁸¹ *Emâlî* için
Mâtürîdîliğin manzum şeklindeki sunumudur diyebiliriz. Bu yüz-
den Mâtürîdîliğin şiire meraklı olan Türkler arasında daha kolay
anlaşılmasında ve öğrenilmesinde söz konusu eserin önemli rol
oynadığı söylenebilir.

d. *Lübâbü'l-Kelâm*

Lübâbü'l-Kelâm, bir Hanefî fakihî ve kelâmcısı olan Alâeddîn
el-Üsmendî'ye aittir. Bu eser, M. Sait Özervarlı tarafından tahkik
edilerek İstanbul'da neşredilmiştir.⁵⁸² Daha önce de zikrettiğimiz
gibi Alâuddîn el-Üsmendî bu eserde İmam Mâtürîdî'nin görüşle-
rini benimseyip savunmaktadır. *Lübâbü'l-Kelâm*'ın içinde bulun-
duğu mecmualarda, Mâtürîdîliğin VI./XII. yüzyıldaki diğer tem-
silcilerinden Ali b. el-Üşî'nin *el-Bed'ül Emâlî*'sinin ve Nureddîn
es-Sâbûnî'nin *el-Kifâye* ve *el-Bidâye* adlı eserlerinin de yer alması,
Selçuklular devrinde yaşamış Hanefî-Mâtürîdî çizgideki bu âlim-
lerin Mâtürîdîliğin yayılışında ne kadar büyük rol oynadıklarını
göstermektedir.

e. *Kitâbü't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*

Ebû's-Senâ Muhammed b. Zeyd el-Lâmişî el-Hanefî el-Mâtürî-
dî'ye ait olan bu eserde, İmam Mâtürîdî ve onun görüşlerini daha
da sistematik hale getiren Ebû'l-Muîn en-Neseffî'yi "eş-Şeyh el-
İmam Seyfû'l-Hak"⁵⁸³ gibi sıfatlarla övmekte ve iki ayrı yerde ona
atıfta bulunmaktadır.⁵⁸⁴ Kezâ Lâmişî, *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*'ini
tahkik eden Abdülmecid Türkî, söz konusu eserin mukaddimesin-

581 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1350; Bu şerhin Süleymaniye kütüphanesi'nde
iki nüshası bulunmaktadır. Bkz., Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa Bümü, Nu:
1704/6; Kılıç Ali Paşa Bölümü, Nu: 1027/3; krş., Özervarlı, "el-Emâlî", *DİA*,
XI/73-75.

582 Özervarlı, *Alâeddin el-Üsmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, 28.

583 Lâmişî, *et-Temhîd*, 80.

584 Lâmişî, *et-Temhîd*, 80, 128, 151.

de Lâmişî'nin *Tabşiratü'l-Edille'* den istifade ettiğini kaydetmektedir. O, bu sebeple Lâmişî'nin Ebû'l-Muîn en-Neseî' den ders almış olmasını ihtimal dâhilinde görmektedir.⁵⁸⁵

f. el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn

Bu eser, Hanefî-Mâturîdî âlimlerden Nureddîn es-Sabûnî'ye aittir. O, *el-Bidâye* eserinde Ehl-i Sünnet'in Mâturîdiyye kolunun görüşlerini delilleriyle birlikte savunmuş ve yaymaya çalışmıştır. Onun yazdığı eserler kendisinden sonra gelen âlimlere kaynak olmuştur. Nitekim Ebû'l-Berakât en-Neseî (710/1310) Sa'duddîn Taftazânî (793/1390), Kemâlüddîn el-Beyâdî (1098/1687), Râgıb Paşa (1176/1763) gibi âlimler onun eserlerini kaynak olarak kullanmışlardır.⁵⁸⁶ Bu kaynaklarda müellifin ismi, söz konusu eserinin meşhur olmasından dolayı "Sâhibü'l-Bidâye" olarak geçmektedir. Bu durum büyük ihtimalle *el-Bidâye*'nin derli toplu ve kolay anlaşılır olmasından kaynaklanmıştır.⁵⁸⁷ Müellifin, *el-Bidâye*'nin başında verdiği bilgi de bu ihtimali desteklemektedir.⁵⁸⁸ Bundan dolayı, onun *el-Bidâye* adlı eserine büyük önem verilerek pek çok istinsahı yapılmıştır. Topaloğlu'nun tespitine göre, sadece İstanbul kütüphanelerinde on üç tane *el-Bidâye* yazma nüshası bulunmaktadır.⁵⁸⁹

2. Fıkha Dair eserler

a. Mizânü'l-Usûl an Netâici'l-Ukûl

Alâuddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî'ye (539/1144) ait olan bu eser, "Orijinal bir fıkıh usûlü kitabı ve başta Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin görüşleri olmak üzere Semerkant

585 Lâmişî, *et-Temhîd*, Mukaddime, 19.

586 Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akaidi*, 10, 21.

587 Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akaidi*, 34; Aruçi, "Sâbûnî, Nureddin", *DİA*, XXXV/360.

588 Sâbûnî, *el-Bidâye*, 16; krş., Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 53.

589 Bekir Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 34-35, *el-Bidâye*'nin bazı nüshaları için bkz., Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp., Nu: 1880 ve Nu: 1884; Laleli, Nu: 2271; Bayazid Veliyyüdin Ktp., Nu: 2129 ve Nu: 2148; Âşir Efendi Ktp., Nu: 181; Şehid Ali Paşa Ktp., Nu: 1704; Esad Efendi Ktp., Nu: 432; Hacı Selim Ağa Ktp., Nu: 657; Kasıdecı Zade Ktp., Nu: 735; Ayrıca bkz. Brockelmann, Suppl, I/643; Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 34 vd.

Hanefî-Mâturîdî kolunun fikhî-kelâmî yaklaşımlarını yansıtan en önemli metindir.⁵⁹⁰ Semerkandî, bu eserinde İmam Mâturîdî'yi Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın reisi olarak takdim etmekte ve ona çok sayıda atıfta bulunmaktadır.⁵⁹¹

b. Tuhfetü'l-Fukahâ

Bu eser, İmam Mâturîdî'nin tefsirini şerh eden Alâuddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'ye (539/1144) aittir. *Tuhfetü'l-Fukahâ*, sistematik ve kolay anlaşılan önemli bir Hanefî fıkıh kitabıdır. Şam, Beyrut ve Kartar'da çeşitli tarihlerde basılan eserde, başta İmam Mâturîdî olmak üzere Semerkant Hanefî-Mâturîdî kolunun fıkıh ve kelâm görüşleri bulunmaktadır.⁵⁹² Bu eserde, İmam Mâturîdî'ye bir atıf bulunmaktadır.⁵⁹³

c. Kitap fî Usûli'l-Fıkh

Ebû's-Senâ Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî el-Hanefî'ye (VI/.XII. yüzyılın başları) ait olan bu eser, adından da anlaşıldığı üzere Hanefî-Mâturîdî bir fıkıh usûlü kitabıdır. Eserin sonunda kitabın 762/1361 yılının Muharrem ayının başında tamamlandığı belirtilmektedir.⁵⁹⁴ Fakat kanaatimize göre bu istinsah edildiği tarihtir. Eserin değişik yerlerinde imam Mâturîdî'ye çok sayıda atıf bulunmaktadır. Lâmişî, bu eserinde İmam Mâturîdî'yi "Semerkant meşayihî ve onların reisi"⁵⁹⁵ "Bütün meşayihimiz ve onların reisi"⁵⁹⁶ "Semerkant meşayihî ve onların en büyüğü"⁵⁹⁷ gibi sıfatlarla övmektedir. Ayrıca o, Mâturîdî'nin *Me' hazü's-Şerâi'* adlı eserinden iktibas yapmaktadır.⁵⁹⁸ Lâmişî, bu eserinde, mutlak emrin hükmü⁵⁹⁹

590 Günay, "Semerkandî, Alâeddin", *DİA*, XXXVI/471.

591 Alâuddin es-Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl*, 3 vd.

592 Günay, "Semerkandî, Alâeddin", *DİA*, XXXVI/471.

593 Alâuddin Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (539/1144), *Tuhfetü'l-Fukahâ*, Beyrut 1984, I/263.

594 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 205.

595 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 91, 124,

596 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 103.

597 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 134.

598 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 189.

599 Lâmişî, *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, 91.

ve kendisine tebliği ulaşamayan kişinin imanla muhatap olup olmaması gibi pek çok konuda Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşlerini İmam Mâtürîdî'nin görüşleri ile ortaya koymaktadır.⁶⁰⁰

d. *Şerhu'l-Câmiî's-Sağîr*

Sadrü'ş-Şehîd Hüsâmüddîn Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî'ye (536/1141) ait olan bu eser, muhtemelen Muhammed eş-Şeybânî'nin aynı adlı eserinden ayırt edilmesi için bazı yazma nüshalarda *Câmiu's-Sadri's-Şehîd* olarak ta kaydedilmektedir. Eserin günümüze ulaşan çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Eserin, Alâeddîn es-Semerkindî gibi bazı ilk dönem Hanefî âlimler tarafından da şerh edilmiş olması, onun ve yazarının Hanefî âlimler arasındaki yerini ve önemi göstermektedir.⁶⁰¹ Sadrü'ş-Şehîd, söz konusu eserin dört ayrı yerinde, İmam Mâtürîdî'yi övmekte ve ona atıfta bulunmaktadır.⁶⁰²

e. *el-Bedâiu's-Senâî fî tertîbi's-Şerâî'*

Bu eser, Alâeddîn Ebû Bekir b. Mesûd el-Kâsânî'ye (587/1191) ait olup önemli ve meşhur Hanefî bir fıkıh kitabıdır.⁶⁰³ 1910 yılında Kahire'de neşredilen eserde, Mâtürîdî'ye çok sayıda atıf bulunmaktadır.⁶⁰⁴ Kâsânî, *el-Bedâiu's-Senâî* de İmam Mâtürîdî'nin *Te'vîlât'*ından bahsetmektedir.⁶⁰⁵ Kâsânî, daha önce zikrettiğimiz gibi bu eserin pek çok yerinde İmam Mâtürîdî'ye atıfta bulunmakta ve onun ismini ve görüşlerini övmektedir.

600 İsmail Şık, *Lâmişî'nin Kelâm İlmindeki Yeri ve Önemi*, AÜSBE, Ankara 2009, 246. (Basılmamış Doktora Tezi)

601 Özel, "Sadrüşşehid", *DİA*, XXXV/426.

602 İbn Mâze, *Şerhu'l-Câmiî's-Sağîr*, v. 27a, 118a, 129a, 134a; Krş., Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, 33.

603 Ferhat Koca, "Kâsânî", *DİA*, İstanbul 2004, XXIV/531.

604 Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâî*, I/26, 27, 37, 39, 76, 89, 90, 179, 181, 217, 234, 258, 281, 303, 319; II/3, 35-36, 72, 119, 173; III/15; IV/186, 194; V/124, 131; VI/40; VII/47; Krş.,

Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, 34.

605 Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâî*, I/89-90, II/173, III/15.

f. el-Hidâye

Bu eser, Hanefî fakihlerin ileri gelenlerinden Ebû'l-Hasan Burhaneddîn Ali b. Ebî Bekir b. Abdülcilil el-Fergânî el-Merginânî'ye (593/1197) aittir. *el-Hidâye*, Müellifin *Bidâyetü'l-Mübtedî* eserine yazdığı şerh olup, en tanınmış ve en çok güvenilen bir Hanefî fıkıh kitabıdır. Çeşitli dillere tercüme edilen *el-Hidâye* üzerine yapılmış çok sayıda şerh, hâşiye ve ihtisar mevcuttur.⁶⁰⁶ Merginânî bu eserde iki yerde İmam Mâtürîdî'ye atıfta bulunmuştur.⁶⁰⁷

g. Şerhu'l-Câmi's-Sağîr

Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attâbî el-Buhârî'ye (586/1190) ait olan bu eser de önemli bir Hanefî fıkıh kitabıdır. Mâveraünnehir Hanefî uleması arasında önemli bir yeri olan Ahmed el-Attâbî, Hanefiliğin temel kaynaklarına yaptığı şerhlerle meşhur olmuştur. Eserin, İstanbul kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası mevcuttur.⁶⁰⁸ Attâbî bu eserde, İmam Mâtürîdî'ye üç ayrı yerde atıfta bulunmaktadır.⁶⁰⁹

Görüldüğü gibi Selçuklular döneminde (V./XI.-VI./XII. yüzyıllar arasında), Horasan ve Mâveraünnehir'de⁶¹⁰ Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Ömer en-Nesefî, Alâuddîn es-Semerkandî, Alâuddîn el-Kâsânî, Burhaneddîn el-Merginânî ve Nureddîn es-Sâbûnî gibi çok sayıda Hanefî-Mâtürîdî âlim yetişmiştir. Onlar, kaleme aldıkları eserlerinde İmam Mâtürîdî'yi övmüşler ve onun görüşlerini benimseyip Mâtürîdiliğin yayılması için çalışmışlardır.⁶¹¹ Bu yüzden bu Selçuklu âlimlerini, *Selçuklu Hanefî-*

606 Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, İstanbul 1998, XVII/471-473; Ferhat Koca, "Merginânî, Burhâneddîn", *DİA*, Ankara 2004, XXIX/182.

607 Merginânî, *el-Hidâye*, III/115, 144; krş., Özen, *Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, 34.

608 Halit Ünal, "Attâbî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, İstanbul 1991, IV/93.

609 Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attâbî el-Buhârî (586/1190), *Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*, Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi Bölümü, Nu: 463, v. 132a, 136a, 166b; krş., Özen, *Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, 34.

610 Bkz., Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ'al-Nahr İslâm Hukukcuları*, Ankara 1976, 25 vd.

611 Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI/1-10.

Mâturîdî âlimler ya da ikinci kuşak Hanefî-Mâturîdî âlimler şeklinde isimlendirmek mümkündür.

Selçuklular döneminde yukarıda isimleri geçenlerden başka daha pek çok önemli Hanefî âlim yetişmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Ebû'l-Feth Nasr b. İbrahim el-Herevî (510/1116),⁶¹² Ebû Bekr b. Muhammed Hâherzâde (1090)⁶¹³, Ebû'l-Fadl ez-Zerencerî (1118)⁶¹⁴ ve Ali b. Muhammed el-İsbîcâbî (1140).⁶¹⁵

Sonuç olarak Selçuklular döneminde yetişen Hanefî Mâturîdî âlimlerin çoğu Semerkant, Buhara, Nesef ve Pezdev gibi Mâverâ-ünnehir bölgesindeki şehirlerden çıkmıştır. Bununla birlikte, bu mezhebin en yoğun okutulup öğretildiği yerler arasında şüphesiz Mâturîdîliğin çıkış merkezi ve dönemin ilim ve kültür merkezi olması sebebi ile Semerkant'ın, ikinci olarak ta Buhara'nın ayrı bir yeri vardır.

612 Bkz., Zehebî, *Tezkire*, IV/1261; *Kehhâle, Mucem*, XIII/87.

613 Zehebî, *el-İber*, II/345 vd.

614 Yaşadığı dönemin "Ebû Hanîfesi" olarak meşhur olmuş bir âlimdir. Bkz., Zehebî, *el-İber*, II/399; İbn Tağriberdî, V/211, Özel, 44.

615 İmam Merginânî'nin yetiştirdiği Mâverâünnehirdeki büyük Hanefî âlimlerden biri olup ömrünü ilmi faaliyetlerle geçirmiştir. Bkz. Kureşî, *el-Cevâhir*, II/591.

SONUÇ

Sâmânîler döneminde (261-389/875-999) Semerkant'ta yaşayan İmam Mâturîdî ve ona nispet edilen Mâturîdîlik, çeşitli sebeplerden dolayı uzun süre ihmal edilmiştir. Bu yüzden Mâturîdîliğin gelişimi ve yayılışı büyük ölçüde Selçukluların hüküm sürdüğü V./XI. ve VI./XII. yüzyıllarda mümkün olmuştur. Mâturîdîliğin yayılışında, Selçuklu sultanları ve bazı yöneticiler ile Horasan ve Mâverâünnehirli Hanefî âlimler ve halk önemli rol oynamıştır.

İlk kaynaklarda, Selçuklu sultanlarının Hanefiliği ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ı desteklediğine dair çok sayıda kayıt bulunmasına rağmen Mâturîdîlik ismi geçmez. Ancak ilk kaynaklarda söz konusu mezhebe dair bir kaydın olmayışı, Selçukluların Mâturîdîliği desteklemediği anlamına gelmez. Çünkü "Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik Algısı" adlı bölümde genişçe zikrettiğimiz üzere söz konusu dönemde Mâturîdîlik adı henüz kullanılmaya başlanmamıştı. O dönemde Mâturîdîlik yerine *Hanefiyye*, *Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat* ve *Mâturîdî ve tâbileri* gibi çeşitli isimler kullanılmıştır. "Selçuklu Sultanları ve Diğer Bazı Yöneticilerin Desteği" başlıklı bölümde ifade ettiğimiz üzere, bütün Selçuklu sultanları Ehl-i Sünnet'in Hanefilik (Mâturîdîlik) kolunu açıkça desteklemişlerdir. Kezâ *Tabsıratü'l-Edille*, *Akâidü'n-Nesefiyye*, *el-Emâlî* ve Türkçeye *Mâturîdîyye Akaidi* olarak çevrilen *el-Bidâye ve'n-Nihâye* gibi Mâturîdîliğe ait temel kaynakların çoğu Selçuklu Hanefî âlimleri tarafından kaleme alınmıştır. Tespitlerimize

göre Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Ömer en-Nesefî, Alâuddîn es-Semerkandî ve Nureddîn es-Sâbûnî gibi yirmiye yakın önde gelen Selçuklu Hanefî âlimlerin hepsi itikatta Mâturîdî'yi İmam kabul etmişlerdir. Onlar bununla da kalmamışlar, *Tabsiratü'l-Edille* gibi Mâturîdîliğin ana kaynakları ile *el-Hidâye* gibi Hanefîliğin temel eserlerini icâzet yoluyla nesilden nesile okutmuşlardır. Böylece Selçuklu Hanefî âlimleri, Hanefîliği ve Mâturîdîliği birlikte yaymışlardır. Nitekim sonraki kaynaklarda Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Türk denilince amelde Hanefî, itikatta Mâturîdî mezhebine mensup Müslüman anlaşılmıştır. O halde, ilk kaynaklarda geçen, Selçukluların *Hanefî* ve *Ehl-i Sünnnet ve'l-Cemaat* mezhebine mensup olduklarına dair kayıtları, Selçuklular Ehl-i Sünnnet ve'l-Cemaat'ın Mâturîdîlik koluna mensuptular şeklinde anlamak rahatlıkla mümkündür.

Selçuklular döneminde İmam Mâturîdî'nin fıkıhta ve itikatta imam kabul edilmesine rağmen kaynaklarda Mâturîdîyye isminin geçmeyişinde, Ebû Hanîfe'nin "İmam-ı A'zam" ve "İmam-ı Celil" gibi unvanlarla, Hanefîlerin gönlünde taht kurmasının payı büyüktür. Kezâ Mâturîdî'nin görüşlerinin asıl itibarıyla İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'ye ait olması gibi diğer sebeplerden dolayı Selçuklular döneminde Mâturîdîlik ismi yerine Hanefîlik, hem amelde hem de itikatta mezhep olarak kullanılmıştır. Bu nedenle İmam Mâturîdî, bazı ilk dönem âlimleri tarafından Hanefîyye mezhebinin bir mensubu olarak görülmüştür. Fakat zamanla Selçuklular döneminde Hanefî âlimlerin Mâturîdîyi itikatta öne çıkarmaları, Şâfiî-Eş'arîlerle rekabetin giderek artması ve Selçuklu sultanlarının desteği, *Ashâbu Ebû Hanîfe*'nin yerine *Ashâbu Ebî Mansûr el-Mâturîdî* isminin kullanılmasını sağlamıştır. Bunun sonucunda Selçukluların son dönemlerinde *İmam Mâturîdî ve tâbileri* şeklinde bir isimlendirilmeye gidilmiş ve Hanefîlerin itikattaki imamı, Ebû Mansûr el-Mâturîdî olmuştur. Araştırmamız neticesinde Selçuklular döneminde Mâturîdîyye şeklinde herhangi isimlendirmeye rastlayamadık. Fakat bu dönemde kullanılan "Mâturîdî ve tabileri" ifadesinin, Mâturîdîyye şeklinde isimlendirmeye yol açtığını / zemin hazırladığını söyleyebiliriz.

Mâtürîdîliğin Selçuklular döneminde yayılışında Yusuf el-Hemedânî ve Ahmet Yesevî gibi büyük Hanefî-Sûfî âlimlerin de önemli katkıları olmuştur. Kezâ Ömer Nesefî ve Ali b. Osman el-Uşî gibi Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin fıkıh ve kelâmın yanı sıra hadis eğitim ve öğretimine de ağırlık vermeleri de, Mâtürîdîliğin daha geniş kitlelere ulaşmasına yardım etmiştir. Bu esnada Mâtürîdîlik, biraz sûfî, biraz da Ashâbu'l-Hadis rengine bürünmüştür.

Hanefî âlimlerin özellikle de Selçuklu Hanefî âlimlerin yanında, hatta fıkıh icâzetnâmelerinde İmam Mâtürîdî'nin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bunu Fatih-Süleymaniye Medreselerindeki Hanefî fakihlerin İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'ye ulaşan icâzetnâme silsilesinde görmek mümkündür. Nitekim bu icâzetnâmenin Semerkant ve Buhara olmak üzere iki ayrı kolu mevcuttur. Bunlardan Hanefî-Semerkant icâzetnâme kolu, Ebû Hanîfe'ye İmam Mâtürîdî kanalıyla ulaşmaktadır. İkinci kol olan Hanefî-Buhara icâzetnâme kolunda Mâtürîdî'nin ismi geçmemektedir. Fakat Selçuklular döneminde Buhara icâzet kolu da Semerkant icâzet koluna dâhil olmuştur. Bu yüzden Selçuklular döneminde itizal fikrine sahip olmayan bütün Hanefîler, Hanefî fıkıhında imam Mâtürîdî'ye bağlanmışlardır. Bu sebeple kaynaklarda İmam Mâtürîdî, özelde Semerkantlı Hanefîlerin, genelde de Mâverâünnehirli hatta Selçuklu Hanefîlerin fıkıhta reisi olmuştur. Bununla birlikte, Selçuklu Hanefî âlimleri, imam Mâtürîdî'yi sadece bir fakih olarak görmemişler, aynı zamanda itikadî konularda onun ismini, eserlerini ve görüşlerini de öne çıkartmışlardır. Böylece Selçuklular döneminde yaşayan Semerkantlı ve Buharalı hemen bütün Hanefî fakihler, imam Mâtürîdî'yi hem fıkıhta, hem de itikatta imam kabul etmişlerdir. Ancak kendi mezheplerini, Mâtürîdîyye olarak değil, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ya da Ehl-i Hak olarak isimlendirmişlerdir.

Selçuklu sultanları, emirleri ve valileri Hanefî-Mâtürîdîleri desteklemelerine karşı 30 yıl süreyle Selçuklu yönetiminde büyük söz sahibi olan Nizâmülmülk ve diğer bazı yöneticiler Şâfiî-Eş'arîleri desteklemişlerdir. Bunun sonuncunda Hanefî-Mâtürîdîler ile Şâfiî-Eş'arîler arasında büyük bir rekabet yaşanmıştır. Bu rekabet sırasında Şâfiîlerin itikatta İmam Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'yi öne

çıkarmaları, Hanefîlerin İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin ismi ve görüşleri etrafında kenetlenmelerine yardım etmiştir. Yine bu rekabetin getirdiği canlılık ve dinamizmin de katkısıyla Hanefî âlimler, bir taraftan çok kıymetli eserler yazarak, diğer taraftan yoğun bir şekilde ilmî faaliyetlerde bulunarak Mâturîdîliği yaymaya çalışmışlardır.

V./XI. asırda Serahsî ve Pezdevî tarafından yazılan sistematik usûl kitaplarının da Hanefîliğin bölgede yayılışına katkı sağladığı söylenebilir. Nitekim Hanefî âlimlerin usûl konusunda akıl-nakil dengesini korumada gösterdikleri gayret, V./XI. yüzyıldan itibaren Mâturîdîliğin itikadî bir mezhep olarak Hanefîler arasında benimsenip hızla yayılmasını sağlamıştır. Şâfiî-Eş'arî dayanışması karşısında, Selçuklu sultanlarının ve Hanefî fakihlerin Mâturîdî'nin fikirlerini benimsemiş ve desteklemiş olması, o devirden itibaren Hanefîliğin Mâturîdîlikle özdeşleştirilmesine yol açmıştır. Daha sonra Selçukluların Orta Doğu ve Anadolu'ya yerleşmesiyle, Mâturîdî'nin fikirlerini benimseyip savunan Mâverâünnehirli Hanefî âlimlerin bu bölgelere davet edilmeleri ve onların eğitim-öğretimde, yargıda ve saray çevresinde hâkim olmaları da Hanefî-Mâturîdî özdeşleşmesinin pekişmesinde önemli rol oynamıştır.

Selçuklular döneminde Mâturîdî'nin *Kitâbü't-Te'vîlât* adlı tefsirinin şerh edilmesi, *Kitâbü't-Tevhîd*'inin şerhi diyebileceğimiz *Tabsiratü'l-Edille*'nin icâzet yoluyla okutulması, Mâturîdîliğin Selçuklular döneminde yayılışında büyük rol oynamıştır. Fakat kanaatimize göre *Tabsiratü'l-Edille*'nin hacimli olması, *Kitâbü't-Tevhîd* kadar olmasa da ifadelerinin biraz ağır olması gibi sebeplerden dolayı daha sade ve daha kolay anlaşılabilen ve onun özeti mahiyetindeki Ömer Neseî'nin *Akâidü'n-Neseîyye*'sinin, Mâturîdîliğin yayılışında giderek öne çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Akâidü'n-Neseîyye* üzerine çok sayıda âlim tarafından şerhlerin ve haşiyelerin yapılmış olması da bu görüşümüzü desteklemektedir. Bu yüzden Selçuklular döneminde daha üst düzeyde eğitim veren büyük medreselerde ve ilim meclislerinde *Tabsiratü'l-Edille*'nin okutulduğu, daha alt seviyede eğitim veren medrese ve ilim meclislerinde ise daha çok *Akâidü'n-Neseîyye*'nin okutulduğu anlaşıl-

maktadır. Bunda Şâfiî-Eş'arî rekabetinin de önemli etkisi olabilir. Yani ezberlenmesi ve anlaşılması oldukça kolay olan bir metinle Mâtûrîdîliğin daha kolay ve pratik bir şekilde verileceği düşünülmüş olabilir. O halde Mâtûrîdîliğin merkezi konumundaki Mâverâ-ünnehir'in tamamında ve Horasan'ın önemli bir kısmında *Tabsıra-tü'l-Edille* ve İmam Mâtûrîdî'nin kendi eserleri gibi kaynakların ön plana çıktığı ve okutulduğu, Hanefî-Mâtûrîdîliğin yeni yayıldığı bölgelerde ise kolaylığından dolayı *Akâidü'n-Nesefiyye* başta olmak üzere *el-Bidâye* ve *Bahru'l-Kelâm* gibi küçük hacimli eserlerin öne çıktığı söylenebilir.

Selçuklular dönemindeki Şâfiî-Eş'arî ve Hanefî-Mâtûrîdî rekabetinin uzun süre devam etmiş olması, Hanefîlerin Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî'nin ismi ve görüşleri etrafında birleşilmesini kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Fakat araştırmamız neticesinde Selçuklular döneminde Mâtûrîdîyye şeklinde herhangi isimlendirmeye rastlayamadık. Fakat Selçuklular döneminde kullanılan *Mâtûrîdî ve tâbileri* ifadesinin, Hanefîlerin Mâtûrîdîyye şeklinde isimlendirilmesinde önemli rol oynadığı kanaatindeyiz.

Hanefî-Mâtûrîdî âlimler, ayet ve hadislerin inceliklerini anlamaya, farzı, terhibi ve tahfifi birbirinden ayırmaya çalışmışlardır. Selçukluların hüküm sürdüğü topraklarda Ömer en-Nesefî, Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Alaüddîn es-Semerkindî gibi çok sayıda Hanefî-Mâtûrîdî âlim yetişmiş ve kendilerden sonra gelenleri etkilemişlerdir. Ayrıca Hanefî âlimler, her alandaki ilmin kıymetli olduğunu savunarak dinî ilimlerin yanı sıra tıp, astronomi, matematik ve kimya gibi çeşitli alanlarda yapılan çalışmaları da gerekli görmüş olmaları, Selçuklular döneminde büyük bir medeniyetin kurulmasına katkı sağlamıştır. Bu sebeple, Sultan Melikşah'ın desteği ile Nisâbü'r gibi merkezi yerlerde astronomi merkezleri kurularak gök cisimlerinin hareketlerinin incelenmesinde, Avrupa'daki üniversitelerde yüzyıllarca kitapları okutulan İbn Sînâ gibi dünya çapındaki bilginlerin yetişmesinde Hanefî-Mâtûrîdî düşüncenin büyük rolü olduğu söylenebilir.

Selçuklu Nizâmîye medreselerinde öğretilen Eş'arilikte tevîl caiz görülmemiş, nasların inceliklerini anlamaya önem verilme-

miştir. Oysa Hanefî-Mâturîdîlikte nasların tevili caiz, hatta gerekli görülmüştür. Nitekim imam Mâturîdî, tefsirinde müteşâbih ayetlerin insanların araştırıp, düşünmeleri için gönderilmiş olabileceğine vurgu yapmaktadır. Bu yüzden Mâturîdîler, sadece ayet ve hadislerin lafızlarına önem vermekle kalmamışlar, aynı zamanda onların ne demek istediğini anlamaya çalışmışlardır. Böylece din ve dünya işlerinde her şeyin mümkün olan en iyisini yapmayı düşünmüşler ve düşündüklerini kısmen gerçekleştirmişlerdir. Bu bakımdan Selçuklular dönemine tamamen Hanefî-Mâturîdîlik hâkim olmuş olsaydı, Bâtînlilik gibi zararlı akımlara karşı daha etkin önlemler alınabilir ve Selçuklu İslâm medeniyetinin daha fazla gelişmesine yol açardı diyebiliriz.

Mâturîdîlik, Selçuklular döneminde Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın büyük bir kolu olarak Horasan ve Mâverâünnehir'de, Gazne ülkesinde ve Türklerin yaşadığı bölgelerde yayılmıştır. Günümüzde ise Türkiye, Afganistan, Hindistan, Pakistan, Doğu Türkistan, Malezya, Endonezya, Rusya, Kafkaslar, Orta Asya, Orta Doğu ve Balkanlar ile diğer bölgelerde yaşayan Müslümanların büyük bir kısmı tarafından benimsenmektedir.

EK 1

Selçuklu Dönemi Hanefî-Mâturîdî Âlimlerin Listesi

1. Fahru'l-İslâm Ebû'l-Usr Ali b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî (482/1089)
2. Şemsü'l-Eimme Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî (483/1090)
3. Sadru'l-İslâm Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî (493/1099)
4. Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed en-Neseî (508/1114)
5. Ebû İshâk İbrahim b. İsmail b. Ahmed Saffar el-Buhârî (534/1139)
6. Yusuf el-Hemedânî (535/1140)
7. Sadrü's-Şehîd Hüsâmüddîn Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî (536/1141)
8. Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Neseî (537/1142)
9. Alâuddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî (539/1144)
10. Ebû's-Senâ Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî el-Hanefî (VI/.XII. yüzyılın başları)
11. Alâuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Buhârî (546/1151)
12. Burhâneddîn Ali b. Hasan b. Muhammed b. Ebî Cafer el-Belhî (548/1153)
13. Ahmet Yesevî (562/1167)
14. Muhammed b. Hüseyin en-Nûsûhî el-Bendenîcî es-Semerkindî (570/1174 civarı)
15. Ali b. Osman el-Ûşî (575/1179)
16. Nureddîn es-Sâbûnî (580/1198)
17. Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attâbî el-Buhârî (586/1190).
18. Alâuddîn Ebû Bekir b. Mesûd el-Kâsânî (587/1191)
19. Ebû'l-Hasan el-Merginânî (593/1196)
20. Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Abdüssettar el-Kerderî (642/1244)

EK 2

Selçuklu Dönemi Hanefî-Mâturîdî Eserlerin Listesi

1. *Kitâbu Usûlî'd-Dîn*
2. *Tabsîratü'l-Edille*
3. *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd (Ebû'l-Mu'in en-Nesefî'ye aittir)*
4. *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*
5. *Şerhu'l-Câmi's-Sağîr*
6. *el-Mebsût*
7. *Akâidü'n-Nesefiyye*
8. *et-Teysîr fî t-Tefsîr*
9. *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*
10. *Mîzânü'l-Usûl an Netâici'l-Ukûl*
11. *Şerhu Kitâbü't-Te'vîlât*
12. *Tuhfetü'l-Fukahâ*
13. *Rutbetü'l-Hayat*
14. *el-Emâlî*
15. *Lübâbü'l-Kelâm*
16. *Mehâsinü'l-İslâm ve Şerâi'u'l-İslâm*
17. *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd (Lâmişî'ye aittir)*
18. *Kitap fî Usûlî'l-Fıkh*
19. *Telhîsü'l-Edille*
20. *Mesâil*
21. *el-Hidâye*
22. *el-Bedâiu's-Senâî fî tertîbi's-Şerâi'*
23. *el-Bidâye fî Usûlî'd-Dîn*
24. *el-Kifâye*
25. *el-Müntekâ*

KAYNAKÇA

1. YAZMA ESERLER

el-Attâbî, Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Buhârî (586/1190), *Şerhu'l-Câmiî's-Sağîr*, Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi Bölümü, Nu: 463.

Ebû İshâk İbrahim b. İsmail b. Ebî Nasr es-Saffar el-Ensârî el-Buhârî (534/1139), *Mesâil*, Bibliotheque Nationale de France, Arabe, Nu: 4808.

_____, *Telhisül Edille*, Atıf Efendi Ktp., Nu: 1220.

Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Hanefî (383/993), *Behcetü'l-Ulûm fî Şerhi Beyânü Akâdeti'l-Usûl*, Brt. Mus. No: 871.

el-Fûrekî, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hasan (478/1085), *Kitâbü'n-Nizâmî fî Usûli'd-Dîn*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya Bölümü, Nu: 2378.

el-Gaznevî, Ahmed b. Mahmud b. Saîd, *Risâle fî'l-Akâid*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nu: 4138.

İbn Mâze es-Sadru's-Şehid Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülaziz el-Buhârî, (536/1141), *Şerhu'l-Câmiî's-Sağîr*, Süleymaniye Ktp. Laleli Bölümü, Nu: 850.

İbn Kemal Paşa, *Akaid*, Süleymaniye Ktp. Molla Murad Bölümü, Nu: 1829.

İbn Zekeriya Yahya b. İshâk, (IV/X. asrın sonları), *Şerhu Cümeli Usûli'd-Dîn li Ebî Seleme es-Semerkandî*, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa Bölümü, Nu: 1648/II.

- el-Kefevî, Mahmud b. Süleyman el-Hanefî (990/1582), *Ketâibü A'lâmi'l-Ahyâr*, Süleymaniye Ktp. Reisülküttâb Bölümü, Nu: 690.
- el-Keşşî, Ahmed b. Musa (550/1155), *Mecmûu'l-Havâdis ve'n-Nevâzil*, Süleymaniye Ktp. Yeni Cami Bölümü, Nu: 547.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, (333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Topkapı Sarayı Ktp. Medine Bölümü, Nu: 180.
- , *Kitâbü't-Tevhîd*, Bretish Museum, (*Kitâbü't-Tevhîd*'in Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde bulunan Cambridge yazmasının fotokopisi).
- Muhammed b. İbrahim el-Hâsirî (500/1107), *el-Hâvî fi'l-Fetâvâ*, Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu Ali Paşa Bölümü, Nu: 402.
- en-Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed (537/1142), *Risâle fî Beyânî Fırakî'd-Dâlle mine'l-Mutasavvife*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya Bölümü, Nu: 2317, v. 93-95.
- en-Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun (508/1114), *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, Süleymaniye Ktp. Fatih Bölümü, Nu: 2907; Beyazıt Bölümü, Nu: 3063.
- el-Pezdevî, Fahru'l-İslâm Ebû'l-Usr Ali b. Muhammed b. Hüseyin (482/1089), *Şerhu'l-Câmi's-Sağîr*, Süleymaniye Ktp. Carullah Bölümü, Nu: 605.
- er-Rustuğfenî, Ebû'l-Hasan Ali b. Said (345/956), *el-Es'ile ve'l-Ecvi-be*, Süleymaniye Ktp. Molla Murad Bölümü, No: 1829.
- , *Fevâidü'r-Rüstuğfenî*, Keşşî'nin *Mecmûu'l-Havâdis ve'n-Nevâzil* adlı eserinin içinde, Süleymaniye Ktp. Yeni Cami Bölümü, Nu: 547.
- es-Semerkindî, Alâuddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (539/1144), *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Süleymaniye Ktp. Medine Bölümü, Nu: 179.
- et-Türkî, Ebû Şuca' en-Nâsirî, Menkubers Necmüddîn b. Yalınkılıç Abdullah (652/1254), *en-Nûru'l-Lâmi' ve'l-Burhânü's-Sâtî*, Köprülü Ktp. Nu: 848.
- ez-Zendevisâtî, Yahya b. Ali (382/992), *Ravdatü'l-Ulemâ ve Nüzhetü'l-Fudalâ*, Süleymaniye Ktp. Fatih Bölümü, Nu: 2635.

II. TEZLER

- Acımatov, Zaylabidin, *Ebû Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi*, AÜSBE, Ankara 2005. (Basılmamış Doktora Tezi).
- _____, *Türkler'in İslâmlaşma Sürecinde Mezheplerin Rolü*, AÜSBE, Ankara 2001. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ak, Ahmet, *Mâturîdî Kaynaklarda Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, AÜSBE, Ankara 2006. (Basılmamış Doktora Tezi).
- Aydınlı, Osman, *Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, MÜSBE, İstanbul 2001. (Basılmamış Doktora Tezi).
- Baktır, Mehmet, *Mâturîdî Kelâmcıları ve Bunlar Üzerine Yapılan Çalışmalar*, MÜSBE, İstanbul 1992. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Erdem, Sabri, *Tabsıra'ya Semantik Yaklaşım*, AÜSBE, Ankara 1988, (Basılmamış Doktora Tezi).
- Erdoğan, Mürsel, *Mâturîdîliğin Anadolu'ya Gelişi*, AÜSBE, Ankara 2006. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Eyyûb, Ali, *el-Akîdetü'l-Mâturîdîyye*, Kahire 1955, Kahire Üniversitesi Dâru'l-Ulum Fakültesi Kütüphanesi Nu: 24954/485. (Basılmamış Doktora Tezi).
- Gökalt, Yusuf, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, AÜSBE, Ankara 2006. (Basılmamış Doktora Tezi)
- Karabiber, Namık Kemal, *Fahreddîn er-Râzî'ye Göre Mezheplerin Tasnifi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1996. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Keskin, Mehmet, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci el-Eş'arî Dönemi*, AÜSBE, Ankara 2005. (Basılmamış Doktora Tezi)
- Koçoğlu, Kıyasettin, *Mâturîdî'nin Mutezileye Bakışı*, AÜSBE, Ankara 2005. (Basılmamış Doktora Tezi).
- Kurbanoglu, Muminov Aşirbek, *Haneî Âlimlerin Merkezî Mâverâ-ünnehir Şehirleri Hayatında Tuttukları Yer Ve Rolü (II-VII/VIII-XIII. yüzyıllar)*, Taşkent İslâm Üniversitesi Taşkent Doğubilim Enstitüsü, Taşkent 2003. (Doktora Tez Özeti).
- Özdeş, Talip, *İmam Mâturîdî'nin Te'vîlâtü Ehl-i Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, EÜSBE, Kayseri 1997. (Basılmamış Doktora Tezi).

- Özen, Şükrü, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usulünü Yeniden İnşası*, İSAM, İstanbul 2001. (Basılmamış Doçentlik Tezi).
- Şık, İsmail, *Lamişi'nin Kelâm İlmindeki Yeri ve Önemi*, Ankara 2009, AÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi)
- Tan, Muzaffer, *İsmaililiğin Teşekkül Süreci*, AÜSBE, Ankara 2005. (Basılmamış Doktora Tezi).

III. DİĞER ESERLER

- el-Abbâdî, Ebû Asım Muhammed b. Ahmed (458/1066), *Kitâbu Tabakâtî'l-Fukahâi'ş-Şâfiyye*, nşr. Gösta Vitestam, Leiden 1964.
- Abdülazim ed-Dîb, "Cüveynî", *DİA*, İstanbul 1993, VIII/142.
- Abdülhamid, İrfan, *İslâmda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, trc. Saim Yeprem, İstanbul 1994.
- Abdülhayy, M., "Eş'arîlik", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, edit. M. Şerif, çev. Ahmet Ünal, İstanbul 1990.
- Ahmed b. Mahmud, (977/1569), *Selçuk-Nâme I-II*, nşr. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.
- Ak, Ahmet, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, İstanbul 2008.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992.
- _____, "Kur'ân'ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi", *İslâmî Araştırmalar*, C. 8, S, 3-4, Yaz-Güz Dönemi 1995.
- Aksaraylı, Kerimeddîn Mahmud (733/1332), *Musâmaratü'l-Ahbâr (Selçukî Devletleri Tarihi)*, çev. M. Nuri Gençosman, Önsöz ve notlar, F. N. Uzluk, Ankara 1943.
- _____, *Müsâmaratü'l-Ahbâr (Moğallar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi)*, Mukaddime ve haşiyelerle tashih ve neşreden Osman Turan, Ankara 1999.
- el-Alevî, Ebû'l-Meâlî Muhammed b. Abdullah el-Hüseynî *Beyânü'l-Edyân*, trc. Yahya el-Haşşâb, Mecelletü Külliyyeti'l-Adâb, XIX/1, Kahire 1957.
- Algar, Hamid, "Hâcegân", *DİA*, İstanbul 1996, XIV/431.
- _____, "Nakşibendiyye", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/335-342.

- Anke Von Kuegelgen-Ashirbek Müminov, "Mâturîdî Döneminde Semerkant İlahiyatçıları", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara 2003, ss. 259-270.
- Arıkan, Adem, "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri", *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, Sayı: 5-6, Bişkek 2008, ss. 153-164.
- Aruçi, Muhammed, "Sâbûnî, Nüreddîn," *DİA*, İstanbul 2008, XXXV/360-361.
- Ashirbek Müminov-Anke Von Kuegelgen, "Mâturîdî Döneminde Semerkant İlahiyatçıları (4/10. Asır)", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara 2003, ss. 259-270.
- Aslantürk, Ayşe Hümeýra, "Nesefî, Necmeddîn", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/572.
- Assman, Jan, *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin, İstanbul 2001.
- Atalan, Mehmet, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, Ankara 2005.
- _____, *Muhammed b. el- Hanefîyye ve Anadolu'daki Tezahürleri Muhammed Hanefî Cenknâmeleri*, Ankara 2007.
- Atay, Hüseyin, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1981, Cilt: 13.
- Ateş, Ahmet, "Kuşeyrî", *İA*, VI/1035-1036.
- Atik, Kemal, "Mâturîdî'nin Müteşâbih Ayetlere Bakış Açısı", *Ebû Mansûr Semerkandî Mâturîdî*, Kayseri 1990, ss. 119-134.
- Attar, Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrahim (617/1220), *Tezkiretü'l-Evliya*, trc. Süleyman Uludağ, Bursa 1984.
- Aydın, Hüseyin, *Ebû'l-Hasan el-Eşâ'rî'de Nazar ve İstidlâl*, Malatya 2003.
- Aydınlı, Osman, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci-Mutezilenin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl Allaf*, Ankara 2001.
- _____, "Mutezilenin İmamet Nazariyesi: Teori-Pratik", *Dini Araştırmalar*, cilt 3, sayı: 7, Ankara 1997.
- _____, "Mutezile Ekolü, Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Marife* 2003, ss. 27-54.

_____, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara 2003.

el-Aynî, Bedrüddîn (855/1451), *es-Seyfülmühenned fî Siyereti'l-Melikî'l-Müeyyed*, thk., Muhammed Alevî Şaltut-Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1998.

el-Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, nşr., Ali Sevim, Ankara 1988.

el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed (429/1037), *el-Fark beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, Beyrut 1993.

_____, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fıglalı, Ankara 1991.

el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, İstanbul 1955.

Bağlioğlu, Ahmet, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, Ankara 2004.

Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi, DİA, İstanbul 1997, XVI/19.

Barthold, Vasiliy Vilidimiroviç (1930), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

_____, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, yay. Haz. Hüseyin Dağ, Ankara 2004.

Başer, Sait, *Yahya Kemal'de Türk Müslümanlığı*, İstanbul 1998.

Bausani, A., "Religion in the Saljuq Period", *The Cambridge History of Iran*, edit. J.A. Boyle, Cambridge 1968, V/283-302.

Bayram, Mikâil, "Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:18 (Güz 2005), Konya 2005, 131-147.

Bedevî, Abdurrahman, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1983.

Bekir Topaloğlu, *Nureddîn es-Sâbûnî Mâturîdiyye Akaidi*, Ankara 1982.

Benli, Yusuf, "Irak'ta Şiîliğin Tarihi Temelleri", *Irak Dosyası*, haz. Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, İstanbul 2003, 127-160.

el-Berbehârî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef (329/940), *Şerhu Kitâbü's-Sünne*, (İbn Ya'lâ'nın *Tabakât*'ı içerisinde II. 18-43)

- el-Beyâzî, Kemâlüddîn Ahmed b. Hasan (1098/1687), *İşârâtü'l-Merâm an İbâreti'l-İmâm*, thk. Yusuf Abdürrezzak, Kahire 1949.
- el-Beyhakî, Ebû'l-Fadl *Târihu'l-Beyhakî*, trc. Yahya el-Haşşâb - Sâdık Neşet, Beyrut 1982.
- Bice, Hayati, *Hoca Ahmet Yesevi Divan-ı Hikmet*, Ankara 2005.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1976.
- Bozan, Metin, *İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru*, Ankara 2007.
- Bozkurt, Nahide, "İktidarın Meşruiyeti Üzerine Bir Analiz", *İslâmiyât*, 3 (2000).
- Brockelman, Carl, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, Arabçadan çev. Abdülhâlim Neccar, Kahire 1991.
- _____, *Geschichte der Arabischen Literatur*, Leiden 1937-1947.
- _____, "el-Üşî", *İA*, İstanbul 1986, XIII/75.
- _____, *İslâm Milletleri ve Medeniyetleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1964.
- _____, "İbn Kesir", *İA*, V/II 762.
- _____, *GAL*, I/261, Suppl, I/662.
- _____, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab*, trc. A. en-Neccâr, Kahire 1991.
- _____, "Cüveynî", *İA*, III/249.
- el-Buhârî, Abdülaziz b. Ahmed (730/1330), *Keşfü'l-Esrâr alâ Usûli'l-Pezdevî*, İstanbul 1308.
- Buhârî, Alâuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman (546/1151), *Mehâsinü'l-İslâm ve Şerâi'u'l-İslâm*, Beyrut 1985.
- el-Bundârî, Ebû'l-Feth b. Ali b. Muhammed (642/1245), *Zübdetü'n-Nüsrâ ve Nübhetü'l-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), trc. Kıvâmüddîn Burslan, İstanbul 1943.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "İslâm Mezhepleri Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 19, sayı: 2, (2006), ss. 257-271.
- _____, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'elesi*, Ensar Neşriyat, I-II, 27-28 Eylül 2003, I/441-491.

- Cahen, Claude, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", trc. Nejat Kaymaz, TAD, VII/12-13 1969.
- _____, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2002.
- Cüveynî, İmânü'l-Haremyn (478/1085), *Kitâbü'l-İrşâd ilâ Gavâtü'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd*, thk., Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdülmünam Abdülhamid, Kahire 1950.
- _____, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fî'l-Erkânî'l-İslâmiyye*, İstanbul trz.
- Çelebi, Ahmed, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım, İstanbul 1983.
- Çetiner, Bedreddîn, *Ebü'l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsiri*, İstanbul 1995.
- Çubukçu, İbrahim Agah, "İbâhilik ve Bâtınlık", *AÜİFD*, XVIII (1970).
- Dalkıran, Sayın, *Osmanlı Devletinde Ehl-i Sünnet'in Şîf Akidesine Tenkitleri*, İstanbul 2000.
- Demir, Galip, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu ve Ahilik*, İstanbul 2000.
- ed-Dehlevî, Âlim b. el-Alâ el-Ensârî, *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*, nşr. Seccad Hüseyin, Karaçi 1996.
- Develi, Hayati, *Ahmed Yesevî*, İstanbul 1998.
- ed-Deylemî, Muhammed b. Hasan (711/1311), *Beyânü Mezhebi'l-Bâtıniyye ve Butlânuhû*, nşr. R. Strothmann, İstanbul 1938.
- Ebü'l-Fidâ, İmâduddîn İsmail b. Ali (732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Beyrut 1997.
- Ebü Hanîfe, Numan b. Sâbit, (150/767), *el-Fıkhü'l-Ekber, İmam-ı Â'zam'ın Beş Eseri içerisinde*, thk. ve trc. Mustafa Öz, İstanbul 2002.
- _____, *Fıkhü'l-Ebsât, İmam-ı Â'zam'ın Beş Eseri içerisinde*, thk. ve trc. Mustafa Öz, İstanbul 2002.
- _____, *Risâle ilâ Osman el-Bettî, İmam-ı Â'zam'ın Beş Eseri içerisinde*, thk. ve trc. Mustafa Öz, İstanbul 2002.
- _____, *el-Âlim ve'l-Müteallim, İmam-ı Â'zam'ın Beş Eseri içerisinde*, thk. ve trc. Mustafa Öz, İstanbul 2002.
- _____, *el-Vasiyye, İmam-ı Â'zam'ın Beş Eseri içerisinde*, thk. ve trc. Mustafa Öz, İstanbul 2002.

- Ebû Zehrâ, Muhammed, *Târihu Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Kahire 1989.
- Ecer, Ahmet Vehbi, "İmanın Artması ve Eksilmesi", *İslâm Dergisi*, 10, (Temmuz 1962).
- _____, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî," *İslâm Medeniyeti Dergisi*, (1973), sayı: 29, ss. 10-14.
- _____, "Ebû Mansûr Muhammed Mâturîdî", *Kurultay Dergisi*, 2 Mart 1975.
- _____, "Ebû Mansûr Mâturîdî es-Semerkandî", *Millî Kültür Dergisi*, (Ekim 1977), sayı: 10.
- _____, "Mâturîdî'nin İslâm Dünyasında Tanınması", *Diyanet (İlmî) Dergisi*, Ocak-Mart 1987, sayı: 1, ss. 12-17.
- _____, "Mâturîdî'nin Tanınması", *Ebû Mansûr Semerkandî Mâturîdî*, Kayseri 1990. ss. 9-16.
- _____, "Tarihte Türkler, İslâmiyet ve Mezhepleri", *Erdem*, Cilt:8, Sayı: 23, Ankara 1996.
- _____, Türkiye'de Ebû Mansûr Muhammed el-Mâturîdî ile İlgili Araştırma ve Yayınlar", *Türk Kültürü*, Mayıs 2000, sayı: 445, ss. 308-314.
- _____, "Türk Kültür tarihinde Ebû Mansûr Muhammed Mâturîdî'nin Yeri ve Etkisi", *Türkler 5* (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Sâlim Koca), Ankara 2002, ss. 518-526.
- Eraslan, Kemal, "Ahmed Yesevî", *DİA*, İstanbul 1989, II/159-161.
- el-Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmail (324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk, Hellmut Ritter, Wiesbaden 1980.
- _____, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, thk., Bişr Muhammed Uyûn, Beyrut 1996.
- _____, *Kitâbu'l-Lüma' fî'r-Red alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, thk., Abdülaziz İzzeddîn es-Sirvân, Dâru'l-Benân, 1987.
- Evgin, A. Kadir, *Buhârî'nin Hocası Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî ve Müsnedi*, Ankara 2004.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İzmir 2004.
- _____, *İtikadi İslâm Mezheplerine Giriş*, İzmir 2007.
- _____, *İmamiyye Şiası*, Ankara 1984.
- _____, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara 1990.

- Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ankara 1988.
- From, Erich, *Sahip Olmak ya da Olmak*, İstanbul 1991.
- Frye, Reacherd Nelson, *Orta Çağın Başarısı Buhara*, çev., Hasan Kurt, Ankara trz.
- Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed (505/1111), *Bâtınîliğin İç Yüzü*, çev. Avni İlhan, Ankara 1993.
- _____, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, nşr., İ. A. Çubukçu-H. Atay, Ankara 1962.
- _____, *Gavâidü'l-Akâid*, thk., Musa Muhammed Ali, Beyrut 1985.
- _____, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, trc., Ahmet Serdaroğlu, İstanbul 1975.
- Gucdûvânî, Abdülhâlık, "Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî", *Hayat Nedir (Rutbetü'l-Hayât)*, çev., Necdet Tosun, İstanbul 2008
- Günaltay, Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, nşr. Yüksel Kanar, İstanbul 1991.
- Günay, Hacı Mehmet, "Semerkandî, Alâeddîn", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/471.
- Gündüz, İrfan, "Ahmed Yesevî'nin Tarikat ve İrşad Anlayışı", *Yesevîlik Bilgisi*, Ankara 1998.
- el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah (627/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferid Abdülaziz el-Cündî, Beyrut 1990.
- Hamidullah, Muhammed, "Serahsî, Şemsüleimme", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/544-547.
- Hemedânî, Yûsuf, *Hayat Nedir (Rutbetü'l-Hayât)*, çev., Necdet Tosun, İstanbul 2008.
- el-Herevî, Ali b. Hüseyin el-Vâiz, *Reşahâtü Ayni'l-Hayât*, Beyrut trz.
- el-Herevî, Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâlî li Aliyyi'l-Kârî*, yrz. ve trz.
- el-Hazeli, el-Ahmed b. Avdullah, *el-Mâturîdiyye*, Riyâd 1421/2000.
- Heffening, "Mergînânî", *İA*, VII/761.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1995.

- Hizmetli, Sabri, "İtikadi İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İçtimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *AÜİFD*, c. 26, 665.
- Hondmir, Gıyaseddîn, *Düstûru'l-Vüzerâ*, nşr. Harbî Emin Süleyman, Mısır 1980.
- Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Hucvirî Keşfü'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.
- el-Hüseynî, Sadreddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır (590/1194), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, trc. Necati Lügal, Ankara 1943.
- İbnü'l-Adîm, Kemalüddîn Ebû'l-Kasım Ömer b. Ahmed (661/1262), *Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1976.
- _____, *Buğyat at-Talab fî Târih Halab Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, yay. Ali Sevim, Ankara 1976.
- İbn Asâkir, *Tebyînü'l-Kezibü'l-Müfterî fîmâ Nusibe İle'l-İmam Ebi'l-Hasani'l-Eş'arî*, Beyrut 1984.
- İbn Bîbî, *Selçuknâme*, Mükrimin Halil Yinanç, haz. Rafet Yinanç-Ömer Özkan, İstanbul 2007.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1200), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk., Süheyl Zekkâr, Beyrut 1415/1995.
- _____, *Mirâtü'z-Zemân*, Ali Sevim, Ankara 1968.
- İbnü'l-Esir, İmâdüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî (632/1234), *el-Kâmil fî't-Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk., Carolus Johannes Tornberg, Beyrut 1399/1996.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbeddîn Ahmed b. Yahya (749/1348), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, nşr. Fuad Sezgin, Frankfurt 1988.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali, *Lisâ-nü'l-Mizân*, Beyrut 1390/1971.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Enbâi'z-Zemân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1397/1977.
- İbn Havkal-İstahrî-Kudâme b. Cafer, İbn Fakîh-İbn Rusteh-el-Yakûbî-İbn Hurdazbih, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Haz. Yusuf Ziya Yörükhan, İstanbul 2004.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali el-Endûlusî ez-Zâhirî (456/1063), *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Mısır 1317.
- İbnü'l-Hümâm Kemâleddîn Muhammed b. Abdülvâhid es-Sivâsî (861/1457), *Kitâbü'l-Müsâyere*, İstanbul 1979.
- İbnü'l-Îmâd, Şehâbüddîn Ebû'l-Feth el-Hanbelî ed-Dimeşkî (1089/1678), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri min Zeheb*, thk. A. el-Arnaût, Beyrut 1410/1989.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ye'lâ Hamza b. Esed et-Temîmî, *Tarihu Dimeşk*, thk. Süheyl Zekkar, Dimeşk 1403/1983.
- İbn Kesir, İsmail b. Ömer İmâdüddîn Ebû'l-Fidâ (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1990.
- İbn Kutluboğa, Zeynüddîn Ebû'l-Kâsım (879/1474), *Tâcü't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdat 1962.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut trz.
- İbn Receb, Zeynüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Şihabeddîn Ahmed el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Kitâbü'z-Zeyli alâ Tabakâti'l-Hanâbile* Beyrut trz.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhira*, Kahire 1929.
- İbn Teymiyye, Takiyüddîn Ahmed b. Abdülhâlim, *Der'ü Teâruzi'l-Akl ve'n-Nakl*, nşr. Muhammed Reşâd Sâlim, Riyad 1979.
- _____, *Kitâbü'l-Îmân*, nşr. Hüseyin Yusuf el-Gazzal, Beyrut 1406/1986.
- İlhan, Avni, "Bâtîniye", İstanbul 1992, *DİA*, V/191.
- _____, "Alallah", *DİA*, İstanbul 1991, III/495.
- el-İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, *Kitâbü Mesâliki'l-Memâlik*, Beyrut 1927.
- el-İsferâyînî, Ebû'l-Mazeffer (471/1078), *et-Tebîr fî'd-Dîn ve Temyîzü'l-Fırakati'n-Nâciyeti ani'l-Fıraki'l-Hâlikîn*, thk., Muhammed Zahid el-Kevserî, Beyrut 1988.
- İşcan, Mehmet Zeki, *Selefiyye, İslâmî Köktencililiğin Tarihi Kökenleri*, İstanbul 2008.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, nşr. Sabri Hizmetli, Ankara 1981.
- _____, *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme*, İstanbul 1336.

- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- _____, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1992.
- Kahraman, Hüseyin, *Mâturîdîlikte Hadis Kültürü*, Bursa 2001.
- Kallek, Cengiz, "el-Hidâye", *DİA*, İstanbul 1998, XVII/471-473.
- Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaıları*, İstanbul 2007.
- _____, *Selçukluların Dini Serüveni*, İstanbul 2006.
- Karasar, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara 1995.
- Karataş, Cağfer, "Mezhep ve İsim Mezhep-İslâm Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme", *Marife*, sayı. 3, Kış 2005, s.7-24.
- Karlğa, Bekir, "Gazâlî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII/520-521.
- el-Kâsânî, Alâeddîn Ebû Bekir b. Mesûd (587/1191), *Bedâiu's-Sanâi' fî tertîbi'ş-Şerâi'*, Kahire 1910.
- Kasım Kufralı, "Gazâlî", *İA*, IV/755.
- Kaşelî, Ali Rıza, *Akâid Emâlî ve Fıkh-ı Ekber Tercümesi*, İstanbul 1997.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, *XI ve XII Asırlarda Karahanlılar Devrinde Ma-varaünnehir İslâm Hukukçuları*, Ankara 1976.
- el-Kazânî, Muhammed Murad b. Abdullah, *Reşahâtü Ayni'l-Hayât ve Terceme*, Beyrut 1424/2003.
- el-Kazvinî, Abdülcélil b. Ebi'l-Hüseyin b. Ebi'l-Fazl, *Kitâbü'n-Nakz*, nşr. Seyyid Celaeddîn Hüseyinî Urmevî, 1371/1952.
- el-Kazvini, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud (628/1283), *Âsâr-ru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut trz.
- el-Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Buhârî (385/995), *et-Taaaruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Kahire 1980.
- Keskioğlu, Osman, *İslâm Dünyası Dün ve Bugün*, Ankara 1964.
- Koca, Ferhat, "Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışı", *I. Uluslar Arası Seçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, (11-13 Ekim 2000, Selçuk Üniversitesi) Konya 2001, C. II, ss. 29-52.
- _____, "Kâsânî", *DİA*, İstanbul 2004, XXIV/531.
- _____, "Merginânî, Burhâneddîn", *DİA*, Ankara 2004, XXIX/182.

Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1981.

_____, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1999.

_____, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923.

Korkmaz, Sıddık, "İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Hayatı ve Eserleri", *Dini Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos 2001, c. 4, 10/89.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1998.

Kummî, Ebû'l-Halef Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî (301/913), *Kitâbu Makâlât ve'l-Fırak*, thk., Muhammed Cevad Meşkûr, Tahran 1963.

Kummî-Nevbahtî, *Şiî Fırkalar (Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Fıraku's-Şia)*, çev., Hasan Onat-Sönmez Kutlu-Sabri Hizmetli-Ramazan Şimşek, Ankara 2004.

el-Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed (775/1373), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâtî'l-Hanefiyye*, thk., Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Beyrut 1413/1993.

Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara 1998.

_____, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002.

el-Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzin b. Abdülmelik (464/1072), *Kuşeyrî Risalesi*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1978.

Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000.

_____, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Ankara 2002.

_____, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2008.

_____, *Siyasî ve İtikadî Düşünce Ekolleri Tarihi*, Ankara 2006.

_____, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara 2003, ss. 17-55.

_____, "Ebû Mansûr Maturîdî ve Mâturîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara 2003, ss. 385-432.

_____, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mezhebî Arka Planı", *Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara 2003, ss. 119-146.

- _____, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâturîdî", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2003, c. 5, 15/7.
- _____, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'esi*, İstanbul 2003, ss. 391-440.
- _____, "İslâm ve Mezhepler", *Türk Yurdu*, C. 17, ss. 116-117, Nisan-Mayıs 1997.
- _____, "Kerrâmiyye", *DİA*, İstanbul 2004, XXV/294.
- Kürkçüoğlu, Kemal Edip, "Lâmiyye-i Kelâmiyye", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, sayı. (1-2), Ankara 1954, 1-21.
- Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007.
- Kütükoğlu, S. Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul 1994.
- el-Lâmişî, Ebû's-Senâ Muhammed b. Zeyd el-Hanefî el-Mâturîdî (VI./XII. yüzyılın başları), *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh*, thk., Abdülmecid et-Türkî, Beyrut 1995.
- _____, *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, thk., Abdülmecid Türkî, Beyrut 1995.
- Lewinstein, Keith, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülahazalar", çevirenler, Sönmez Kutlu-Muzaffer Tan, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, ss. 89-118.
- Macit, Yüksel, "Mu'tezile'nin Fıkıh Usûlündeki Yeri ve Etkisi", *Marife*, yıl: 3, sayı: 3, 2003.
- Madelung, Wilferd, "The Spread of Mâturidism and The Turks", *Religious Schools and Sects in Medieval Early Islam*, London 1985, ss. 109-168.
- _____, "Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, çev., Muzaffer Tan. Ankara 2003, ss. 305-368.
- _____, "Mâturîdiyya", *EI2*, Leiden 1989, VI/847-848.
- _____, "The Westward Migration of Hanafî Scholars from Central Asia in the 11 to 13 Centuries", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara 2003, ss. 433-446.
- _____, "Horasan ve Mâverâünnehirde İlk Mürcie", çev., Sönmez Kutlu, *AÜİFD*. XXXIII, Ankara 1992.

- el-Mağribî, Ali Abdulfettah, *İmâmu Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa Ebû Mansûr el-Mâturidî ve Arâûhe'l-Kelâmiyye*, Kahire 1985.
- Makdisi, George, *Orta Çağda Yüksek Öğretim*, İstanbul 2004.
- el-Makdisî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed, *Kitâbü Ahse-nü't-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekâlîm*, nşr., M. J. De Geoje, Beyrut trz.
- el-Malatî, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman (377/987), *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, thk., Muhammed Zahid b. Hasan el-Kevserî, Kahire 1413/1993.
- Massignon, Louis, "Tasavvuf", *İA*, Eskişehir 1997, XII/I, 26-31.
- el-Mâturidî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud (333/944), *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Ankara 2003.
- _____, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk., Fethullah Huleyf, İstanbul 1979.
- _____, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünnet*, thk., Fâtıma Yusuf el-Hiyemî, Beyrut 2004.
- Mehmed Şerafeddîn (Yaltkaya), "Sencer ve Gazâlî", *DFİFM*, İstanbul 1341/1925.
- _____, "Selçukîler Devrinde Mezâhib", *Türkiyât Mecmuası I*, Dâru'l-Fünûn Türkiyât Enstitüsü, İstanbul 1925.
- _____, "Ebû Mansûr Mâturidî", *Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5/23, İstanbul 1932.
- _____, "İslâm'da İlk Fikir Hareketleri ve Dini Mezhepler", *DFİFM*, sayı: 3/2-12-13, 4/14-15, İstanbul 1929-30.
- _____, "Fâtımîler ve Hasan Sabah", *DFİFM*. I/IV (1926).
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2000.
- _____, "Büveyhiler", *DİA*, İstanbul 1992, VI/497, 498.
- el-Merginânî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr Abdülcelil b. Halil er-Rişdânî el-Merginânî (593/1196), *el-Hidâye*, nşr., M. Muhyiddîn Abdülhamid, Kahire 1385/1966.
- el-Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ *Selçuklular Tarihi*, trc., Ali Genceli, İstanbul 1923.
- Murteza Bedir-Ferhat Koca, "Pezdevî, Ebû'l-Usr", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV/264.

- Laust, Henry, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, trc., E. Ruhi Fığlalı- Sabri Hizmetli, İstanbul 1999.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay (1304/1886), *el-Fevâhidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Ahmet ez-Zabî, Beyrut 1998.
- Lewis, Bernard, "İsmaililer", *İA*, V/II/1120-1124.
- Mevlâna Safiyyüddîn, *Reşehât Aynü'l-Hayât*, İstanbul trz.
- Molla el-Câmî, Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed (898/1492), *Nefehâtü'l-Üns*, thk. Muhammed Edib el-Câdir, Beyrut 1424/2003.
- el-Müderrişî, Muhammed Mahrûs Abdullatif, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, Bağdat 1367/1977.
- Muhtar, Süheyr Muhammed, *et-Tecsim inde'l-Müslimîn "Mezhebü'l-Kerrâmiyye"*, Kahire 1971.
- Maruf, Nâci, *Medârisü Gablen-Nizâmiyye*, Bağdat 1393/1973.
- Neseb-nâme Tercümesi*, Arapçadan Türkçeye çev., Mevlânâ Safiyyü'd-Dîn, haz., Kemal Eraslan, İstanbul 1996.
- en-Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed (537/1142), *el-Kand fî Zikri Ulemâ-i Semerkand*, Tahran 1378/1999.
- _____, *el-Kand fî Zikri Ulemâ-i Semerkand*, nşr., Nazar Muhammed el-Faryâbî, Riyad 1412/1991.
- _____, *Kitâbü'l-Kand fî Tarihi Semerkand*, thk., W. Barthold, Turkestân V epoxu Mongolskago Naşestviya, Petersburg 1898, I. Kısım Metinlerin içinde, s. 50-51.
- _____, *Akâidü'n-Nesefiyye*, yrz., trz.
- en-Nesefî, Ebû'l-Muîn (508/1114), *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, nşr., Hüseyin Atay, Ankara 2004.
- _____, *Tabsiratü'l-Edille*, thk., Claude Salame, Damas 1993.
- _____, *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, nşr., Abdülhay Kâbil, Kahire 1407/1987.
- _____, *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm, (İslâm İnançları ve Mezhepler Arasındaki Görüş Farkları)*, trc., Cemil Akpınar, Konya trz.
- _____, *Tevhidin Esasları kitâbü't-temhîd li kavâidi't-tevhîd*, çev., Hülya Alper, İstanbul 2007.

- en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Ahmed b. Muhammed, *İslâm İnancının Ana Umdeleri ("el-Umde" Tercümesi)*, çev., Temel Yeşilyurt, Malatya 2000.
- en-Nesefî, Hafızüddîn Ebû'l-Berekât Ahmed b. Mahmud, *Şerhu'l-Müntehâb*, thk. Sâlim Ögüt, Kahire 1988.
- en-Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ (300/912), *Fıraku'ş-Şîa*, thk., Muhammed Sadık, Nefes 1936.
- Nizâmülmülk, Hasan b. Ali b. İshâk Tusî (485/1092), *Siyâset-nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999.
- Nyberg, H. S. "Mutezile", *İA*, İstanbul 1993, VIII/756-764.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti*, İstanbul 2002.
- , "Selçuklular", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/375-377.
- , "Selçuklular Döneminde Bağdat ve Çevresinde Tasavvuf Hareketleri", *Irak Dosyası*, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, İstanbul 2003, 87-108.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler Türkiye ve İslâm*, İstanbul 1999.
- , *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul 2005.
- , "Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevî ve Yesevîlik Kültürünün Yayılışı: Bir Sufi Kültürün Yeniden Güncelleşmesi", *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1993.
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993.
- , *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci*, Ankara 2003.
- , "Şîi İmamet Nazariyesi", *AÜİFD*, XXXII, Ankara 1992, ss. 92-111.
- , "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *AÜİFD*, XXXVI, Ankara (1997).
- , "Türkiye'de İslâm" *Türk Yurdu*, C. XVII, S. 116-117, Nisan-Mayıs 1997.
- , "İslâm'da Yeniden Yapılanma Üzerine" *AÜİFD*, Özel Sayı, Ankara 1999.
- , "Din Anlayışımızın Kaynakları Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yurdu*, C. XIII, S. 75 (1993)
- , *99 Soruda İslâm Mezhepleri*, (Basılmamış Nüsha), Ankara 2000.

- _____, "Türkiye'de İslâm Mezhepleri Tarihi'nin Gelişim Sürecinde Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı'nın Yeri", *Ethem Ruhi Fığlalı'ya Armağan*, Ankara 2002, ss. 236-254.
- _____, "Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'an'ın Rolü" *I. Kur'an Sempozyumu* 1-3 Nisan, Ankara 1994, ss. 415-435.
- Öz, Mustafa, *İmâm-ı A'zâmın Beş Eseri*, İstanbul 2002.
- _____, *İmâmiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdî İnanıcı*, İstanbul 1995.
- _____, "Ebû Mansûr Mâturîdî Hayatı ve Eserleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Cilt: XIII, sayı:5, Eylül-Ekim 1974.
- _____, "Mâturîdî ve Eş'arî Mezhepleri Hakkında Bir Tetkik", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, sayı: 2, Mart-Nisan 1975.
- Öz, Mustafa-Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmailiyye", *DİA*, XXIII/129.
- Öz, Şaban, "Şîa'nın Aslı ve Doğuşu Üzerine Görüşler", *e-Makâlât-Mezhep Araştırmaları Dergisi*, I/2, (Güz-2008), 29-47.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990.
- _____, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul 2001.
- _____, "Hasan Sabbah", *DİA*, İstanbul 1997, XVI/347.
- Özbek, Durmuş, "el-Üşî ve Kasîdetü'l-Emâlî", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Konya 1994.
- Özdeş, Talip, *Mâturîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İstanbul 2003.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 2006.
- _____, "Ali el-Kârî", *DİA*, İstanbul 1989, II/403-405.
- _____, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, İstanbul 1997, XVI/25.
- _____, "Kefevî, Mahmud b. Süleyman", *DİA*, Ankara 2002, XXV/185-186.
- _____, "Sadrüşşehid", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV/426.
- Özen, Şükrü, "IV.(X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mutezile-Mücadelesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, İstanbul 1997.
- Özervarlı, M. Sait, *Alâeddîn el-Usmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, İstanbul 2005.

- ____, "el-Emâlî", *DİA*, İstanbul 1995, XI/73.
- ____, "Selefiyye", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/399-402.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Selçuklular", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/371-375.
- ____, "Mâverâünnehir", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII/177-180.
- el-Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin (493/1099), *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, thk. Hans Peter Linss, Kahire 1963.
- ____, *Ehli Sünnet Akaidi*, trc., Şerafeddin Gölcük, İstanbul 1994.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman (604/1207), *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sûrûr I*, (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alemeti), çev., Ahmed Ateş, Ankara 1999.
- er-Râzî, Fahreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (606/1200), *İ'tikâdâtü'l-Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, nşr. Ali Sami en-Neşâr, Kahire 1938.
- ____, *Münâzarât*, nşr., Fethullah Huleyf, Beyrut 1967.
- ____, *Kitâbü Meâlimü Usûli'd-Dîn*, thk., Semih Değim, Beyrut 1992.
- Râzî, Seyyid Murtazâ b. Dâî Hasanî, *Tabsiratü'l-Avâm fî Ma'rifeti Makâlâtü'l-Enâm*, thk., Abbas İkbâl, Tahran 1313.
- er-Reyhâvî, Muhammed b. Süleyman el-Halebî, *Nuhbetü'l-Leâli li Şerhi Bedi'l-Emâlî*, İstanbul 1985.
- Rudolph, Ulrich, *al-Maturîdî und Die Sünnitische Theologie in Semerkand*, Leiden New York-Köln 1997.
- ____, "Mâturîdîliğin Ortaya Çıkışı," çev. Ali Dere, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara 2003, ss. 295-304.
- Rugoft, Milton, *Marco Polo Doğu ve Batı Kaynaklarında Çin Seyahatnâmesi*, çev., Hande Loddö, İstanbul 2003.
- es-Sâbûnî, Nureddin Ahmed Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr (580/1184), *el-Bidâye fî Usûlid-Dîn*, thk. Bekir Topaloğlu, Ankara 1982.
- es-Safedî, Selâhuddîn Halil b. Aybek b. Abdillâh (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, thk. Helmut Ritter-Franz Steiner Verlag ve arkadaşları, Wiesbaden 1962-1997.

- Salih, Suphi, *İslâm Kurumları*, trc. İbrahim Sarmış, Ankara 1999.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001.
- _____, "Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri", *Türkler* 5, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Sâlim Koca), Ankara 2002, ss. 498-508.
- _____, Sarıkaya, Saffet, *İslâm Mezhepleri*, Isparta 2004.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Te-mîmî (562/1167), *el-Ensâb*, nşr., Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1988.
- es-Semerkandî, Alâuddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (539/1144), *Mîzânü'l-Usûl fî Netâici'l-Ukûl*, Katar 1404/1984.
- _____, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, Beyrut 1984.
- es-Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Hanefî (373/983), *Tenbîhu'l-Gâfilîn ve Bostanü'l-Ârifîn*, Beyrut 1986.
- _____, *Kitâbu Mukadime-i Ebi'l-Leysi's-Semerkandî*, Erzurum 1987.
- _____, *Kitâbü't-Tefsir*, Beyrut 1985.
- _____, *Ukûbetü Ehli'l-Kebâir*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1985.
- _____, *Şerhu Fıkhi'l-Ekber*, Haydarabad 1321.
- es-Semerkandî, Ebû'l-Kâsım İshâk b. Muhammed Hakîm (342/953), *Kitâbü's-Sevâdi'l-Azam*, İstanbul 1887.
- _____, *Terceme-i es-Sevâdi'l-A'zâm*, thk., Abdülhay Habîbî, Tahran 1348.
- es-Semerkandî, Ebû Seleme Muhammed b. Muhammed (IV/X. asrın ortaları), *Cümelü Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmet Saim Kılavuz, İstanbul 1989.
- Serkis, Yusuf b. İlyas b. Musa ed-Dimeşkî (1351/1932), *Mu'cemü'l-Matbûatü'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe*, Kahire 1928.
- Schimmel, Annemaria, *Tasavvufun Boyutları*, çev., Ender Gürol, İstanbul 1982.
- es-Serahsî, Şemsüleimme Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Sehl (483/1090), *el-Mebsût*, Kahire 1324, X/191, XX/139.

Sevim, Ali, "Selçuklular-Mısır Fatimî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri II, Ankara 1981.

_____, "Azîmî", DİA, İstanbul 1991, IV/330.

_____, "Mir'âtüz-Zemân Fî Târîhi'l-Âyân (Kayıp Uyûnu't-Tevârihten naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzî", Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIV, S. 18 (1989-1992) Ankara 1992.

_____, Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbn Adim (Seçmeler), Ankara 1987

_____, Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi, Ankara 1989.

Sezgin, Fuad, Târîhu Türâsi'l-Arabî, çev. Mahmud Fehmi Hicazi, Riyad 1982-1988.

_____, Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS), Leiden 1967-1984.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddîn Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu (654/1257), Mirâtü'z-Zemân fî Târîhi'l-Âyân, nşr., Ali Sevim, Ankara 1968.

Speight, R. Marston, "Mâturîdî", The Encyclopedia of Religion, Volume: 9, Newyork-London, 1987, ss. 285-286.

Strothmann, R., "Şî'a", İA, XI/509

Subkî, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvahhâb b. Ali b. Abdülkâfî (771/1369), Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ, nşr. Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettah M. el-Hulv, Kahire 1385/1965.

es-Suyûtî, Celâluddîn Ebû'l-Fazl Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), Târîhu'l-Hulefâ, Mısır 1371/1952.

es-Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Bekrî, Tabakâtü's-Sûfiyye, Kahire 1953.

Şah Veliyullah Dehlevî-Nablûsî-Süyûtî-Şeyh Davûd- Sıdık Hasan Han, Mezheplerin Doğuşu ve İçtihat Tartışması, çev. Şükrü Özen, İstanbul 2003.

Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (548/1153), el-Milel ve'n-Nihal, nşr. Emir Ali Mühennâ-Ali Hasan Fâûr, Beyrut 1993.

- _____, *el-Milel ve'n-Nihal İslâm Mezhepleri*, trc. Mustafa Öz, İstanbul 2005.
- Şeşen, Ramazan, "Alparslan'ın Hayatıyla İlgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyât Mecmuası*, XVII, (1972).
- Taftazânî, Mesud b. Ömer b. Abdillâh b. Sa'duddîn (792/1389), *Şerhu'l-Akâid*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.
- _____, *Şerhu'l-Makâsid*, İstanbul 1277.
- _____, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi* (Şerhu'l-Akâid), trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.
- Tan, Muzaffer, "Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri" *EKEV*, 13/39 (2009).
- Tanci, Muhammed b. Tavit, "Abu Mansûr al-Mâturîdî", *AÜİFD*, C. IV (1955).
- _____, *İslâm Tasavvufu Üzerine*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul 2002.
- Taneri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8-9 (1967).
- Togan, Zeki Velidi, *Umum Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1949.
- Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara 1988.
- Tosh, John, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan, İstanbul 1998.
- Tosun, Necdet, *Bahâeddîn Nakşibend Hayatı, Görüşleri ve Tarikatı*, İstanbul 2002.
- Tritton, A. S., "An Early Work from the School of al-Mâturîdî", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London 1966, parts 3-4.
- Turan, Ahmet, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Samsun 1993.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1999.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969.
- _____, "Selçuk Kervansarayları", *Belleten* XXXIX (1946), 471-496.
- _____, "Türkler ve İslâmiyet", *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, 16.
- _____, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1984, 91, 95;
- Türkdoğan, Orhan, *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi*, İstanbul 1995.

- Uludağ, Süleyman, *Hucvirî Kesfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, İstanbul 1982.
- _____, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1981.
- _____, *Fahrettin Râzî*, Ankara 1991.
- _____, *Taftazânî Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi ve Şerhu'l-Akâid*, İstanbul 1982.
- Unat, Faik Reşit, *Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1994.
- Uyar, Mazlum, *İmamiyye Şiasında Düşünce Ekolleri Ahbârilik*, İstanbul 2000.
- _____, *Şif Ulemânın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul 2004.
- _____, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, İstanbul 2008.
- Uzunpostalcı, Mustafa, "Burhâneddîn el-Buhârî", *DİA*, İstanbul 1992, VI/436.
- Ünal, Halit, "Attâbî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, İstanbul 1991, IV/93.
- el-Üsmendî, Alâeddîn Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkandî (552/1157), *Lübâbü'l-Kelâm*, thk. Muhammed Said Özervarlı, İstanbul 2005.
- Üzüm, İlyas, "Saffâr, Ebû İshâk", *DİA*, XXXV/462-463.
- Watt, W. Montgomery, "The Problem of al Mâtürîdî", *Melanges d'Islamologie: olume dedie a la memorie d'Armond Abel* (editör: Pierre Salmon), Leiden 1974.
- _____, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara 1981.
- _____, "al-Ghâzâlî", *EI*, II/1038-1041.
- _____, *İslâmî Tetkikler: İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, çev., Süleyman Ateş, Ankara 1968.
- Wensinck, A. J., "Nesefî", *İA*, IX/199.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Akâidü'n-Nesefî", *DİA*, İstanbul 1989, II/218.
- _____, "Bahru'l-Kelâm", *DİA*, İstanbul 1991, II/516.
- _____, "Eş'ariyye", *DİA*, İstanbul 1995, XI/447-455.
- _____, "Ehl-i Sünet", *DİA*, İstanbul 1994, X/525-530.

- _____, "Mâtüridiyye", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII/165-175.
- _____, "Nesefî, Ebû'l-Muîn", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/568-570.
- Yazıcı, Nesimi, "Hoca Ahmed Yesevî Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşum ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler", *Yesevîlik Bilgisi*, Ankara 2000, 61-72.
- Yazıcı, Tahsin, "Belh", *DİA*, İstanbul 1992, V/411.
- Yazıcıoğlu, M. Sait, "Mâtürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî", *AÜİFD*, C. 27 (1985).
- Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İstanbul 1980.
- Yeşilyurt, Temel, *Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, Malatya 2000.
- Yılmaz, Hasan Kamil, "Ebû Ali Farmadî", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, VII, İstanbul 1995, 27-30.
- Yılmaz, Nusrettin, "İslâm Düşüncesinin Tasavvuf ve Kelâm Alanında Bir Karşılaştırma: Kelabazi ve Mâtürîdî", *Darende İlahiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Yıl: 1, Cilt: 1, sayı: 1, Daren-de 1995, ss. 73-90.
- Yurdağür, Metin, "Kurucusundan Sonra Mâtüridiyye Mezhebinin En Önemli Kelâmcısı Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin Hayatı ve Eserleri", *Diyanet Dergisi*, 21 81985), sayı: 4, ss. 27-43.
- ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî, *İthâfî's-Saadeti'l-Muttekin bi Şerhi İhyâ-i Ulûmî'd-Dîn*, Dâr-ru'l-Fikr, trz.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk., Şuayb el-Arna-ut-M. Nuaym el-Araksûsî, Beyrut 1996.
- _____, *el-İber fî Haberi men Ğaber*, thk., Ebû Hacer Muhammed es-Said b. Bisyûnî, Beyrut 1985.
- _____, *Düvelü'l-İslâm*, Haydarâbâd 1337.
- _____, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Beyrut trz.
- ez-Ziriklî, Hayreddîn *el-A'lam ve'l-Esmâ*, Kahire 1954-1959.

DİZİN

A

- Abbâsî Devleti 29
Abbâsî Halifeleri 18, 22, 29, 30
Abbâsî Halifesi 17, 30, 32, 33, 34, 43
Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh 32
Abbâsîler 20
Abbâsî ve Selçuklu devletleri 46
Abdülcelil Kazvinî 21
Abdülhâlık Gucdüvânî 168
Abdülkâhir el-Bağdâdî 45
Abdülkerim el-Kuşeyrî 24
Abdûlmecid Türkî 181
Abdûlmelik b. Attaş 47
Abdurrahman el-Hâzinî 39
âbideler 38
Aden 35
Afganistan 192
Ahmed Ateş 20, 214
Ahmed b. Mahmud 21, 50, 51, 77, 114, 120, 121, 141, 144, 155, 160, 178, 195, 198, 212, 214
Ahmed Yesevî 56, 59, 67, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 202, 203, 204, 212, 219
Ahmet Yesevî'nin kabri 172
Ahmet Ocak 27
Akdeniz 35, 39
Akdeniz kıyıları 39
akıl 58
akıl-nakil dengesi 70, 190
aklını kullanarak Allah'a inanma 150
Alâeddîn el-Üsmendî 25, 56, 69, 102, 128, 146, 149, 150, 151, 181
Alamut kalesi 47, 48
Ali b. Ebî Talib 41
Ali Bardakoğlu 114
Ali Sevim 18
Allah'ın tekvin sıfatı 56
Allâme 162
Alparslan 21, 34
Alpilik 35
amelde Hanefî 52
amelde Şâfiîlik 53
Amîdûlmülk Kündürî 32, 34
Anadolu 20, 31, 32, 34, 35, 36, 80, 104, 170, 171, 173, 190, 197, 199, 202
Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev 20
Âne kasabası 33
Aral Gölü 35
Arapça 156
Arapça şerh 180
Arap ve Acemleri 48
Arslan Argun 36
Arslan Besâsirî 32, 33
Artuk Bey 35
Ashâbu Ebî Hanîfe 102, 158
Ashâbu Ebî Mansûr el-Mâturîdî 158
Aşîrbek Müminov Kurbanoglu 27
aşırı Şiîler 44
astronomi 39, 191
Asya 31
Ata 175
Atabeklerin hükümrânlığı 38
Atsız 35
ayet ve hadislerin incelikleri 191
ayet ve hadislerin lafızları 192
Azerbaycan 32, 34, 37

B

Bağdat 23, 29, 30, 32, 33, 36, 37, 41, 43, 44, 51, 52, 53, 54, 57, 64, 66, 67, 70, 79, 101, 109, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 144, 149, 161, 165, 166, 167, 168, 206, 211, 212
 Bağdat muhaddisi 52
 Balkanlar 192
 barış teklifi 34
 Barthold 40, 57
 başkent 32, 95
 Basra 37
 Batı 27, 35, 48, 214
 Bâtınî 45, 50
 Bâtınî davetçiler 46, 47
 Bâtınî devlet 49
 Bâtınî grup 46
 Bâtınîler 21, 36, 45, 46, 49, 63
 Bâtınîleri Selçuklu devletine karşı kıskırtan 47
 Bâtınîlerle mücadele 37
 Bâtınîlik 37, 49
 Bâtınîliğe reddiye 49
 Bâtınîliğin üssü 47
 Bâtınîlik 9, 40, 42, 45, 59, 192
 Bâtınîlikle mücadele 54
 bâtinî manalar 45
 Bâtınî merkezler 48
 Bâtınî reisler 47
 Bâtınî tehlike 50
 Bâtınîyye 45, 50
 Bedrüddîn el-Aynî 17
 Belh 32, 53, 70, 71, 87, 93, 97, 101, 145, 146, 160, 161, 211, 219
 Belhe oğlu Ayaz 160
 Belhli Müslümanları 101
 Berkıyruk 36
 Besâsiri 33, 43
 Beyrut 15, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 31, 41, 46, 50, 52, 53, 55, 65, 78, 82, 90, 97, 100, 107, 116, 118, 149, 153, 183, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 214, 215, 217, 219
 bidat 62, 81
 bilgi elde etmenin yolları 59
 biyografik eserler 15
 Bizans İmparatoru 34
 Bizans ordusu 32

bozkır göçebeleri 172

Buhara 27, 63, 67, 70, 73, 74, 87, 93, 96, 107, 114, 115, 116, 123, 130, 132, 133, 136, 137, 140, 145, 146, 147, 149, 153, 156, 159, 164, 166, 171, 186, 189, 204, 208
 Buharalı 189
 Büşenc 32
 Büveyhî hükümdarı 30
 Büyük Selçuklu devleti 38
 Büyük Selçuklular 27, 29, 30, 31, 32, 40, 43, 44, 47, 48, 49, 55, 112, 113, 120, 121, 122, 123, 125, 207
 Büyük Selçuklu tarihi 20
 büyük veliler 63

C

camî 38, 119, 172
 Carl Brockelmann 79
 cedel 66
 Celâlî takvimi 39
 Ceyhun nehri 130
 cinayetler 49
 cinlerin cennete girip girmemesi 131
 Claude Salame 140, 177, 211
 coğrafya 16, 18, 24
 Cuma hutbeleri 30, 118

Ç

Çin Seddi 35

D

dalâlet 62
 Dandanakan zaferi 31, 32
 Dâru'l-Cüzcâniyye 74, 77, 81, 88, 103, 123, 144, 145
 davetçiler 37, 46, 47
 Davut 32
 devletçilik 39
 devlet işleri 31
 devletler 31
 devlet memuru 31
 devlet politikası 41
 devlet yönetimi 31
 Deylem dağları 48
 Deylemliler 47
 dinî ilimler 39
 Diyarbakır 37

- Doğu 27
Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdarı 35
Doğu Türkistan 192
Dünya Sultanı 33
düşünce ekolleri 11
- E**
Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî 16
Ebû'l-Hasanî'l-Harkânî 64
Ebû'l-Kasım el-Cürcânî 65, 66
Ebû'l-Meâli el-Cüveynî 34
Ebû'l-Muîn en-Nesefî 12, 14, 22, 23, 25, 56, 71, 75, 77, 79, 81, 82, 95, 97, 99, 101, 102, 105, 107, 110, 111, 116, 117, 129, 130, 132, 133, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 150, 151, 152, 162, 165, 166, 167, 176, 177, 178, 180, 182, 185, 188, 191, 219
Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî 12, 14, 22, 25, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 73, 74, 94, 98, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 143, 145, 147, 148, 185
Ebû Ali el-Farmedî 56, 65, 66, 67, 167
Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Buhârî el-Kelâbâzî 58
Ebû Cafer Muhammed b. Hasan et-Tûsî 44
Ebû Hanîfe'den Ebû Mansûr el-Mâturidî'ye kadar Hanefîlerin kelâmi görüşleri 27
Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşleri 71
Ebû Hanîfe'nin takipçisi 78
Ebû Hanîfe ile Mâturidî'nin fikirleri 143
Ebû Kasım Cürcânî 64, 65
Ebû Muhammed el-Cüveynî 54
ed-Deylemî 46
edebiyat 16
efdaliyyet 131
Ehl-i Beyt 46, 48, 61, 62
Ehl-i Beyt'in mağduriyeti 48
Ehl-i Beyt mensupları 46
Ehl-i Hak mezhebi 61
Ehl-i Sünnet 9, 11, 12, 15, 40, 41, 50, 55, 57, 59, 67, 73, 74, 76, 77, 89, 91, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 121, 129, 131, 132, 134, 135, 137, 142, 148, 149, 151, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 168, 173, 174, 175, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 192, 202, 207, 213
Ehl-i Sünnet'in en büyük kolu 9
Ehl-i Sünnet'in Mâturidîlik kolu 175
Ehl-i Sünnet mensupları 57
Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat 12, 40, 59, 76, 91, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 109, 110, 112, 113, 117, 131, 135, 142, 149, 154, 160, 161, 178, 183, 184, 187, 188, 189, 192
el-Muktedî Billâh 35
el-Mustansır 47
elçilik 44
Emevîler 14, 20, 41, 212
Emevîler 48
Emir Çavlı 49
en büyük Sultan 38
Endonezya 192
ensâb 16
Erdoğan Merçil 21
Ermeniyeye 37
es-Sülemî 57
es-Sultânü'l-A'zâm 38
Eş'arî âlim 110
Eş'arî mütekellim 53
Eş'arî karşıtı siyaseti 64
Eş'arîlere karşı yürütülen siyaset ve sonuçları 24
Eş'arîlere lanet 34
Eş'arîlere lanet okunması 118
Eş'arîlerin lanetlenmesi 34
Eş'arîlik 41, 53
Eş'arîliğin meşhur mezhep haline gelmesi 67
Eş'arîlik 15, 41, 52, 96, 114, 118, 198
Eş'arîlikte tevîl 191
Eş'arî mezhebi 127
Eş'arî sûfî âlimler 67
Esad Efendi nüshası 23
eski din 45
eski din ve kültür mensupları 46
Ethem Ruhi Fıglalı 79
evliya 57, 65
Evliyâyîye 59, 60
evliyanın kerameti 157

F

F. N. Uzluk 20
 Fahreddin er-Râzî 16, 39, 54, 55, 106, 107,
 108, 155, 159, 197
 Farmed 65
 Farmez 65
 Farsça 20, 21, 61, 163
 farzlar 46
 Fatih-Süleymaniye Medreseleri 72
 Fatıma 41
 Fâtımî hâkimiyeti 35
 Fâtımî halifesi 33, 47, 48
 Fâtımîler 30, 34, 46, 47, 48, 210
 Fâtımîlere biat 48
 fedâi 48
 felsefî akımlar 45
 Fergana bölgesi 164
 fıkıh 66
 fıkıh icâzetnâmeleri 72
 fıkıh usûlü 66, 153, 182, 183
 fıkıh ve kelâm 77
 fikirlerin doğuşu 14
 fikirlerin veya nazariyelerin teşekkülü
 14
 Filistin 35, 216
 Fuat Köprülü 11

G

gaipten haber veren 57
 Gazne 37, 117, 192
 gerçek sûfiler 59

Ğ

Ğaliyye 42

H

hac 49
 Hâcegân tarikatı 57
 Hacı Bektaş-ı Veli 174
 Haçlı Seferleri 36
 hadis 150
 hadis hafızı 52
 hakiki sûflik 58
 Halep 34, 121, 143, 146, 147
 halife 33, 35, 41, 54
 Halife el-Müstekfî Billâh 30
 Hâliyye 61
 Halk 157

Hamdûn el-Kassâr 58
 Hanbelîler 51, 53
 Hanbelîlerin Mutezililere tepkisi 51
 Haneî, Şâfiî rekabeti 108
 Haneî-Mâtürîdî 125
 Haneî-Mâtürîdî âlimler 12, 19, 22, 23,
 40, 55, 59, 60, 63, 92, 102, 108, 126, 128,
 136, 137, 161, 175, 185, 186, 191
 Haneî-Mâtürîdî âlimleri 51
 Haneî-Mâtürîdî anlayışı 140
 Haneî-Mâtürîdî eser 117
 Haneî-Mâtürîdî çizgi 181
 Haneî-Mâtürîdî fukaha 23
 Haneî-Mâtürîdî kaynaklar 25
 Haneî-Mâtürîdî kaynakları 25, 176
 Haneî-Mâtürîdî kolu 50
 Haneî-Mâtürîdî kültürü 70
 Haneî-Mâtürîdîler 22, 56, 62, 82, 85, 97,
 101, 125, 126, 128, 129, 166, 167, 189
 Haneî-Mâtürîdîliği 99, 112, 117, 118,
 128, 143, 146, 153, 165
 Haneî-Mâtürîdîliğinin yayılması 116
 Haneî-Mâtürîdîlik 13, 63, 112, 113, 118,
 124, 192
 Haneî-Mâtürîdî özdeşleşmesi 80
 Haneî-Mutezilîler 51
 Haneî-Mutezili muhaddis 52
 Haneî âlim 77, 93, 109, 122, 159, 161,
 186
 Haneî âlimler 12, 23, 24, 27, 40, 56, 58,
 69, 70, 74, 75, 77, 93, 95, 101, 102, 105,
 107, 108, 109, 113, 141, 153, 184, 187,
 190, 191
 Haneî âlimleri 12, 56, 95, 102, 111, 119,
 122, 128, 133, 159, 187, 188, 189
 Haneî fakih 53, 160, 164
 Haneî mutasavvîf 166
 Haneî Buhara Kolu İcâzetnâmesi 73
 Haneî eğitimi 40
 Haneî fakih 78
 Haneî fakihler 24, 78, 80, 189
 Haneî fakihlerin hal tercümeleri 23
 Haneî fıkhi 121
 Haneî kadınlar 125
 Haneî kelâm âlimleri 79
 Haneîler 55, 64, 80, 85, 90, 93, 94, 96, 97,
 107, 108, 110, 119, 120, 123, 128, 129,
 148, 153, 165, 189, 190

- Hanefîleri itikatta Mutezileye meyl etmemeleri 64
 Hanefîler ve Şâfiîler 55, 129
 Hanefîlik 40
 Hanefîliğin bölgede yayılması 71
 Hanefîliğin Mâtürîdîlikle özdeşleştirilmesi 80
 Hanefîliğin sadece fıkıh mezhebi olmadığı 63
 Hanefîliğin temel kaynakları 185
 Hanefîliğin ve Mâtürîdîliğin yayılması 40
 Hanefîlik 13, 70, 71, 72, 78, 79, 80, 108, 121, 124, 140, 187, 188
 Hanefîlik ile Mâtürîdîlik arasındaki bu ilişki 72
 Hanefî Mâtürîdî âlimler 129
 Hanefî mezhebi 40, 113
 Hanefî mezhebinin mutaassıp koruyucuları 40
 Hanefî Semerkant Kolu İcâzetnâmesi 73
 Hanefî topluluk 108
 Hanefî ve Şâfiîler 55
 Hanefî veya Şâfiî mezhebi 114
 Hanefîyye 12, 13, 23
 Haremeyn 37, 54, 65, 66, 127
 Hariciler 48
 Hasan b. Musa 32
 Hasan Sabbah 37, 46, 47, 48, 49, 213
 Hazar Denizi 35, 48
 Hemedan 37, 117, 125, 160, 165
 Herat 32, 53, 166
 Hicaz 31, 35, 67
 Hicaz bölgesi 31
 Hikmet 175
 hilâfiyât 66
 Hindistan 23, 173, 192
 Hindistan âlimleri 23
 Hint Okyanusu 35
 Horasan 9, 12, 20, 28, 32, 35, 37, 38, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 64, 66, 67, 71, 79, 80, 82, 93, 97, 108, 110, 115, 117, 118, 122, 125, 127, 128, 130, 133, 140, 159, 160, 161, 162, 166, 168, 173, 175, 185, 187, 191, 192, 201, 209
 Horasan hacıları 49
 Horasanlı 114
 Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde-ki âlimler 12
 Hubbiyye 59, 60
 Hulûliyye 59, 60
 Hûririyye 60
 Hûriyye 59
 Hüseyinî 37, 38
 hutbeler 33
 Hûzistan 48
 Hz. Âdem 17, 18, 19
 Hz. Ali 48
 Hz. Ali'nin ilah veya peygamber olduğunu iddia eden 42
 Hz. Hüseyin 46
 Hz. Muhammed 18, 72
 Hz. Peygamber 18
 Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünneti 62
- I**
- Irak 20, 31, 33, 35, 38, 41, 57, 66, 110, 112, 114, 148, 149, 159, 199, 200, 201, 212
 İrakeyn 37
- İ**
- ibadet ve sosyal ilişkiler 11
 İbâhiyye 46, 59, 60
 İbn Fazlullah el-Ömerî 109
 İbn Hallikân 17
 İbn Süzenî'nin cenazesinin telkini 51
 İbn Teymiyye 78
 İbnü'l-Esir 17, 19
 İbnü'l-Kesir 19
 İbnü'l-Kesir 73, 75, 76, 77, 139, 140, 147, 162, 165, 177, 188, 189, 190
 icâzet silsilesi 73
 icâzetnâme 72, 73, 74, 139, 140, 189
 icâzetnâme silsilesi 74
 iç isyanlar 37
 iç karışıklıklar 36
 ilham 58, 59, 63
 İlhamiyye 61
 ilk sûfiler 58
 İmam 162
 İmam Gazâlî 49, 54, 56, 66, 67
 İmam Kuşeyrî 67
 İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik 26
 İmam Mâtürîdî'nin görüşleri 12, 70
 İmam Mâtürîdî'nin hoca silsilesi 72

İmam Mâtürîdî'nin ismi 15
 İmam Mâtürîdî'nin öğrencisi 131
 İmam Mâtürîdî'ye atf 179
 imamet 56, 142, 152
 imamet'in şartları 152
 İmam-ı Azam 52
 İmam-ı Azam Ebû Hanîfe 9, 11, 12, 43, 70, 71, 72, 78, 81, 120, 123, 141, 166, 172, 174, 177, 178, 188, 189
 İmam-ı Azam ve İmam Mâtürîdî'nin görüşleri 149
 İmâmiyye 41, 42, 44, 213
 imârethâneler 38
 intihar 48
 İsfahân 32, 35, 36, 37, 47, 49, 53, 117, 125, 166
 İslâm âlimleri 66
 İslâm beldeleri 124
 İslâm coğrafyası 29
 İslâm dünyası 29, 30, 38
 İslâm dünyasındaki başıboşlukla mücadele 30
 İslâm kaynakları 14
 İslâm medeniyeti 39
 İslâm Mezhepler Tarihi 13
 İslâm Mezhepleri 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 41, 42, 52, 53, 70, 201, 203, 209, 212, 213, 215, 217
 İslâm Sultanları 40
 İslâm şeyhleri 57, 137
 İslâm tarihçileri 17
 İslâm tarihi 18
 İslâm'a aykırı takım sûfî fırkalar 59
 İslâm'ın doğru anlaşılabilir olarak yayılması 57
 İslâm'ın doğru anlaşılması 11
 İslâm'ın esasları 45
 İslâm'ın temel kaynakları 45
 İslâm'ın ve Ehl-i Sünnet'in daha gayretli savunucuları 40
 İslamlaşma 34, 172
 İsmâiliyye 42, 45, 47
 İsnâ Aşeriyye 42, 43, 47
 İstanbul kütüphaneleri 23
 istidlâl 58
 istivâ ayeti 81
 itikadî mezhep 190
 itikatta Eş'arî 53, 121, 125
 itikatta Eş'arî amelde Şâfiî mezhebine mensup 125

itikatta imam 153, 188, 189
 itikatta itizal fikri 51
 itikatta Mâtürîdî 80, 113, 167, 168, 188
 itikatta Mutezili 51, 52, 136
 itikattaki mezhepler 101
 itizal 51, 79, 109, 110, 118, 189
 itizal fikri 109
 ittifak 154
 İzmirli İsmail Hakkı 79

K

kadılık görevleri 51
 Kafkaslar 173, 192
 Kafkasya 34
 kamlar 57
 Karahanlılar 35, 40, 95, 113, 114, 185, 207
 Karahıtaylar 116
 Karâmita 45, 63, 137
 kargaşa 49
 Karmatiler 45, 136
 Kartar 183
 Kâsan 20
 Kaşgar 35
 Kâtip İsfahânî 20
 Kazakistan 170, 173
 Kazvin 48, 124
 Kelâm 25, 51, 54, 55, 56, 58, 69, 75, 79, 80, 95, 96, 102, 104, 105, 106, 111, 128, 138, 140, 141, 142, 146, 149, 150, 151, 175, 176, 178, 181, 184, 191, 194, 198, 206, 207, 211, 214, 217, 218, 219
 kerâmet 57, 59, 62, 137
 kerametler 102, 172
 Kerhliler 43
 Kerîmüddîn Mahmud Aksarayî 20
 Kerrâmiler 56
 Kerrâmiler 55
 Kerrâmilerin sayısı 56
 Kerrâmiyye 15, 41, 55, 56, 106, 142, 151, 157, 180, 209, 211
 Kerrâmiyye 56
 kervansaraylar 38
 kethüdâlık 114
 Keysâniyye 42
 Kıdvetü'l-Ferikayn 145
 Kirman 10, 31, 37, 48, 49
 Kirman Selçukluları 31

Kıvâmu'ddîn Burslan 20, 201
kronolojik 17, 18, 19, 130, 176

kudret 131

Kudûs 35

Kûfe 37, 145

küllîye 172

Kündürî 24, 32, 34, 51, 64, 118, 119, 125, 128

Kündürî'nin vezirliği 51

Kur'ân okuyucuları 137

Kur'ân ve Sünnet'in zahiri manaları 45

Kuşeyrî 34

Kuşeyriyye Medresesi 65

Kutalmış 34, 35

Kutalmış oğlu Süleymanşah 35

L

Londra 20

M

M. Nuri Gençosman 20

Madelung 26

makâlât 16

Malazgirt 34, 35, 121, 204

Malezya 192

Mâlikiler 53

Mansûr 35

mantık 66

Mâtürîdî'nin eserleri 94, 102

Mâtürîdî'nin fikirleri 143, 151

Mâtürîdî'nin itikadî görüşleri 108

Mâtürîdî âlimler 22, 28, 51, 87, 104, 116

Mâtürîdî âlimlerin isimleri 28

Mâtürîdî kaynaklar 102

Mâtürîdî kelâmının ilk kaynakları 176

Mâtürîdîliğe ait temel kaynaklar 12

Mâtürîdîliğin ana kaynakları 175

Mâtürîdîliğin arka planı 70

Mâtürîdîliğin çıkış merkezi 22, 186

Mâtürîdîliğin geniş kitlelere ulaşması 169

Mâtürîdîliğin Hanefîlik ile ilişkisi 70

Mâtürîdîliğin oluşumu 9

Mâtürîdîliğin Selçuklular döneminde algılanışı 9, 28

Mâtürîdîliğin Selçuklular döneminde

hangi şartlarda gelişip yayıldığı 13

Mâtürîdîliğin Selçuklular dönemindeki yayılışı 27

Mâtürîdîliğin Selçuklular döneminde yayılışı 16, 26

Mâtürîdîliğin yayılışı 9, 27, 28, 41, 160, 187

Mâtürîdîlik 13, 112

Mâtürîdîlik ismi 110

Mâtürîdîlik mezhebi 41, 142

Mâtürîdî şahsiyetler 22

Mâtürîdî ve Eş'arî âlimler 56

Mâtürîdî ve Tâbileri 12

Mâtürîdiyye ismi 109, 110

Mâverâünnehir 9, 12, 26, 27, 28, 34, 35, 37, 39, 45, 46, 47, 55, 67, 71, 76, 79, 82, 89, 93, 94, 97, 99, 102, 107, 110, 114, 115, 117, 122, 125, 126, 130, 133, 140, 148, 149, 170, 173, 185, 186, 191, 192, 197, 213, 214

Mâverâünnehirli Hanefî âlim 69

Mâverâünnehirli Hanefî âlimler 40, 107

Mâverâünnehirli Hanefî âlimleri 59

Mazdekiyye 45

Mecdülmülk Ebû'l-Fadl Esad b. Muhammed 44

Mecusiler 46

Mecusilik 45

medreseler 38, 51, 112, 121, 124, 125

melikler 49, 115

Melikşah 21, 35, 44, 121

Melikşah'ın komutanları 35

Melikşah dönemi 35

Melikü'd-Dünyâ 33

Melikü's-Şark ve'l-Garb 35

menkibeler 172

Menkıbevî anlatım 171

Merginan 160, 164

Merv 22, 32, 53, 65, 71, 97, 145, 160, 161, 166, 168

mescitlerin giriş kapıları 43

Meşhed 44

metot ve kaynaklar 9

mezhepler arası mücadeleler 29

Mezhep taassubu 30

milel-nihal 16

Mısır 15, 30, 31, 47, 48, 49, 50, 53, 104, 140, 205, 206, 216

Mısır ve Suriye 30

Moğol istilası 140, 141, 177

Montgomery Watt 79

müderis 53, 74, 77, 103, 127, 145
 müderisler 101, 161
 müderislik 54, 101, 143, 161
 müellifler 16
 Müfessir Ebû Yusuf el-Kazvinî 51
 müftü 54, 74, 77, 103, 123, 132, 133, 145
 Muhalif âlimler 159
 Muhammed Abdülhay el-Leknevî 23
 Muhammed b. Mecdüddîn 21
 Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî 21
 Muhammed Ebû Zehra 114
 Muhammed İkbâl 20
 Muhammed Tapar 36, 37
 Muhammed Tapar 37
 Muizziddevle Ahmed 30
 Muktefi Liemrillah dönemi 17
 Mülâhhide 45
 Muminov Aşirbek Kurbanoglu 39
 münazaracı 74, 77, 103, 132, 145
 Musa el-Kâzım 43
 Müslüman halk 67
 müstakil bölümler 17
 Musul 32, 37, 53
 Musul kadılığı 53
 mutaassıp 40, 52, 113
 mutasavvıf 65, 170
 mutasavvıflar 57, 58, 59, 64, 66
 Mütecâhile 59, 61
 mutedil Şiîler 44
 Mütেকâsile 59, 61
 müteşâbih ayetler 192
 Mutezile 15, 41, 50, 51, 52, 63, 79, 89, 94,
 96, 105, 106, 109, 110, 118, 119, 136, 142,
 150, 151, 154, 157, 158, 178, 180, 199,
 212, 213
 Mutezile'nin nüfuzu 52
 Mutezili 50, 51, 52, 64, 79, 108, 110, 118,
 119, 136, 137
 Mutezili âlimler 51
 Mutezili fikirler 51
 Mutezili fikirleri benimseyenler 50

N
 Nakşibendilik 57, 66
 Nakşibendî silsilesi 65
 namaz 45
 Necati Lügal 19
 Nisâbûr 32, 51, 53, 54, 55, 56, 64, 65, 66,

70, 123, 127, 191
 Nizâmiye Medreseleri 41, 53, 101, 124,
 191
 Nizâmiye Medresesi 49, 53, 54, 67, 120,
 121, 123, 124, 125
 Nizâmiyye 66, 67, 123, 125, 127, 202, 211
 Nizâmülmülk 21, 31, 34, 36, 41, 44, 47,
 49, 50, 53, 54, 55, 64, 65, 67, 112, 113,
 114, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 125,
 126, 127, 128, 189, 212
 Nizârî-İsmâîlî 49
 Nizârî-İsmâîlîler 49
 Nureddin es-Sâbûnî 12, 25, 39, 51, 55, 56,
 77, 95, 96, 100, 106, 107, 108, 110, 130,
 151, 155, 156, 157, 159, 165, 185, 188,
 193, 200

O

Oğuzların Kınık boyu 31
 Oğuzların yayıldığı diğer yerler 33
 Orta Asya 39, 40, 113, 164, 172, 175, 192,
 200, 208
 Orta Doğu 192
 Oruç 45
 Osmanlıca 21
 Osmanlı müellifi 21
 Osman Turan 18, 20, 27, 30, 31, 39, 57,
 67, 114, 198
 otorite boşluğu 36

Ö

Ömer Hayyam 39
 Ömer Nesefî 39, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 69,
 70, 91, 103, 110, 129, 132, 134, 143, 144,
 145, 146, 149, 167, 189, 190

P

Pakistan 192
 Pasin Ovası 32

R

Ramanos Diogenes 34
 Râvend kasabası 20
 Reacherd Nelson Frye 67
 reddiye 21, 49, 56
 rekabet 148
 Rey 37, 47, 51, 53
 rivayet 152

Ru'yetullah 131
Rusya 192

S

Sâbîlik 45
sahabe 169
sahabeyi küfürle itham 42
sahabeyi öven kasideler 43
Sahra 113
Sâmânîler 27, 187
Samanoglu devleti 40
Selçuklu âlimleri 49, 51, 125
Selçuklu askerleri 43
Selçuklu Atabeyleri 32
Selçuklu başkenti 34
Selçuklu Devleti 22, 29, 30, 31, 35, 41, 52, 121, 216
Selçuklu devlet idaresinde vezirler 121
Selçuklu dönemi 42, 56
Selçuklu dönemi Mezhepler tarihçisi 42
Selçuklu döneminin siyasî ve içtimâî durumu 14
Selçuklu hâkimiyeti 160
Selçuklu Hanefî-Mâturîdî âlimleri 10, 104
Selçuklu Hanefî âlimi 113
Selçuklu Hanefî âlimleri 12, 95, 102, 111, 128, 133, 187, 188, 189
Selçuklularda sosyal kurumlar 39
Selçuklular dönemi 9, 11, 13, 15, 16
Selçuklular dönemi İslâm ve Türk tarihi 12
Selçuklular dönemindeki siyasî, içtimâî ve dinî durum 12
Selçuklular dönemindeki sûfilik 57
Selçuklular döneminde Mâturîdîliğin yayılışı 9, 27, 28, 41
Selçuklular döneminin siyasî, tarihî ve içtimâî durumu 17
Selçukluların dinî hayatı 9
Selçukluların din siyaseti 27
Selçukluların hâkimiyeti 110, 160
Selçukluların siyasî, içtimâî ve dinî durumu 9, 21, 31
Selçukluların siyasî ve tarihî yönü 28
Selçuklu muhaddisleri 52
Selçuklu şehzadeleri 32
Selçuklu sûfilere 57

Selçuklu sultanı 32, 34
Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey 30
Selçuklu sultanları 18, 19, 21, 22, 23, 30, 38, 49, 80, 112, 115, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 187, 189
Selçuklu tahtı 35
Selçuklu tarihçileri 79
Selçuklu tarihçisi 30
Selçuklu tarihi 20
Selçuklu toprakları 35, 39, 49
Selçuklu Vekâinâmeleri 19
Selçuklu veziri 65, 121
Selçuklu yönetimi ve halkı 9
Semerkant 22, 27, 37, 69, 70, 71, 73, 74, 78, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 105, 107, 111, 114, 115, 116, 117, 130, 132, 133, 134, 143, 144, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 166, 168, 169, 178, 182, 183, 186, 187, 189, 197, 199
Semerkant İcâzetnâme Kolu 74
Semerkantlı 189
Semerkantlı âlimler 79
Semerkant meşayihî 155
Semerkant vezirleri 149
Semerkant ve Buhara merkezli 27
Sencer b. Melikşah 38
Serahs şehirleri 32
Seyfullah Kara 27
seyyar hastaneler 39
Seyyid Murtaza Râzî 21
Sicistan 32, 37
Sicistan valisi 32
sıfatlar 131
Sirâcüddîn 162
siyasî karar 118
siyasî mezhep 42
siyasî çalkantılar 29
siyasî olaylar 32, 57
siyasî ve mezhebî kavgalar 29
siyasî ve sosyal olaylar 21
Sönmez Kutlu 26, 79
sübjektif 16
sûfî 57, 59, 60, 61, 62, 65, 67, 90, 96, 166, 167, 168, 175, 189
sûfî fırka 59
sûfî fırkalar 59, 60, 62
sûfiler 9, 24, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 161, 167

- sûfilerin hal tercümeleri 24
 sûflik 9, 24, 57, 58, 59, 60, 168, 175
 Sultan Alparslan 31, 34, 35, 39, 53, 113,
 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 128,
 160
 Sultan Berkıaruk 36, 37, 115, 213
 Sultanın büyük oğlu 36
 sultanlar 31
 sultanlık 33, 36
 Sultan Melikşah 31, 35, 36, 39, 43, 49,
 114, 115, 121, 122, 130, 191, 207
 Sultan Rukneddîn Tuğrul b. Arslan Şah
 38
 Sultan Sencer 31, 37, 38, 39, 51, 98, 114,
 115, 116, 117, 122, 123, 160, 164, 169
 sultan ve idareciler 42
 Sünnî ve Cemâat Ehli 135
 Sünnî 21, 30, 33, 40, 42, 43, 44, 51, 66, 67,
 113, 118
 Sünnî Abbâsî halifeleri 30
 Sünnî âlim 21
 Sünnî İslâm dünyası 33, 43
 Sünnî İslâm dünyasının resmen lideri
 43
 Sünnîlik 43
 Sünnîliği korumak 44
 Sünnîliğin iki büyük kolu 112
 Sünnî mezhepler 40
 Sünnî Müslümanlar 30
 Sünnî tasavvuf 66
 Suriye 30, 31, 35, 36, 146, 147, 216
- Ş
 Şâfiî-Eş'arî âlimler 34, 54, 125
 Şâfiî-Eş'arî dayanışması 80, 190
 Şâfiî-Eş'arî eğitim 49, 54
 Şâfiî-Eş'arî eğitimi 53, 126
 Şâfiî-Eş'arîler 121, 125, 128, 189
 Şâfiî-Eş'arîlik 67
 Şâfiî-Eş'arîliği 55, 112
 Şâfiî-Eş'arî sûfiler 67
 Şâfiîler 53, 55, 108, 129, 148
 Şâfiîlerin imamı 54
 Şâfiîlik 41
 Şâfiîliğin ve Eş'arîliğin kolayca yayılması
 54
 Şâfiîliği ve Eş'arîliği savunma 54
 Şâfiî mezhebi 121
- Şâfiî ve Eş'arî birlikteliği 54
 Şâfiî ve Eş'arîler 53
 Şâfiî ve Mâlikî âlimler 53
 Şahdiz kalesi 47
 Şam 35, 37, 183
 şehit 35
 Şehristânî 15, 16, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 51,
 55, 96, 97, 216
 şehzade İbrahim Yınal 33
 şekâvet 62
 Şemrâhiyye 61
 şer'î hükümlerin kaldırılması 46
 Şeyh Tabersî 44
 Şia 15, 21, 41, 42, 44, 45, 142, 212, 213
 Şii 14, 29, 30, 32, 34, 41, 42, 43, 44, 45, 47,
 113, 202, 208, 212, 218
 Şii âlimler 44
 Şii baskılar 43
 Şii Büveyhî hâkimiyeti 32
 Şii Büveyhîler 29, 30, 43
 Şii eserler 44
 Şii Fâtîmîler 34
 Şii fırkalar 42
 Şii ifadeler 43
 Şii kasideciler 43
 Şiiiler 33, 42, 44
 Şiiilere karşı tedbir 44
 Şiiilik 33, 43
 Şiiiliğin takiiye inancı 44
 Şiiiliğin yayılması 44
 Şiiilik 42
 şiir 162, 163
 şirk 45
 Şükrü Özen 78
- T
 tabakât ve menâkıb kitapları 21
 Taberî 17
 Taberistan 37
 taç 33
 Tâcü'd-Devle Tutuş 36
 taht kavgaları 37, 49
 taht mücadeleleri 36
 Talimîyye 45
 tarihi olaylar 22
 tarihî şahsiyetler 21
 tarih kitapları 17
 tasavvuf hareketleri 14, 57

tasavvufî hareketlilik 172
 tasavvufî hareket 64
 tasavvufun teşekkül etmesi 56
 Tekiş 36, 161
 tekvin 131
 Terken Hatun 36
 Timur 172
 Timur'un rüyası 172
 Tirmiz 160
 Tuğrul Bey 24, 30, 31, 32, 33, 34, 43, 44,
 51, 64, 118, 119, 125, 128
 Tuğrul Bey'in veziri Kündüri 24
 türbe 120, 123, 172
 Türk 23, 112, 113
 Türk-İslâm kültürü 62
 Türkçe 19, 20, 141, 163, 173, 174, 178,
 181
 Türk dervişleri 173, 175
 Türk İslâm medeniyeti 39
 Türkistan 172
 Türkistan'ın Yedisu bölgesi 172
 Türkistan seferi 34
 Türkiye 192
 Türk komutanları 32
 Türkler 11, 26, 31, 39, 40, 79, 85, 97, 113,
 114, 146, 172, 173, 175, 181, 197, 203,
 205, 209, 212, 215, 217
 Türklerin büyük çoğunluğu 11
 Türklerin din ve dünya anlayışı 57
 Türklerin Hanefî-Mâturidî çizgide
 kalmaları 175
 Türklerin İslâm anlayışı 9, 66
 Türkleşme 34
 Türkmen komutanları 35
 Türkmenler 34
 Türk ve Bizans orduları 34
 Türk ve İslâm tarihi 11
 Tûs 65

U

Ulrich Rudolp 26, 79
 usûl 12, 77
 usûl ve fûrû 12, 145, 147, 148

Ü

ümmetin seçkinleri 63

V

vaazlar 43, 166
 Vahş 160
 Vâkıfîyye 42, 59, 61
 vali 161
 vali ve komutanlar 29
 veliler 137
 Velvâlic 160
 vera 145
 vezir 31, 34, 64, 65, 118, 119, 124, 128
 vezirler 31
 vezirlik makamı 65
 Wilferd Madelung 79

Y

Yahudilik 45
 yangınlar 141
 yazma nüsha 23
 Yemen 35, 42, 197
 Yesi 172
 Yusuf el-Hemedânî 66, 67, 165, 166, 167,
 168, 169, 170, 171, 174, 189, 193
 Yusuf Hemedânî 56, 59, 166, 167, 168,
 169, 170

Z

zâviyeler 38
 Zerdüşti 113
 Zeydiyye 42, 157
 zulüm 30